

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน

โดย

สนั่น ชูสกุล และคณะ

ชุดโครงการสิทธิชุมชนศึกษา
หัวหน้าโครงการวิจัย ศ. เสน่ห์ จามริก

เสนอต่อ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกสว.)
พฤษภาคม ๒๕๕๐

รายงานວิจัยฉบับสมบูรณ์
โครงการສຶກສາທິ່ມະນຸຍາກົດສຶກສາ ພາກອື່ສານ

ໂດຍ

นายสนั่น	ชูสกุล
นางสาวสุดใส	สร่างໂສຮກ
นายนันท์ໂಚີ	ຊ້ຍຮັດນໍ
นางสาวໄພຣິນທົ່ງ	ເສາະສາຍ
นางสาวອຸ່ນໜີ່	ຄະບຸຕຣ
นายອົງກິນນັກ	ນຸ້ມູກອນ
นางสาวອີ້ຮົດາ	ນາມໄທ
นายເລີສສັກດີ	ຄຳຄົງສັກດີ
นายພິຈານູ	ທີພິຍ່ວງສີ
นายສຸພຈນີ	ສິງຫົກຈັນທົ່ງ
นายນຸ້ມູກອອງ	ສະດວກ
นางสาวມາລີ	ສຸປັນຕິ
นายສາວົງ	ປ່ຽນເພິ່ງ
นายເລື່ອນ	ສະບົບເລື່ອນ

ແລະ ນັກວິຈີຍໄທບ້ານຄຸນນໍ້າມູນ – ລຸ່ມນໍ້າເຊື້ອແລກງົງສູງສ້າງໜຸດ ໂຄງການສຶກສາທິ່ມະນຸຍາກົດສຶກສາ

ຫ້ວໜ້າໂຄງການວິຈີຍ ສ. ເສັ່ນທີ່ ຈາມວິກ

ເສັ່ນອຕ່ວ

ສໍານັກງານກອງທຸນສັນບສຸນກາຮວິຈີຍ (ສກວ.)

ພຸດຊະການມ ๒๕๕๐

บทคัดย่อ

Abstract

การวิจัยเรื่องสิทธิชุมชนอีสานนี้ เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม ระหว่างปี ๒๕๕๖-๒๕๕๗ ใน ๓ พื้นที่วิจัย คือ ลุ่มน้ำมูล ลุ่มน้ำซี และพื้นที่ป่าภูสีจ้าว พื้นที่ดังกล่าวล้วนกำลังประสบผลกระทบจากการพัฒนาเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรของรัฐ ทั้งจากการจัดการน้ำโดยการสร้างเขื่อน การประปาส่วนภูมิทั่วทุกอาชัยและที่ทำกินของราชภูร และการใช้ทรัพยากรโดยภาคเอกชน คือการดูดทรายในลำน้ำและการกว้านซื้อที่ดินเพื่อทำไร่อ้อยขนาดใหญ่ โจทย์วิจัยสำคัญ คือ ชุมชนท้องถิ่นในพื้นที่เป้าหมายจะพัฒนาขึ้นด้วยความสามารถในการใช้สิทธิการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนโดยองค์กรชุมชนอย่างไร? ซึ่งมีโจทย์ย่อยในการศึกษาถึงกระบวนการและเงื่อนไขการลงทะเบียนสิทธิ การพัฒนาขึ้นด้วยความสามารถในการใช้สิทธิของชุมชน รูปแบบทางเลือกในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนโดยองค์กรชุมชนและกระบวนการที่เหมาะสมในการส่งเสริมการใช้สิทธิของชุมชน

นักวิจัยของโครงการเป็นนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน ที่ทำงานร่วมกับชาวบ้านมาแต่เดิม และใช้กระบวนการวิจัยนี้ในการเรียนรู้และปฏิบัติการร่วมกับ "นักวิจัยไทยบ้าน" และผู้นำชุมชน ตลอดระยะเวลา ๓ ปี ข้อค้นพบสำคัญของการวิจัย คือ

๑) ดินแดนที่เรียก "ภาคอีสาน" เป็นถิ่นฐานที่มีความหมายสูงในการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ และมีพัฒนาการต่อเนื่องของความเป็น "ชุมชน" บนฐานทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์มาหลายพันปี ยุคประวัติศาสตร์มีความเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวอยู่ต่ออธิพลวัฒนธรรมแห่งอาณาจักรเขมร ลาว และสยาม หล่อหลอมเป็นคนพากเดียวกันด้วยระบบความเชื่อเรื่องผี ศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์

๒) ระบบสิทธิชุมชนอีสาน เป็นระบบคิดที่มีเหตุมีผล สร้างขึ้นมาจากการพิสูจน์ทดสอบ ลองผิดลองถูกท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน ที่ถูกกระทำจากภายนอกและกระบวนการภายใต้ เกิดเป็นองค์ความรู้ที่ลุ่มลึกเกี่ยวกับธรรมชาติ เกี่ยวกับคนกับสังคมและองค์ความรู้เกี่ยวกับจิตวิญญาณ ชุมชนอีสานมีหลักคุณค่าอันเป็นรากฐานของการกำหนดขอบเขตอำนาจหน้าที่ของแต่ละคน หรือ "สิทธิชุมชน" หลักคุณค่าันนี้ ได้แก่ หลักความเชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หลักศีลธรรมและบุญกรรมตามหลักศาสนา หลักอานุโสและบารมี หลักทรัพย์สิน ส่วนรวม หลักความยั่งยืนและหลักความยุติธรรมในการอยู่ร่วมกัน มีลักษณะกรรมสิทธิ์เป็นสิทธิเชิงซ้อน ด้วยการอยู่ร่วมกันระหว่างสิทธิส่วนบุคคล สิทธิเครือญาติ สิทธิส่วนรวม สิทธิรัฐและสิทธิ

สาระนั้น ซึ่งมีความยืดหยุ่น สามารถอ่านว่าความเป็นธรรมให้กับทุกฝ่าย มีกฎระเบียบตาม จริยตประเพณี คือ "ชีต๑๒ คง๑๔" อันเป็นแนวปฏิบัติตามประเพณี "จะลำ" หรือข้อห้าม และ "ผญ่า" ซึ่งเป็นข้อคิดคำเตือน มีระบบการพิจารณาลงโทษโดยกลไกภายในของชุมชน ถือได้ว่า ชุมชนอีสานมีระบบการจัดการภายในและมีศักยภาพในการ "ปกครองตนเอง" ในระดับสูง

๓) การละเมิดสิทธิชุมชนโดยรัฐและทุนที่เกิดขึ้น ได้แก่ สิทธิการเข้าถึง ใช้ประโยชน์ และ จัดการดูแลทรัพยากร สิทธิกรรมสิทธิ์ตามจริยตประเพณี สิทธิการตั้งถิ่นฐานและความสงบสันติ ของชุมชน สิทธิด้านข่าวสารและการมีส่วนร่วม การละเมิดสิทธิ์เกิดขึ้นบนเงื่อนไขของการ ครอบจำกัดด้านความรู้และอุดมการณ์จากรัฐ เนื่องจากภัยธรรมชาติและนโยบายรัฐที่ไม่รับรอง สิทธิชุมชน และเงื่อนไขทางวัฒนธรรม-ประวัติศาสตร์ที่สร้างจิตสำนึกแก่ชุมชนอีสานให้เป็น "ผู้ อยู่บ่อมต่ออำนาจเจ้ารัฐ"

๔) พบว่า ชุมชนอีสานในสถานการณ์ใหม่ ซึ่งถูก "ละเมิดสิทธิชุมชน" ได้ "ปรับตัว" จาก การยอมจำนำ หลบหลีก และการหวังพึ่งอำนาจที่เหนือกว่า มาเป็นเคลื่อนไหวทางสังคมและกด- ดันต่อรองต่อรัฐด้วยสันติวิธี ขณะเดียวกันก็มีการปรับตัวทางวัฒนธรรม เศรษฐกิจและปรับกติกา และกลไกการจัดการชุมชน ซึ่งแยกการเคลื่อนไหวออกได้เป็น ๒ ด้านใหญ่ๆ คือ

(๔.๑) การเคลื่อนไหวเพื่อจัดดูแลความสัมพันธ์กับภายนอก หรือการ "สร้าง อำนาจ" ของกลุ่มคนที่ "ไรอำนาจ" โดยใช้หลักสันติวิธี คือการตั้งอยู่ในสังคมที่มีความจริง ไม่เบี่ยงเบี้ยนทำร้ายและการอดทนยอมรับความทุกข์เพื่อยืนยันสังคม มีการเลือกใช้ยุทธวิธีอย่าง หลากหลาย ทั้งการเคลื่อนไหวตามช่องการเมืองปกติหรือการร้องเรียนต่อราชการ และการ เคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อสร้างช่องทางใหม่ในการแก้ปัญหา โดยการสร้างพื้นที่ทางข่าวสาร การ ชุมนุม การเดินรณรงค์ เดินขบวน การต่อแพร่หรือการปฏิบัติเพื่อปฏิเสธภัยธรรมชาติที่ไม่เป็นธรรม การใช้วัฒนธรรมประเพณีของชุมชนในการเคลื่อนไหว การสร้างเครือข่ายและพันธมิตรทาง การเมือง การเปิดเวทีสาธารณะ การสร้างข้อตกลงกับเจ้าหน้าที่รัฐในระดับพื้นที่ การเคลื่อนไหว เหล่านี้สามารถสร้างช่องทางใหม่ที่เปิดโอกาสให้ชาวบ้านเข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการ แก้ปัญหาได้

(๔.๒) การสร้างความเข้มแข็งภายในของชุมชน เป็นการเคลื่อนไหวเพื่อสร้าง "กระบวนการเรียนรู้" โดยการพัฒนาระบวนประชุม การวิจัยไทยบ้าน การเรียนรู้ทั่วถูกทางปฏิบัติ การสรุปบทเรียน และการเรียนรู้จากภายนอกโดยการศึกษาดูงาน ฝึกอบรม "การจัดตั้งกลุ่ม/ องค์กร/เครือข่ายให้เข้มแข็ง", "การสร้างเศรษฐกิจชุมชน", "การปรับกติกาและกลไกการจัดการ ชุมชน" และ "การสร้างรูปแบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนของชุมชน"

๕) พบว่า ชุมชนสามารถพัฒนาทางเลือกในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า อย่างมี ประสิทธิภาพ มีความยั่งยืนและเป็นธรรม โดยประสานใจกับชุมชน จัดตั้งองค์กรและ การจัดการ สมัยใหม่ด้วยสร้างการมีส่วนร่วมในการใช้ประโยชน์และการตั้งดูแลจากภายนอกในสัดส่วนที่ เหมาะสม

๖) กระบวนการที่เหมาะสมในการส่งเสริมสิทธิชุมชน คือ ผู้ส่งเสริมต้องให้ข้อมูลและสนับสนุนส่งเสริมให้องค์กรชาวบ้านเกิดกระบวนการเรียนรู้อย่างเท่าทันสถานการณ์และลุกขึ้นมาใช้สิทธิของตน เชื่อมโยงให้เกิดการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนในการแก้ปัญหาและองค์กรภายนอกต้องทำงานร่วมกับชุมชนอย่างເගະຕິດແລກລົງກິນ

๗) ข้อเสนอสำคัญของงานวิจัยนี้ คือ **ชุมชน** ต้องสร้างความเข้มแข็งและใช้สิทธิในการจัดการทรัพยากรของชุมชน สร้างแผนพัฒนาของชุมชนบนหลักการ “กำหนดอนาคตของตนเอง” ในกรณีละเอียดสิทธิชุมชนสามารถใช้ “สันติวิธี” เพื่อแก้ปัญหา รัฐ ครบทบทวนระเบียบกฎหมายที่เป็นอุปสรรคและสร้างกระบวนการเรียนรู้พร้อมการผลักดันกฎหมายรับรองสิทธิชุมชน และ องค์กรส่งเสริมสิทธิชุมชน ควรร่วมสร้างองค์ความรู้ สร้างความเคลื่อนไหวและเชื่อมโยงความร่วมมือ สร้างเครือข่ายและผลักดันการเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิชุมชนด้วยวิธีที่หลากหลาย

กิตติกรรมประกาศ

สำหรับพากเรา ซึ่งทำงานแบบองค์กรพัฒนาเอกชนมาอย่างยาวนาน เมื่อหันมาทำงาน วิจัยอย่างที่ปรากฏรายงานในเอกสารนี้ เป็นเรื่องยากลำบากสุดประมาณ ความไม่สันติทัต่อการ วิจัยอย่างเป็นระเบียบแบบแผนทำให้เราต้องใช้เวลาหนาเหลือเกินในการทำทุกอย่างตามระเบียบ นี้ให้เด็ครับ อย่างไรก็ตาม เมื่อเวลาผ่านไป เรายังพบว่า งานวิจัยเป็นเครื่องมือที่ทรงพลังอันเรา ควรได้ใช้เป็นเครื่องมือในการทำงานต่อไป คิดประสานักสูงต้องบอกกันว่าควร "ทำซ้ำ" ให้ใช้ เครื่องมือนี้เป็น แต่ความมีการจัดการใหม่

เรามุ่นที่จะนำพาตัวเองข้ามพ้นความไม่รู้ ทะลุข้อจำกัดที่ว่าคนทำงานพัฒนาไม่ได้ ค้นคว้าหาความรู้ใหม่ และปล่อยให้ข้อมูลที่เต็มอยู่ในตู้กล้ายเป็นขยะ ประสบการณ์ดีๆ และ ความรู้จากการทำงานมักแหงและผังอยู่ในตัวบุคคล สารภาพกัน ณ ที่นี่ว่า เมื่อโครงการวิจัย หมดเวลาและหมดเงินแล้วนั่นดอก ที่เราได้เรียนวิจัยอย่างจริงจัง เวลาแปดสิบเปอร์เซ็นต์ของปี ครึ่งที่ผ่านมาเราใช้สำหรับเรียนและเขียน ไม่ยึดระกับความยากจนและผลกระทบอื่นในชีวิต เรียนได้ขนาดไหนก็ขอให้รายงานฉบับนี้เป็นผู้ตอบ เมื่องานชิ้นนี้จบลงก็รู้ตัวว่ารู้สึกผิดต่อ องค์กรให้ทุนและเพื่อนร่วมงานทุกภาคที่มีเราเป็นตัวตั่ง และเป็นหนึ่งในบุญคุณครอบข้างอย่าง มากมาย

แรงบันดาลใจสำคัญที่ผลักดันให้เราทำงานนี้อย่างเหนื่อยและท้อไม่ได้ ก็คือชาวบ้าน ชาวนาที่อสุ้หงากอีสานที่เราได้ร่วมเรียนรู้ร่วมสู้มาด้วยกัน มีสิ่งที่พากเราเชื่อร่วมกัน คือ "สิทธิชุมชน" จะต้องมีตัวตนแจ่มชัดขึ้นมาและจะเป็นเครื่องสร้างพลังให้เราสู้ต่อไป พอบุญมา วงศ์ทอง ชาวลุ่มน้ำมุนกล่าวไว้ว่า...การวิจัยนี้ ทำให้ผมสำนึกรู้สึกในบุญคุณของบรรพบุรุษ คิด ทบทวนคติคำสอน ผ่านเรื่องเขียนบันทึก ผ่านมีความรู้จริงและมีความกล้ามากขึ้น ครอบครัวผูกพัน กันด้วย ...ต้องให้คำมั่นกันไว้ว่างานวิจัยนี้จะไม่มีวันถูกซุกไว้บนทึ่งเด็ขาด สำหรับชาวบ้าน แม้จะนิวัติสิทธิชุมชนสิ่งสุดลงแล้ว แต่การกิจกรรมต่อสู้ของพากเขายังต้องดำเนินต่อไปอย่างมี อาจสิ้นสุดลงได้ ชาวบ้านนั้นทำการ "วิจัย" อยู่ตลอดเวลา บางเรื่องต้องจ่ายด้วยชีวิต

เราได้รับโอกาสสอนสำคัญยิ่งนี้จาก อาจารย์เสน่ห์ จากริบิ, คณะกรรมการโครงการทุก ท่าน และการสนับสนุนด้วยดีจาก สกอ. แรงบันดาลใจสำคัญจากอาจารย์บำรุง บุญปัญญา นักสูง สามัญชนที่สูสีเพื่อคนจนมาช้าชีวิต อาจารย์บัญชร แก้วส่อง, มหาประสิทธิ์ พระมนต์อก,

อกนิษฐ์ ป้องภัย, สุมณฑา เหล่าชัย, วิพัฒนาชัย พิมพ์พิน ผู้เป็นกรรมการและให้คำปรึกษา วิจารณ์ ยุ้งแขม ท้าทายให้เราทำงานอย่างสุขุมแต่มีสชาติ ขอบคุณกบและโหนง นกศยามล และพี่ติ่วเรวดี อาจารย์ทรงพล อาจารย์ศรีประภา และอาจารย์เพิ่มศักดิ์ ที่สอนวิชาชีวจัยให้เรา เสมอ ๆ ท่ามกลางการทำงานนี้ ขอบคุณครูบาอาจารย์ทุกท่านที่เราใช้วิชา “ครูพักลักจำ”...

อาจารย์บันฑร อ่อนคำ, อาจารย์ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม, อาจารย์สุวิทย์ ประสาสน์เศรษฐี, อาจารย์ ประภาส ปืนตอบแต่ง รวมทั้งอาจารย์มนัส ขัญญาณเกษตร และอีกหลายท่านที่ไม่อาจกล่าวได้หมด

สำคัญมากคือ ครอบครัวของพวกรเราที่เป็นกองสนับสนุน ให้เวลา มอบความเข้าใจและ

กำลังใจให้เราได้หยดยื่นมิรู้ท้อถอย และห้องพี่ทุกคนในบ้านเลขที่ ๕๓/๑ ที่ให้หยิบยืมอุปกรณ์

ทุกอย่าง และฝ่าคำวินในทุกทางให้เราทำงานให้ญี่อยู่ท่ามกลางบรรยายกาศของความยากจน

สนั่น ชูสกุลและคณะ

พฤษภาคม ๒๕๕๐

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อ

I - iii

กิตติกรรมประกาศ

iv - v

สารบัญ

vi - xiii

สารบัญภาพและตาราง

xiv

บทที่ ๑ บทนำ

๑.๑. ความเป็นมาและความสำคัญ	๑
๑.๑.๑ การแสวงหาชีวิตที่ดีร่วมกันคือ คุณค่าแห่งสิทธิชุมชน	๑ - ๓
๑.๑.๒ โครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคอีสาน	๓ - ๔
๑.๒ วัตถุประสงค์ของโครงการ	๔
๑.๓ โจทย์การวิจัย	๔
๑.๔ แนวคิดที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๕ วิธีการวิจัย	๕ - ๖
๑.๖ พื้นที่วิจัย	
๑.๖.๑ พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำมูล	๖
๑.๖.๒ พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำชี	๗
๑.๖.๓ พื้นที่วิจัยภูสูจาน	๘
๑.๗. ระยะเวลาในการวิจัย	๙

บทที่ ๒ สิทธิชุมชน ความหมายและยุทธศาสตร์

๒.๑ ความหมายและที่มาของสิทธิชุมชน	๙ - ๑๑
๒.๒ อุดมการณ์และหลักการสิทธิชุมชน	๑๒ - ๑๖
๒.๓ ยุทธศาสตร์การเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน	๑๖ - ๑๗

บทที่ ๓ โฉมหน้าชุมชนอีสาน

๓.๑ ที่มาของคำ “อีสาน” และ “ตะวันออกเฉียงเหนือ”	๒๐ - ๒๑
๓.๒ ระบบนิเวศน์และฐานทรัพยากรอีสาน: ปัจจัยแห่งการสร้าง บ้านแปงเมืองและกำหนดความสัมพันธ์กับภายนอก	๒๒

หน้า

๓.๓ การตั้งชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์	๒๓ - ๒๕
๓.๔ การตั้งชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์-ทวารวดี	๒๖ - ๒๗
๓.๕ ชุมชนอีสานภายในได้ความเคลื่อนไหวของยุคอารยธรรมเขมร	๒๘ - ๓๑
๓.๖ ชุมชนอีสานภายในได้การเคลื่อนไหวของอาณาจักรสยาม-ลาว	๓๑ - ๓๔
๓.๗ โฉมหน้าชุมชนอีสานภายในได้อานัติสยาม	๓๔ - ๔๓
๓.๘ สรุป	๔๓ - ๔๔
บทที่ ๔ ระบบสิทธิชุมชนอีสาน	๔๖
๔.๑ องค์ความรู้ของชุมชน	๔๗
๔.๑.๑ องค์ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติ	๔๙
๔.๑.๒ องค์ความรู้เกี่ยวกับคนและสังคม	๔๙
๔.๑.๓ องค์ความรู้ทางจิตวิญญาณ	๔๙
๔.๒ หลักคุณค่า	๔๙
๔.๒.๑ หลักความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์	๔๙
๔.๒.๒ หลักคุณธรรม จริยธรรมและบุญกรรมตามหลักศาสนา	๕๐
๔.๒.๓ หลักอานุรักษ์และบำรุง	๕๐
๔.๒.๔ หลักทรัพย์สินส่วนรวม	๕๐
๔.๒.๕ หลักความยั่งยืน	๕๐
๔.๒.๖ หลักยุติธรรม	๕๐
๔.๓ ลักษณะกรรมสิทธิ์	๕๑
๔.๓.๑ สิทธิส่วนบุคคล	๕๑
๔.๓.๒ สิทธิครอบครัวและเครือญาติ	๕๑
๔.๓.๓ สิทธิร่วมกันของคนในชุมชน	๕๒
๔.๓.๔ สิทธิรัฐ	๕๒
๔.๓.๕ สิทธิสาธารณะ	๕๒
๔.๔ กฎระเบียบ	๕๒
๔.๔.๑ สถาบันและเครื่องมือ	๕๓
๔.๔.๒ กระบวนการลงโทษ	๕๔
๔.๔.๓ วิเคราะห์คุณสมบัติของสิทธิชุมชนอีสาน	๕๕
๔.๔.๔ ความเป็น “หน่วยปกครองตนเอง” ของชุมชนอีสาน	๕๕

หน้า

๔.๗.๒ สิทธิชุมชนกับการจัดการทรัพยากรที่ยั่งยืนเป็นธรรม	๕๖
๔.๗.๓ ชุมชนอีสานสอนสิทธิผ่าน “หน้าที่”	๕๘
๔.๗.๔ สิทธิชุมชนดำรงอยู่ในทุกส่วนของชีวิตชุมชน	๖๐
๔.๗.๕ ผลลัพธ์ของสิทธิชุมชนอีสาน	๖๑- ๖๓

บทที่ ๕ พัฒนาการการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอีสาน

๕.๑ สถานการณ์ป่า – ที่ดิน	๖๕
๕.๑.๑ พัฒนาการระบบกรรมสิทธิ์รัฐและเอกสารในป่า – ที่ดิน	๖๕ - ๖๘
๕.๑.๒ วิวัฒนาการการตั้งถิ่นฐานในเขตป่าของชุมชนอีสาน	๖๙ - ๗๒
๕.๑.๓ สถานการณ์ป่า – ที่ดินในปัจจุบัน	๗๒ - ๗๙
๕.๑.๔ ผลกระทบและการเคลื่อนไหวของชุมชน	๗๙
๕.๑.๔.๑ การเคลื่อนไหวคัดค้านการสร้างสวนปา	๗๙
๕.๑.๔.๒ การต่อต้านโครงการ คจก.	๗๙
๕.๑.๔.๓ การเคลื่อนไหวของชุมชนกรณี “ป่าชุมชน”	๗๙
๕.๒ สถานการณ์น้ำในอีสาน	
๕.๒.๑ การจัดการน้ำในความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมือง	๘๑
๕.๒.๒ โครงการโขงชีมูล	๘๓ – ๙๗

บทที่ ๖ ปฏิบัติการสิทธิชุมชนในสถานการณ์ใหม่ในพื้นที่วิจัย

๖.๑ พื้นที่วิจัยภูสูต: บ้านโนนป่าก่อ ตำบลบ้านเหล่า อำเภอคำชะอี จังหวัดมุกดาหาร	๙๑ - ๙๖
๖.๒ พื้นที่วิจัยชุมชนลุ่มน้ำมูนต่อนกลาง	๙๗
๖.๒.๑ ระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำมูนต่อนกลาง	๙๗
๖.๒.๒ ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน	๙๙
๖.๒.๓ ระบบเศรษฐกิจชุมชน	๑๐๐
๖.๒.๔ ปัญหาผลกระทบ ความขัดแย้งและการละเมิดสิทธิชุมชน	๑๐๑
๖.๒.๕ ปฏิบัติการสิทธิชุมชนลุ่มน้ำมูนต่อนกลาง	๑๐๒
๖.๒.๕.๑ ปฏิบัติการสันติวิธีเพื่อสร้างสมดุลอำนาจกับรัฐ	๑๐๒
๖.๒.๕.๒ การสร้างความเข้มแข็งภายในองค์กรชาวบ้าน และเครือข่าย	๑๐๔

หน้า

๖.๓ พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำชี	๑๑๔
๖.๓.๑ ระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำชี	๑๑๔
๖.๓.๒ ชุมชนลุ่มน้ำชีในประวัติศาสตร์	๑๑๕
๖.๓.๓ ปฏิบัติการสิทธิชุมชนลุ่มน้ำชี	๑๑๕
๖.๓.๓.๑ บ้านหนองดู่ : การจัดการน้ำของชุมชน กรณีฝ่ายทินทิ้ง	๑๑๕ - ๑๑๗
๖.๓.๓.๒ ชุมชนท่าลาด : ปฏิบัติการสิทธิชุมชนปักป้อง ลุ่มน้ำชีบทเรียนการจัดการป่าชุมชนดงเคิง และการสัมปทานดูดราย	๑๑๘ - ๑๒๒
๖.๓.๓.๓ เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี: แก้ปัญหาน้ำท่วม	๑๒๒ - ๑๒๔
บทที่ ๗ วิเคราะห์กระบวนการและเงื่อนไขการประเมินสิทธิชุมชน	๑๒๕
๗.๑ ลักษณะและกระบวนการประเมินสิทธิชุมชน	๑๒๕ - ๑๒๖
๗.๑.๑ การประเมินสิทธิในการทำมาหากินและการใช้ประโยชน์ จากฐานทรัพยากร	๑๒๗
๗.๑.๒ การประเมินสิทธิในการครอบครองที่ดินทำกินตาม Jarvis ประเพณีของชุมชน	๑๒๗
๗.๑.๓ การประเมินสิทธิในการดูแลจัดการทรัพยากรโดยชุมชน	๑๒๗
๗.๑.๔ การประเมินสิทธิในการตั้งถิ่นฐานและอยู่อย่างมี ศักดิ์ศรีด้วยความสงบสุขของชุมชน	๑๒๘
๗.๑.๕ การประเมินสิทธิข่าวสารข้อมูลและสิทธิการชุมนุม	๑๒๙
๗.๒ เงื่อนไขทางสังคมที่เอื้อให้เกิดการประเมินสิทธิชุมชน	๑๓๐
๗.๒.๑ เงื่อนไขทางกฎหมาย	๑๓๐
๗.๒.๒ เงื่อนไขจากนโยบายแห่งรัฐ	๑๓๑
๗.๒.๓ เงื่อนไขจากการกระบวนการครอบจ้ำทางความรู้ และอุดมการณ์	๑๓๑
๗.๓.๔ เงื่อนไขของวัฒนธรรมอ่านการ์ตูนและประวัติศาสตร์ - วัฒนธรรมชุมชน	๑๓๑ - ๑๓๕

หน้า

บทที่ ๔ วิเคราะห์กระบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนอีสาน

๔.๑ การเคลื่อนไหวภายนอก	๑๓๖
๔.๑.๑ ยุทธวิธีตามช่องการเมืองปกติ	๑๓๗
๔.๑.๒ ยุทธวิธีการเคลื่อนไหวด้วยสันติวิธี เพื่อสร้างช่องทางการเมืองใหม่	๑๔๐
๔.๑.๒.๑ การสร้างพื้นที่ทางข่าวสาร	๑๔๐
๔.๑.๒.๒ การชุมนุมประท้วง	๑๔๑
๔.๑.๒.๓ การเดินรณรงค์ เดินขบวน เดินเท้าทางไกล	๑๔๒
๔.๑.๒.๔ การดื้อแพ่ง	๑๔๒
๔.๑.๒.๕ การใช้แพนธรัมชุมชนในการเคลื่อนไหว	๑๔๓
๔.๑.๒.๖ การสร้างเครือข่ายและหาพันธมิตร	๑๔๔
๔.๑.๒.๗ การเปิดเวทีสาธารณะ	๑๔๖
๔.๑.๒.๘ การสร้างข้อตกลงกับคู่กรณีในระดับพื้นที่	๑๔๗
๔.๑.๒.๙ การเจรจาและแสวงหาช่องทางต่างๆ ในการแก้ไขปัญหา	๑๔๗
๔.๑.๓ วิเคราะห์เงื่อนไขการใช้สันติวิธีในการเคลื่อนไหว สิทธิชุมชนอีสาน	๑๔๙
๔.๑.๓.๑ เงื่อนไขภายในของกลุ่ม/เครือข่าย	๑๕๐
๔.๑.๓.๒ เงื่อนไขภายนอก	๑๕๑
๔.๒ การสร้างความเข้มแข็งภายในของชุมชน	๑๕๒
๔.๒.๑ การสร้างกระบวนการเรียนรู้	๑๕๒
๔.๒.๑.๑ พัฒนาระบวนการประชุม	๑๕๓
๔.๒.๑.๒ การเรียนรู้จากปฏิบัติการจริงด้วยสันติวิธี	๑๕๕
๔.๒.๑.๓ การสรุปบทเรียนหลังปฏิบัติการ	๑๕๗
๔.๒.๑.๔ การวิจัยเชิงปฏิบัติการ: วิจัยไทยบ้าน	๑๕๗
๔.๒.๑.๕ กระบวนการเรียนรู้จากภายนอก	๑๕๙
๔.๒.๒ การจัดตั้งกลุ่ม องค์กร เครือข่าย	๑๖๐
๔.๒.๒.๑ เกี่ยวกับเป้าหมายการเคลื่อนไหว หรือข้อเรียกร้อง	๑๖๑
๔.๒.๒.๒ เกี่ยวกับฐานสมาชิก	๑๖๓
๔.๒.๒.๓ เกี่ยวกับโครงสร้างและระบบขององค์กร	๑๖๔

หน้า

๙.๒.๓ การสร้างเศรษฐกิจชุมชน	๑๖๖
๙.๒.๔ การปรับกติกาและกลไกการจัดการชุมชน	๑๖๘
๙.๓ สรุป	๑๗๐ - ๑๗๓

บทที่ ๙ วิเคราะห์ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนของชุมชนอีสาน

๙.๑ วิเคราะห์เงื่อนไข กระบวนการและสิทธิชุมชน	
ในการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน	๑๗๓
๙.๑.๑ ระบบกรรมสิทธิ์ของพื้นที่ ๖ แห่ง	
อยู่ใต้สิทธิครอบครองตามกฎหมายของรัฐ	๑๗๔
๙.๑.๒ ระบบการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน	๑๗๕
๙.๑.๒.๑ แนวคิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ “ยั่งยืน เป็นธรรม”	๑๗๕
๙.๑.๒.๒ สร้างกลไกและเน้นการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรภายในชุมชน	๑๗๖ - ๑๘๐
๙.๑.๒.๓ สร้างกระบวนการจัดการทรัพยากรที่ผสมผสาน ทั้งสมัยใหม่และเก่า	๑๘๑
๙.๑.๒.๔ ใช้หลักศาสนา ความเชื่อ พิธีกรรม วัฒนธรรม ภูมิปัญญา หรือความรู้ดั้งเดิมเข้ามาใช้ ในการจัดการทรัพยากร	๑๘๒
๙.๑.๒.๕ การสร้างการมีส่วนร่วมจากภายนอก	๑๘๓
๙.๒ สรุป	๑๘๔ - ๑๘๖

บทที่ ๑๐ บทเรียนเกี่ยวกับกระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชน

๑๐.๑ ความหลากหลายของสถานภาพและบทบาทผู้ส่งเสริม	๑๙๐
๑๐.๑.๑ นักพัฒนาและองค์กรพัฒนาเอกชน	๑๙๑
๑๐.๑.๒ ปัญญาชนท้องถิ่น เช่น ครูและพระสงฆ์	๑๙๒
๑๐.๑.๓ บทบาทของนักวิชาการ นักกฎหมาย	๑๙๓
๑๐.๑.๔ องค์กรอิสระ	๑๙๓
๑๐.๑.๕ เครือข่ายองค์กรชาวบ้านระดับท้องถิ่น/ภาค/ประเทศ	๑๙๔

หน้า

๑๐.๒ คุณสมบัติของผู้ส่งเสริม	๑๙๕
๑๐.๒.๑ ต้องเป็นนักคิดนักค้นคว้าและนักทดลอง	๑๙๕
๑๐.๒.๒ ต้องมีชุดความรู้และทักษะพื้นฐานในงานชุมชน	๑๙๕
๑๐.๒.๓ ต้องเชื่อมั่นในพลังของชุมชน	๑๙๖
๑๐.๒.๔ ต้องศึกษาชุมชนและมองชุมชนบนฐานของความเป็นจริง	๑๙๖
๑๐.๒.๕ ต้องอ่อนน้อมถ่อมตน	๑๙๖
๑๐.๒.๖ ต้องอยู่ที่ศตدن	๑๙๖
๑๐.๒.๗ ไม่รับเหมาทำแทน	๑๙๗
๑๐.๒.๘ ไม่เป็นวีรชนเอกสาร	๑๙๗
๑๐.๒.๙ ไม่เย่อหยิ่งทะนงตน	๑๙๗
๑๐.๒.๑๐ อดทน ไม่ท้อแท้	๑๙๗
๑๐.๓ กระบวนการและขั้นตอนการส่งเสริมสิทธิชุมชน	๑๙๘
๑๐.๓.๑ การศึกษาชุมชน ค้นหาผู้นำ	๑๙๘
๑๐.๓.๒ การกระตุ้นชุมชน	๑๙๘
๑๐.๓.๓ การให้ข้อมูลกับชาวบ้านและการวิเคราะห์เชื่อมโยง	๑๙๙
๑๐.๓.๔ การยกระดับปัญหาจากปัญหาในพื้นที่	๑๙๙
สู่ประเด็นสู่สาธารณะ	๑๙๙
๑๐.๓.๕ การสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้ผู้นำชุมชน	๒๐๐
๑๐.๓.๖ การสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้กับสมาชิก	๒๐๑
๑๐.๓.๗ การส่งเสริมให้พัฒนาองค์ความรู้ของชุมชน	๒๐๒
๑๐.๓.๘ การร่วมปฏิบัติการใช้สิทธิชุมชน	๒๐๓
๑๐.๓.๙ การสร้างเครือข่ายและการหาพันธมิตร	๒๐๔
๑๐.๓.๑๐ กระบวนการสรุปบทเรียนของชุมชน	๒๐๕

บทที่ ๑ ข้อเสนอแนะ

๑.๑	ข้อเสนอต่อชุมชนท้องถิ่น	๒๐๖
๑.๑.๑	ข้อเสนอเชิงหลักการต่อชุมชน	๒๐๖
๑.๑.๒	ข้อเสนอแนวทางการพัฒนาของชุมชน	๒๐๗
๑.๒	ข้อเสนอต่อการปรับปรุงกฎหมายและนโยบายสาธารณะ	๒๐๘
๑.๒.๑	ข้อเสนอเชิงหลักการ	๒๐๙
๑.๒.๒	ข้อเสนอการปรับปรุงกฎหมายและนโยบายสาธารณะ	๒๐๙

หน้า

๑๑.๓ ข้อเสนอต่อองค์กรส่งเสริมสิทธิชุมชน ๒๐๙
๑๑.๔ ข้อเสนอการวิจัยในอนาคต ๒๑๐

บรรณานุกรม ๒๑๑ - ๒๑๔
ภาคผนวก ๒๑๖ - ๒๒๒

สารบัญรูปภาพและตาราง

	หน้า
ภาพประกอบที่ ๑ : แผนภาพแสดงแนวคิดสิทธิชุมชน	๑๔
ภาพประกอบที่ ๒ : ชุมชนอีสานในอดีต	๑๕
ภาพประกอบที่ ๓ : การตั้งถิ่นฐานของชุมชนอีสาน	๑๖
ภาพประกอบที่ ๔ : ระบบความเชื่อ วัฒนธรรมประเพณี ที่สอดคล้องกับธรรมชาติ	๔๕
ภาพประกอบที่ ๕ : สถานการณ์นโยบายการจัดการป่าไม้ของไทยในอดีต	๖๔
ภาพประกอบที่ ๖ : ผลกระทบจากนโยบายการจัดการน้ำของรัฐ	๘๐
ภาพประกอบที่ ๗ : แผนที่พื้นที่วิจัยโนนป่าก่อ	๘๘
ภาพประกอบที่ ๘ : พื้นที่รองรับการอพยพชาวบ้านภูสีฐานและ การสร้างความเข้มแข็งภายในชุมชนบ้านโนนป่าก่อ	๙๗
ภาพประกอบที่ ๙ : วิถีชีวิตริมแม่น้ำมูลตอนกลาง	๑๑๑
ภาพประกอบที่ ๑๐ : แผนที่แสดงการตั้งถิ่นฐานลุ่มน้ำมูลตอนกลาง	๑๑๓
ภาพประกอบที่ ๑๑ : แผนที่พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำซึ่งมีการสร้างฝายหินทึ้ง ของชาวบ้านหนองคู	๑๑๘
ภาพประกอบที่ ๑๒ : แสดงแผนที่ระบบนิเวศน์น้ำซึ่งตอนปลาย	๑๑๙
ภาพประกอบที่ ๑๓ : ศูนย์ศึกษาธรรมชาติป่าทามชุมชนกุดเปงและการดี茂 บ้านโกและบ้านโพนทราย	๑๔๖
ภาพประกอบที่ ๑๔ : แผนที่แสดงแหล่งดินดี茂บ้านโกและบ้านโพนทราย	๑๔๗
ภาพประกอบที่ ๑๕ : ระบบชลประทานชุมชนบ้านหนองแคร – สวนสวรรค์	๑๔๘
ภาพประกอบที่ ๑๖ : แสดงระบบนิเวศน์แม่น้ำซึ่งในอดีต และที่ตั้งชุมชนรอบป่าชุมชนดงเคิง	๑๔๙

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญ

๑.๑.๑ การแสวงหาชีวิตที่ดีกว่าคือคุณค่าแห่งสิทธิ ชีวิตที่ดีร่วมกันคือคุณค่าแห่งสิทธิชุมชน มนุษย์ทุกผู้ทุกนาม ทุกยุคทุกสมัย มีสัญชาตญาณแห่งการดินรนเพื่อความอยู่รอด ซึ่งเป็นพื้นฐานเดียวกับสิ่งมีชีวิตทุกอย่างในโลก มนุษย์ยังมีสำนึกรักของการแสวงหาชีวิตที่ดีกว่า ความไฟแรงถึงอิสรภาพ ไม่ถูกจองจำ รีดนาหายืน เอารัดเอาเปรียบ มนุษย์ต่อสู้กับความไม่แน่นอนของธรรมชาติด้วยการคิดค้นเครื่องมือที่จะควบคุม ดัดแปลงธรรมชาติเพื่อการได้มาซึ่งปัจจัยดำรงชีพ มนุษย์ยังเรียนรู้เพื่อปรับตัวให้เข้ากับกฎเกณฑ์ทางธรรมชาติบางด้านที่ตนไม่อาจควบคุม จากสังคมล่าสัตว์ เรื่อ่อน ยกระดับมาเป็นสังคมสิกรรม เพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ ผลิตปัจจัยดำรงชีพด้วยตนเอง ความรู้ความชำนาญที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติทดลองถูกทำซ้ำ ทบทวนแก้ไข สรุป สั่งสอน สั่งสมสืบทอดกันมา

มนุษย์เป็นสัตว์สังคม อยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มเป็นชุมชนเพื่อสร้างความมั่นคงปลอดภัย สร้างหลักประกันการอยู่รอดร่วมกัน เกิดการเรียนรู้ในการอยู่ร่วม ความขัดแย้ง อิจฉาริษยา โกรธเกลียด อายักษ์มือยากได้ ความลุ่มหลงซึ่งมืออยู่ในหมู่มนุษย์นำมาซึ่งการกดขี่ข่มเหงเอารัดเอาเปรียบกันและกัน เกิดการแย่งชิงเบียดเบี้ยนเข่นฆ่าและความแตกแยก แต่ความจำเป็นในการอยู่ร่วมกันเป็นสิ่งจำเป็นและสำคัญกว่า มนุษย์จึงได้สร้างแบบแผนในการแก้ไขความขัดแย้ง แบบแผนในการแบ่งปันจัดสรรสิ่งที่ได้มาให้สมาชิกแต่ละคนตามฐานะที่แต่ละคนพึงมีพึงได้ เป็นแบบแผนที่สมาชิกทุกคนยอมรับร่วมกัน ขณะเดียวกันมนุษย์ยังมีสำนึกรักที่ดีงาม การช่วยเหลือเกื้อกูลพึ่งพาอาศัย ความรักความผูกพันความสามัคคีในหมู่คณะและความเอื้ออาทรต่อกัน สิ่งนี้ก็ถูกทบทวนมาเป็นแบบแผนของการอยู่ร่วมของมนุษย์ เช่นเดียวกัน “แบบแผน” ด่าง ๆ ที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขนี้ เป็น “แบบแผนความสัมพันธ์ของมนุษย์” ซึ่งต่อมาเราเรียกันว่า “สิทธิ” นั่นเอง

สิทธิเป็นสิ่งที่จรอิงสายสัมพันธ์และการพึงพิงระหว่างสมาชิกของชุมชนเอาไว้ สิทธิเป็นรากเหง้าของความเป็นกลุ่ม เป็นชุมชน เป็นกฎหมายที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่มีน้ำหนักมากกว่ากฎหมายหรือนโยบายสาธารณะทั้งปวง (ยศ สันติสมบัติ, ๒๕๓๗)

“สิทธิ” แปลว่า “อำนาจอันชอบธรรม” (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๒๕) ความสนใจศึกษาเรื่องสิทธิในสังคมไทยอาจเป็นไปตามความเคลื่อนไหวทางวิชาการของสังคมตะวันตก ซึ่งตามแนวคิดตะวันตกให้ความสำคัญกับสิทธิของปัจเจกชนอันเป็นฐานทางปรัชญาของระบบประชาธิปไตยเสรีนิยม และระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลอันเป็นหัวใจของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม แต่ในบริบทสังคมไทยและสังคมตะวันออก ระบบสิทธิทางอยู่บนพื้นฐานของชีวิตรุ่มหมุนของชุมชน มีการให้คุณค่าและเคารพใน “ส่วนรวม” และ “กรรมสิทธิ์ร่วม” ของชุมชนเป็นสิ่งสำคัญ ดังนั้นระบบสิทธิในสังคมของเราริมีลักษณะเด่นเป็นสิทธิร่วมซึ่งก็คือ “สิทธิชุมชน” นั่นเอง

“สิทธิชุมชน” เป็นวิถีกรรมที่เกิดขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ แต่แท้ที่จริงแล้ว “สิทธิชุมชน” เป็นอุดมการณ์ที่เน้นกับบริสิทธิ์และวัฒนธรรมชุมชนมาอย่างยาวนาน (ชลธิรา สัตยารัตน์, ๒๕๒๖) เป็นพลังยึดเหนี่ยวสำคัญของชุมชนในการจัดการทรัพยากรัฐราษฎร์ ดิน น้ำ ป่า และกำกับอยู่ในทุกรอบของชุมชน ทั้งระบบเศรษฐกิจ ระบบการดูแลสุขภาพ ระบบการศึกษา ระบบการปกครอง ระบบยุติธรรม วัฒนธรรมประเพณีของชุมชน ฯลฯ ในระบบเหล่านี้ ชุมชนได้สร้าง “ข้อตกลงร่วม” หรือระเบียบกฎหมายที่เป็นที่เข้าใจและยอมรับกันของสมาชิกชุมชน มีเป้าหมายสำคัญเพื่อสร้างดุลยภาพในการอยู่ร่วมกัน ควบคุมพุทธิกรรมของสมาชิกให้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข แก้ไขความขัดแย้งที่เกิดขึ้นและอำนวยความยุติธรรมให้แก่ทุกคน กฎหมายที่เหล่านี้ล้วนวางอยู่บนพื้นฐานของ คุณธรรมและศีลธรรมทางศาสนา อันเป็นคุณค่าที่สมาชิกชุมชนยึดเป็นคุณค่าร่วมกัน มีกลไกการจัดการที่แน่นอน และมีบลลงโทษแก่ผู้ฝ่าฝืน

ขณะเดียวกัน ชุมชนก็ต้องอยู่ในสังคมใหญ่ ภายใต้อำนาจรัฐ และอยู่ท่ามกลางระบบเศรษฐกิจการตลาด ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับอำนาจภายนอกเป็นระบบสิทธิ์หนึ่งซึ่งเช่นกันท่ามกลางความสัมพันธ์กับฝ่ายต่างๆ ในสังคมใหญ่ “สิทธิของชุมชน” จะมีมากเมื่อยกขึ้นอยู่กับศักยภาพของชุมชนที่จะถ่วงดุลและต่อรองกับอำนาจภายนอก และยังขึ้นอยู่กับโอกาสตามกฎหมายของประเทศและวัฒนิภาระของสังคมที่จะเปิดโอกาสให้ชุมชนได้แสดงตัวตน มีระบบการจัดการทรัพยากรของตัวเองหรือการกำหนดทิศทางการพัฒนาโดยตัวเองได้มากน้อยแค่ไหน

ดุลยภาพของสิทธิภายในของชุมชนและดุลอำนาจระหว่างชุมชนกับอำนาจภายนอก ปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา ขึ้นอยู่กับบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป

ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วrunแรงของสังคมไทยและสังคมโลกในปัจจุบัน ซึ่งเป็นการขับเคลื่อนโดยระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเสรีอันเป็นแบบแผนการพัฒนาระดับโลกของสังคมโลกเวลา ได้ก่อผลกระทบต่อชุมชนห้องถินอย่างลึกซึ้งรุนแรง ทั้งด้านความเสื่อมโทรมของทรัพยากรที่ถูกใช้แบบล้างผลาญ เกิดความเหลื่อมล้ำทางรายได้ คนรวยกับคนจน ซึ่งว่างระหว่างเมืองเมืองกับชนบท วิถีชีวิตอันดีงามของชุมชนห้องถินชนบทและชนกลุ่มน้อยถูกบั่นทอน

และคุกคาม และเกิดปัญหาทางสังคมอีกนานาประการที่เกี่ยวกับขึ้นทุกวัน สถานการณ์ใหม่นี้ ก่อให้เกิดการละเมิดสิทธิชุมชนมากมาย เกิดความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับรัฐและทุน และยัง กระตุ้นให้คนภายในชุมชนและท้องถิ่นขัดแย้งกันเองอย่างหนัก ภาคชุมชนได้ลุกขึ้นมา เคลื่อนไหวต่อต้าน ต่อสู้ ต่อรอง เพื่อปรับดุลความสัมพันธ์ทางอำนาจกับภายนอก ขณะเดียวกันก็เกิดการปรับตัวเอง สร้างความเข้มแข็ง สร้างภูมิคุ้มกันภายใน ความเคลื่อนไหว เหล่านี้อาจนำมาซึ่งชัยชนะหรือความพ่ายแพ้ ปนเปื้อนไปด้วยความน้ำตาและหยดเลือด แต่ เป็นปฏิบัติการที่ได้หนักเรียนและความรู้ใหม่ๆ ให้กับสังคมในการแสวงหาทางเลือกเพื่อชีวิตที่ ดีกว่าในวันข้างหน้า

๑.๑.๒ โครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคอีสาน เป็นโครงการย่อยในชุดโครงการสิทธิชุม- ชนศึกษา (ศ.เสน่ห์ จำริก ผู้ประสานงานชุดโครงการ) เป็นโครงการวิจัยสืบเนื่องจากงานวิจัยสิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล (๒๕๔๒-๒๕๔๖) ซึ่งเกิดข้อค้นพบสำคัญ คือระบบโลก ที่เรียกว่าเศรษฐกิจตลาดเสรียุคใหม่เข้าครอบงำอำนาจจารังไทยและแผ่ขยายการครอบงำไปถึงฐานทรัพยากรท้องถิ่น อันเป็นฐานการดำเนินชีวิตของชุมชนทั้งมวลทั่วประเทศ ทั้งนี้ด้วยเครื่องมือสำคัญคือ ทุน ตลาดและเทคโนโลยีที่ก้าวหน้าด้านสื่อ ข้อมูลข่าวสาร เทคโนโลยีชีว-ภาพ อันผลักดันให้เกิดการตีนตัวเคลื่อนไหวของกระแสสิทธิชุมชนในสังคมไทย อย่างต่อเนื่องเพื่อตอบโต้กระแสครอบงำดังกล่าว กระแสดังกล่าวมีความหมายสำคัญต่อการจัด วัฒนธรรมอำนาจนิยมที่สืบทอดอยู่ในสังคมการเมืองไทย และขณะเดียวกันก็เป็นกระแสตอบโต้ ความพยายามครอบงำอธิปไตยของชาติจากพลังอำนาจชาติด้วย กระแสสิทธิชุมชน ซึ่งให้เห็นชัดเจนถึงปัญหาการเผชิญหน้าระหว่างโลกวิวัฒนาทางวัฒนธรรมกับกระแสวัฒนธรรม ชุมชนอันหลากหลาย การเผชิญหน้าดังกล่าวมิได้เกิดขึ้นเฉพาะในสังคมไทยแต่เกิดขึ้นในทุกภูมิภาคของโลก

ข้อสรุปสำคัญของการวิจัยในระยะที่ ๑ คือ เรื่องของ “สิทธิ” นั้นไม่ได้เกิดขึ้นมาเพียงเพราะการอุปถัมภ์รับรองจากกฎหมายของรัฐเท่านั้น หากโดยแท้จริงเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเกิดกลุ่ม เกิดการรวมตัวของกลุ่มชน เป็นชุมชนที่มีอัตลักษณ์หรือสำนึกร่วมกัน และมีพลังความสามารถเพียงพอที่จะจัดตั้งระบบสิทธินั้นให้เป็นจริงเป็นที่ยอมรับของสังคมในวงกว้างได้

โครงการได้เสนอแนวทางวิจัยในระยะต่อไปเกี่ยวกับการพัฒนาหลักคิดทางนิติศาสตร์เพื่อการปฏิรูปกฎหมายเกี่ยวกับฐานทรัพยากรและชุมชน การพัฒนาศักยภาพแห่งสิทธิใน Jarvis ประเทศชุมชนท้องถิ่นสู่สถานะระบบสิทธิส่วนหนึ่งในโลกแห่งความเปลี่ยนแปลง และการวิจัยกระบวนการนโยบายสาธารณะบนหลักการสิทธิเสรีภาพตามนัยแห่งรัฐธรรมนูญ ๒๕๔๐

เพื่อให้องค์ความรู้เรื่องสิทธิชุมชนได้ยกระดับไปข้างหน้าตามทิศทางดังกล่าวและแสดงให้เห็นพลัง ชีวิตชีวा�ของสิทธิชุมชนที่ก่อให้เกิด ดำรงและวัฒนาการอยู่ในวิถีชีวิตชุมชนท้องถิ่น รวมทั้งการรณรงค์น้ำพรุนดินเติมปูยให้ดันไม้แห่งสิทธิชุมชนเจริญงอกงาม "โครงการสิทธิชุมชนศึกษา" หรือโครงการในระยะที่ ๒ นี้ จึงถูกกำหนดให้เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการในพื้นที่ซึ่งมีการประเมินสิทธิ์ ด้วยเชื้อว่าสถานการณ์ที่มีความขัดแย้ง มีภาวะท้าทายจะกระตุ้นให้ความคิด ความเชื่อและการแสดงออกของ "สิทธิชุมชน" ปรากฏตัวอย่างชัดเจน

เป้าหมายสำคัญของโครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคอีสานจึงอยู่ที่การศึกษา สถานการณ์ปัจจุบันการประเมินสิทธิชุมชน และการสร้างแนวทางในการเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้เพื่อสนับสนุนการใช้สิทธิของชุมชนและสร้างพลังอำนาจในการใช้สิทธิ โดยมีรูปธรรมที่ชัดเจนเกิดขึ้นในชุมชน

๑.๒ วัตถุประสงค์ของโครงการ

๑.๒.๑ เพื่อร่วมกับชุมชนศึกษาถึงการประเมินสิทธิ และการใช้สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า (๓ กรณีศึกษา)

๑.๒.๒ เพื่อพัฒนาและเสริมสร้างองค์กรชุมชน เครือข่ายที่ได้รับผลกระทบให้เกิดความเป็นเข้มแข็งในการใช้สิทธิ์ได้อย่างชอบธรรมตามหลักสิทธิมนุษยชน

๑.๒.๓ เพื่อพัฒนาองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และค้นหาทางเลือกที่สอดคล้องกับระบบนิเวศน์และภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชนได้อย่างแท้จริง

๑.๓ โจทย์การวิจัย

๑.๓.๑ คำถามหลัก ชุมชนท้องถิ่นในพื้นที่เป้าหมายจะพัฒนาความสามารถในการใช้สิทธิ์จัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนได้อย่างไร?

๑.๓.๒ คำถามย่อ

๑.๓.๒.๑ ชุมชนห้องถีนสามารถสร้างแบบแผนทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม Jarvis ตประเพณีและพัฒนาเพื่อเพิ่มขีดความสามารถในการใช้สิทธิชุมชน ในสถานการณ์ปัจจุบัน ได้อย่างไร?

๑.๓.๒.๒ ทางเลือกที่เหมาะสมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน โดยองค์กรชุมชนควรเป็นอย่างไร?

๑.๓.๒.๓ กระบวนการที่เหมาะสมในการส่งเสริมสนับสนุนการเรียนรู้และการใช้สิทธิชุมชนเป็นอย่างไร?

๑.๔ แนวคิดที่ใช้ในการวิจัย

การวิจัยนี้มุ่งค้นคว้าถึงแบบแผนวิธีคิดและปฏิบัติการเรื่อง “สิทธิ” ของชุมชนอีสาน ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่เดิมปัจจุบัน ซึ่งต้องเกี่ยวข้องกับเงื่อนไขของระบบนิเวศน์ การใช้ทรัพยากร แบบแผนการทำมาหากินอันเป็นฐานการก่อตั้งระบบความรู้และระบบความเชื่อของชุมชน ขณะเดียวกันชุมชนอีสานมีปฏิสัมพันธ์กับสังคมภายนอกทุกระดับ มีกระบวนการเรียนรู้ ต่อสู้ต่อรองกับภาวะท้ายทายดุกความต่างๆ และสร้างดุลในการอยู่ร่วมในสังคมตลอดเวลา

ดังนี้ แนวคิดที่เลือกใช้เป็นแนวทางในการทำความเข้าใจโครงสร้างและปรากฏการณ์ ด้านต่างๆ ดังกล่าว มี ๖ แนวคิด คือ

๑.๔.๑ แนวคิดสิทธิชุมชน และ แนวความคิดวัฒนธรรมชุมชน ซึ่ง ๒ แนวคิด ดังกล่าวมีพัฒนาการที่ต่อเนื่องและเสริมพลังให้กันและกันเป็นอย่างดี ทั้งในมิติของความเป็นทฤษฎีอีกทั้งในภาคปฏิบัติ แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน สามารถให้ความชัดเจนเกี่ยวกับสถาบันชุมชนในฐานเป็นหน่วยสังคมที่มีระดับของความอิสระ มีระบบเศรษฐกิจที่วางแผนอยู่บนฐานทรัพยากร มีระบบความรู้ ระบบความเชื่อ ระบบการปกป้องของตนเอง และ แนวความคิดสิทธิชุมชน ซึ่งเป็นแนวความคิดหลักในการวิจัยนี้ มีสาระเด่นเกี่ยวกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่มีการต่อสู้ต่อรอง และการปรับตัวอย่างเป็นพลวัตรในทุกระดับ งานวิจัยนี้มีการทบทวนแนวคิดสิทธิชุมชนไว้เป็นการเฉพาะในบทที่ ๒

๑.๔.๒ แนวคิดทฤษฎีระดมทรัพยากรและกระบวนการทางการเมือง (Resource mobilization theory & Political approach) และ แนวคิดสันติวิธีหรือปฏิบัติการไร้ความรุนแรง ปฏิบัติการสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้น สามารถใช้ แนวคิดทฤษฎีระดมทรัพยากรและกระบวนการทางการเมือง ในการอธิบายและพิจารณาประเมิน “กระบวนการใช้สิทธิ” อันเป็นความพยายามของ “การสร้างอำนาจของผู้ไร้อำนาจ” โดยการสร้างสรรค์ทางยุทธวิธีเพื่อโน้มน้าว

สังคมให้เข้าใจเห็นใจสนับสนุนการเคลื่อนไหว และกดดันรัฐเพื่อสร้างช่องทางและกระบวนการใหม่ๆ ที่ดีกว่าช่องทางตามระบบการเมืองปกติในการแก้ปัญหา อันสอดคล้องกับกระบวนการสันติวิธี โดยเฉพาะ สันติวิธี มีหลักการสำคัญ ๓ ประการ คือ ๑.อหิงษธรรม หรือการไม่เบียดเบี้ยนมุ่งร้าย ๒.ความไฟสัจจะ ตั้งมั่นอยู่บนสัจจะ ต่อสู้ด้วยความจริง และ ๓.กล้ายอมรับความทุกข์ทรมานจากการกระทำเพื่อยืนหยัดในสัจจะของตน

๑.๔.๓ แนวความคิดทฤษฎีเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ ซึ่งใช้ในการพิจารณากระบวนการพัฒนาขีดความสามารถหรือสมรรถนะของชุมชนเป็นกระบวนการที่ทำให้ "คน" ถึงพร้อมด้วยความรู้ ความสามารถและความงามความดี อันเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดของศักยภาพของชุมชน กระบวนการเรียนรู้จึงเป็นหัวใจสำคัญของการใช้สิทธิ์และการคิดค้นสร้างสรรค์ทั้งปวง

๑.๔.๔ แนวคิดว่าด้วยระบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน ซึ่งใช้ในการวิเคราะห์ทางเลือกรูปธรรมการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและเป็นธรรมโดยองค์กรชุมชน ที่ชุมชนอีสานได้คิดค้นปฏิบัติเพื่อจัดการทรัพยากรชุมชนในสถานการณ์ใหม่

๑.๕ วิธีการวิจัย

เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม เน้นให้การวิจัยนี้เป็น "กระบวนการเรียนรู้" ร่วมกันระหว่าง "นักวิจัยชาวบ้าน" กับ "นักวิจัยของโครงการ" ต่อเนื่องเป็นเวลา ๓ ปี โดยมีแผนงานและขั้นตอนคือ

๑.๕.๑ แผนงานเสริมกระบวนการเรียนรู้ มีการตั้ง "กลุ่มศึกษาสิทธิชุมชน" ร่วมกันระหว่างแกนนำชาวบ้านกับนักวิจัยโครงการ โดยเลือกชาวบ้านที่เป็นผู้รอบรู้และรู้สึกเฉพาะด้าน เป็นผู้มีบทบาทและมีบารมี มีทั้งหญิงและชาย ส่วนใหญ่จะเป็นผู้มีบทบาทเป็นแกนนำอยู่แล้ว พื้นที่ละ ๕ - ๑๐ คน รวบรวมความรู้ด้านต่างๆ ของชุมชน ศึกษาทำความเข้าใจสถานการณ์ ภายนอกที่มาระบบ ศึกษาระเบียนกฎหมายที่เกี่ยวข้อง และการแสวงหาทางเลือก ทางออก กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นมีทั้งรูปแบบการสอเหล่หรือแลกเปลี่ยนกลุ่มย่อย (Focus Group) การประชุมประจำเดือน การจัดสัมมนา ศึกษาดูงานและการฝึกอบรม และการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง การสรุปบทเรียนในทุกกิจกรรม

๑.๕.๒ แผนพัฒนาองค์ความรู้ มีการบันทึกข้อมูลความรู้เกี่ยวกับชุมชนและทรัพยากรบัณฑิตกระบวนการเรียนรู้ที่ได้จากแผนที่ ๑ มีการประชุมถ่ายทอดแลกเปลี่ยนตรวจสอบข้อมูลที่ได้ ทั้งในชุมชนและในเวทีการประชุมนักวิจัยโครงการและมีที่ปรึกษาร่วมวิเคราะห์ สังเคราะห์ข้อมูลประมาณ ๒ เดือน/ครั้ง มีเวทีสัมมนาร่วมในระดับภาค ๑ ครั้ง เมื่อปลายปี ๒๕๔๘

๑.๕.๓ แผนสนับสนุนการใช้สิทธิและสร้างเครือข่าย ส่งเสริมการรวมกลุ่มเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน พัฒนาต่อยอดกิจกรรมที่ชุมชนดำเนินการอยู่ เช่น กลุ่ม

อาชีพ กลุ่มจัดการทรัพยากรชุมชน เป็นต้น อีกด้านหนึ่ง เสริมการแสดงบทบาทขององค์กรชุมชน/องค์กรเครือข่ายเพื่อคลายความขัดแย้งในหมู่ผู้ถูกละเมิดสิทธิ, การประสานความร่วมมือในการปักป้องการละเมิดสิทธิจากภายนอก, การผลักดันต่อรองและร่วมมือกับรัฐในการแก้ปัญหาของชุมชน และส่งเสริมสนับสนุนให้ชุมชนกำหนดแผนการพัฒนาบนฐานการใช้สิทธิชุมชน

อนึ่ง การวิจัยนี้ ให้ความสำคัญกับการแสวงหากระบวนการที่เหมาะสมในการส่งเสริมสนับสนุนการเรียนรู้และการใช้สิทธิของชุมชนตามโจทย์ย่อที่ ๓ ด้วย นักวิจัยของโครงการจึงเป็นทั้งผู้วิจัยร่วมกับชุมชนและวิจัยบทบาทตนเองรวมทั้งประเด็นอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องในฐานะของผู้ส่งเสริมด้วยในขณะเดียวกัน ความเหมาะสมในขั้นนี้จึงเลือกพื้นที่วิจัยพร้อมกับเลือกนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชนที่เคลื่อนไหวร่วมกับชาวบ้านในพื้นที่นั้นเป็นนักวิจัย รวมทั้งสิ้น ๑๑ คน เป็นทีมวิจัยของโครงการภาคอีสาน

๑.๖ พื้นที่วิจัย

งานวิจัยนี้ เน้นการศึกษาการเรียนรู้และการบูรณาการใช้สิทธิชุมชนในชุมชนที่ถูกละเมิดด้วยเหตุผลดังได้ที่กล่าวแล้ว โดยเฉพาะพื้นที่ที่มีความขัดแย้งเกิดผลกระทบต่อสิทธิด้านทรัพยากร จึงเลือกพื้นที่และประเด็นของพื้นที่ เป็นพื้นที่วิจัยของ ๓ โครงการย่อ คือ

๑.๖.๑ พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำมูล แบ่งย่อยออกเป็น ๒ พื้นที่ คือ

๑.๖.๑.๑ พื้นที่หัวนา เป็นพื้นที่เครือข่ายชุมชนลุ่มน้ำมูลในจังหวัดศรีสะเกษ (๓ อำเภอ) ประมาณ ๔๕ หมู่บ้าน ที่จะได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนหัวนา ชาวบ้านที่มีวิถีชีวิตพึ่งพาทรัพยากรป่าทามและสานน้ำมูลรวมตัวกันเพื่อติดตามโครงการโขงชีมูล มาตั้งแต่ปี ๒๕๕๒ โครงการสิทธิชุมชนได้สนับสนุนกระบวนการเรียนรู้และปฏิบัติการสิทธิชุมชนในพื้นที่ ๓ ระดับ คือ (๑) ระดับเครือข่าย คือ การรวมตัวกันเป็นเครือข่ายปัจจุบันใช้ชื่อ "เครือข่ายสักแม่มูล เมืองศรีสะเกษ" มีกระบวนการเรียนรู้และการใช้สิทธิร่วมกันอย่างต่อเนื่อง (๒) ระดับชุมชน ศึกษาชุมชนทุกมิติด้วยแนวคิดสิทธิชุมชนที่บ้านโพนทราย อ.กันทรารมย์ จ.ศรีสะเกษ และ(๓) ศึกษาองค์ความรู้การจัดการน้ำระบบย่อยในพื้นที่บุ่งทามที่บ้านหนองแคร-สวนสวรรค์ ต.หนองแคร อ.ราชบีศิล จ.ศรีสะเกษ

๑.๖.๑.๒ พื้นที่ราชบีศิล เป็นพื้นที่เครือข่ายผู้ได้รับผลกระทบจากเขื่อนราชบีศิล ประมาณ ๓๖ หมู่บ้านในเขตอยต่อจังหวัดสุรินทร์ ศรีสะเกษและร้อยเอ็ด รวมตัวกันผลักดันการแก้ไขปัญหาผลกระทบทั้งทางด้านการชดเชยความเสียหาย การแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมและการพื้นฟูธรรมชาติและชุมชนมาตั้งแต่ปี ๒๕๓๖ - ปัจจุบัน

๑.๖.๒ พื้นที่วิจัยล่อมน้ำชี

๑.๖.๒.๑ พื้นที่ลุ่มน้ำชีต่อนดัน มีบ้านหนองคู่ ตำบลละหารนา อำเภอแวงน้อย จังหวัดขอนแก่น เป็นชุมชนวิจัยหลัก และมีชุมชนเครือข่ายบริเวณสายน้ำชีต่อนดัน ซึ่งใช้ทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ร่วมกันหลายชุมชนเป็นพื้นที่เรียนรู้และปฏิบัติการสิทธิชุมชนร่วมกัน มีฐานทรัพยากรสำคัญ คือ ลำน้ำชี บึงละหารนาและป่าชุมชนภูถ้ำภูกระแต ปัญหาสำคัญที่ชุมชนเผชิญคือ ผลกระทบจากฝายแก้งสนามนาง ฝายชนบท ในโครงการโขง ซึ่ง มูล ขณะที่มีการกว้านซื้อที่ดินในบริเวณป่าทางลุ่มน้ำชีเพื่อการทำไร่อ้อยขนาดใหญ่ป้อนโรงงานน้ำตาล

๑.๖.๒ พื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนปลาย มีบ้านท่าลาด ตำบลแสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นชุมชนวิจัยหลัก และมีชุมชนริมสายน้ำชี ๔ ตำบล คือ ตำบลแสนสุข, ตำบลชานุวรรณ อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด และตำบลค้อเหนือ, ตำบลเขื่องคำ อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร สถานการณ์สำคัญ คือ ผลกระทบจากการน้ำท่วมจากการสร้างเขื่อนในโครงการโงง ชี นุล และผลกระทบจากการดูดทรัพย์ของธุรกิจเอกชนชุมชนในเครือข่าย เดย์มี ประสบการณ์ในการพิทักษ์ปักป้องป่าชุมชนดงเค็งและการทำเกษตรกรรมทางเลือก ในโครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อย

๑.๖.๒.๓ พื้นที่เครือข่ายลุ่มน้ำชี ซึ่งมุ่งประสานการเรียนรู้ระหว่างชุมชน กลุ่มองค์กรในลุ่มน้ำชีที่ใช้ฐานทรัพยากรเดียวกัน เพื่อร่วมเรียนรู้และปฏิบัติการใช้สิทธิ์ โดยเฉพาะกลุ่มผู้ที่ได้รับผลกระทบจากการทําน้ำท่วมซ้ำซาก ๕ ปีที่ผ่านมา

๑.๖.๓. พื้นที่วิจัยภysisงาน

มีบ้านโนนป่าก่อ ต.บ้านเหล่า อ.คำชะอี จ.มุกดาหาร เป็นพื้นที่วิจัยหลัก และมีพื้นที่เครือข่ายคือหมู่บ้านรอบป่าภูสีฐาน ซึ่งทางรัฐบาลประกาศป่าภูสีฐานเป็นเขตราชอาณาจักรพันธุ์สัตว์ป่า และมีนโยบายอนุรักษ์ช้างในป่าก่ออุบัติจากที่อยู่อาศัยและที่หากิน แต่ชาวบ้านได้เคลื่อนไหวคัดค้านยืนยันสิทธิในการตั้งถิ่นฐานและสิทธิการทำกิน มาตั้งแต่ปี ๒๕๓๗ ถึงปัจจุบัน งานวิจัยสิทธิชุมชนโนนป่าก่อจึงมีวัตถุประสงค์เฉพาะเพื่อยืนยันสิทธิอันชอบธรรมในการตั้งถิ่นฐานและหากินอย่างร่วมกับป้าอย่างยั่งยืน

๑.๗ ระยะเวลาการวิจัย

ในแต่ละพื้นที่ที่คัดเลือกมีการเคลื่อนไหวปฏิบัติการสิทธิชุมชนต่อกรณีละเมิดมาแล้ว ๕-๑๐ ปี ซึ่งชุมชนได้สั่งสมประสบการณ์การเรียนรู้และปฏิบัติการมาแล้วระยะหนึ่ง การวิจัยนี้ ด้านหนึ่งจึงเป็นการสรุปประสบการณ์และบทเรียนการใช้สิทธิในอดีตของแต่ละพื้นที่และถือเป็นต้นทุนเดิมสำหรับการเรียนรู้และปฏิบัติการในระยะ ๓ ปี ของการดำเนินโครงการ (๒๕๕๖-๒๕๕๘)

บทที่ ๒

สิทธิชุมชน ความหมาย อุดมการณ์และยุทธศาสตร์

๒.๑. ความหมายและที่มาของสิทธิชุมชน

“สิทธิชุมชน” เป็นคำที่ถูกผลิตขึ้นมาใหม่ ในฐานะความเป็นวิวัฒนกรรมที่ให้ความหมาย และคุณค่ากับสิ่งหนึ่งที่เกิดและดำรงอยู่มาช้านานแล้ว

“สิทธิ” ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน แปลว่า “อำนาจอันชอบธรรม” (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๔)

ลำพังคำว่า “อำนาจ” นั้นในทางสังคมวิทยา หมายถึง ความเป็นไปได้ที่บุคคลหนึ่ง สามารถกำหนดให้อีกบุคคลหนึ่งกระทำการตามความต้องการของตน โดยไม่คำนึงว่าอีกฝ่ายหนึ่ง ต้องการกระทำหรือไม่ หรือรู้สึกอย่างไร (สุริยา สมุทรคุปต์, ๒๕๓๖) ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๕๔) ให้ความหมาย “อำนาจ” คือความสามารถหรือสิ่งที่สามารถทำหรือบันดาลให้เกิดสิ่งใดได้ (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๔)

“สิทธิ” นั้นจึงไม่ใช่อำนาจหรือความมีอำนาจเพียงเท่านั้นแต่ “สิทธิ” ต้องเป็นอำนาจที่ถูกจำกัดด้วย “ความชอบธรรม” อันหมายถึงอำนาจที่ถูกต้องตามหลักธรรม ตามหลักของคุณงามความดี ความถูกต้อง ความยุติธรรม เช่น หลักศาสนา หลักกฎหมาย หรือกฎหมายและเกณฑ์คุณค่าที่คุณในสังคมหนึ่ง ๆ ยึดถือร่วมกัน ในภาษาอังกฤษ “สิทธิ” จึงตรงกับคำว่า “right” ซึ่งแปลว่าความถูกต้อง ในบางตำราอาจใช้คำว่า “สิทธิอำนาจ” ในความหมายเดียวกัน

การที่คุณผู้หนึ่งมี “สิทธิ” ในสิ่งหนึ่งสิ่งใดนั้น จึงหมายถึงว่า สิ่งนั้นเป็นสิ่งที่คุณผู้นั้นพึงมีพึงได้อย่างถูกต้อง คุณอื่นต้องยอมรับ จะขัดขวางหรือลิด落ต์ไม่ได้ (วีระ สมบูรณ์, ๒๕๕๔)

คนเราจะมี “สิทธิ” ได้นั้น เพราะเขามีฐานะอย่างใดอย่างหนึ่งที่แน่นอน เช่น เป็นพ่อ เป็นแม่ เป็นลูก เป็นพี่น้อง เป็นลูกน้อง เป็นผู้ปักครอง เป็นผู้ถูกปักครอง ฯลฯ

“สิทธิมนุษยชน” ก็คือสิทธิในฐานะที่เขาก็ได้มาเป็นมนุษย์ “สิทธิพลเมือง” ก็คือสิทธิในฐานะที่เป็นพลเมืองของประเทศ ดังนี้

“สิทธิชุมชน” จึงเป็นสิทธิของชุมชน เป็นอำนาจอันชอบธรรมที่ชุมชนพึงมีพึงได้อย่างถูกต้องชอบธรรม ผู้อื่นต้องยอมรับ จะละเมิดหรือลิตรอนมิได้

“ชุมชน” ในความหมายดั้งเดิม หมายถึง “หมู่ชน กลุ่มคน ที่อยู่ร่วมกันเป็นสังคมขนาดเล็ก อาศัยอยู่ในอาณาบริเวณเดียวกัน และมีผลประโยชน์ร่วมกัน” (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๕) แต่ในความหมายที่กว้างขวางออกไปในสังคมสมัยใหม่ ปรากฏเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมในรูปแบบใหม่ ๆ ขึ้นมากมาย ที่สมาชิกอาจมิได้อาศัยอยู่ในอาณาบริเวณเดียวกัน แต่มีความผูกพัน มีผลประโยชน์เดียวกัน มีชะตากรรมร่วมกัน สมาชิกแต่ละคนนิยามตนเองว่าเป็นหนึ่งในวงศ์สัมพันธ์นั้นและสังคมกรรชูว่าเขาเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนนั้น เช่น ชุมชนทางอากาศ ชุมชนผู้ได้รับผลกระทบ ผู้เดือดร้อนจากการพัฒนา คนพิการ ฯลฯ ดังนั้น “ชุมชน” จึงหมายถึง วงศ์สัมพันธ์ในลักษณะที่กว้างขวางออกไปดังกล่าวด้วย

ดังกล่าวแล้วว่า “สิทธิชุมชน” เป็นวิชาการที่เกิดขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ แต่แท้ที่จริงแล้ว “สิทธิชุมชน” เป็นอุดมการณ์ที่แนวแหน่งกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมชุมชนมาอย่างยาวนาน (ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ๒๕๔๖) จากการใช้ชีวิตร่วมกันของชาวชุมชนที่ต้องพึ่งพาอาศัย ร่วมทุกข์ร่วมสุข เกิดความเอื้ออาทรและผูกพัน ความขัดแย้งแตกแยกที่เกิดขึ้นจะผลักดันให้มีการคิดค้นหาวิธีการจัดการภัยในให้ลุล่วงไป ความเป็นไปของชุมชนในลักษณะดังกล่าว พัฒนาให้เกิด “กูญเกนฑ์” ที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่เป็นข้อบัญญัติอันศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวชุมชนยึดถือร่วมกัน แหงอยู่ในวิถีชีวิตชุมชน เกิดการผลิตช้า เกิดการพัฒนาเป็นแบบแผนที่แข็งแรง ข้อบัญญัติดังกล่าวของชุมชน เป็นข้อบัญญัติถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหล่านี้ธรรมชาติ เป็นความสัมพันธ์ที่เกี่ยวเนื่องกับ “ขอบเขตอำนาจ” ที่สมาชิกแต่ละคนแต่ละฐานะพึงมี พึงได้รับ ท่ามกลางการดำเนินชีวิตด้วยกัน อำนาจนั้นเป็นอำนาจที่ทุกคนยอมรับภายใต้ “คุณค่า ที่ยึดถือร่วมกัน” เป็นอำนาจที่มีความชอบธรรม ก็คือ “ระบบสิทธิ” ของชุมชนนั้นเอง

“คุณค่าที่ชุมชนยึดถือร่วมกัน” เป็นสิ่งที่ถูกสร้างสรรค์ขึ้นโดยชีวิตชุมชน เช่น ความเชื่อเรื่องผู้บรรพบุรุษ, ผู้ปู่ญา, คุณค่าแห่งความกตัญญูคุณต่อธรรมชาติและบุพการี การเคารพและให้คุณค่าในผลประโยชน์และทรัพย์สินส่วนร่วม ฯลฯ หรืออาจเป็นคุณค่าที่ชุมชนรับจากภายนอก มาพสมพسانเป็นคุณค่าของชุมชน เช่น หลักธรรมทางศาสนา กล่าวได้ว่า คุณค่าเหล่านี้เป็น “หลักทางศีลธรรม” ซึ่งทำหน้าที่กำกับพฤติกรรมของชาวชุมชนให้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสันติ

ระบบสิทธิของชุมชนหรือสิทธิชุมชนปรากฏอยู่ในทุกมิติของชีวิตชุมชน ดังแต่ระบบการจัดการทรัพยากร ระบบเกษตรกรรม ระบบการดูแลสุขภาพ ระบบการศึกษา ระบบการปกครอง ระบบยุติธรรมของชุมชน ฯลฯ

แต่ในวงวิชาการให้ความสนใจและศึกษาอย่างเป็นระบบมากที่สุด ก็คือ “สิทธิในทรัพย์สิน” หรือลักษณะกรรมสิทธิ์ ซึ่งการศึกษา “พัฒนาการของสิทธิการถือครองที่ดินในสังคมโบราณ” ของ แม็ค เวเบอร์ (Max Weber) ตั้งแต่ปี ๑๙๐๔ (๒๔๕๒) พบว่า สังคมต่าง ๆ ได้จำแนกแยกแยะสิทธิ์ในทรัพย์สินออกเป็นประเภทต่าง ๆ มากมาย ตั้งแต่กรรมสิทธิ์เอกชน กรรมสิทธิ์ของรัฐ และกรรมสิทธิ์ของชุมชน บนพื้นฐานของ “สิทธิ์ในความเป็นเจ้าของ” (Right of ownership) โดยมักจะปรากฏอยู่อย่างเป็นทางการในกฎหมาย แต่เมื่อวิเคราะห์ลึกลงไปถึงการจัดสรรที่เป็นจริงในสังคมต่าง ๆ กลับพบว่า การจัดการเกี่ยวกับการถือครองในที่ดินมีความลับซับซ้อนเป็นอย่างมาก แต่ละสังคมไม่ได้ยึดใน “สิทธิ์ความเป็นเจ้าของ” อย่างเดียว หากยังใช้หลักการอื่น ผสมผสานอยู่ด้วย เช่น หลักของ “สิทธิการใช้” (Usefruct Right) ซึ่งหมายถึงให้ผู้ที่กำลังใช้ประโยชน์ในที่ดินนั้นมีสิทธิครอบครอง แต่จะสูญเสียสิทธินั้นไปเมื่อเลิกใช้ที่ดิน ซึ่งจะเปิดโอกาสให้ผู้อื่นมาใช้ประโยชน์แทนที่ (อันนั้น กัญจนานพันธุ์, ๒๕๕๔)

ระบบสิทธิ์ที่หลักหลายซับซ้อนของสังคมชุมชน ที่กล่าวถึงเป็น “สิทธิตามຈาริตประเพณี” (Customary right) ซึ่งมักจะแตกต่างขัดแย้งกับสิทธิตามกฎหมาย (Legal right) ทั้งนี้ เพราะสิทธิตามຈาริตประเพณี มักจะตั้งอยู่บนหลักของ “สิทธิทางศีลธรรม” อย่างเคร่งครัด ขณะที่สิทธิตามกฎหมายนั้นจะผสมผสานหลักการทางการเมืองและเศรษฐกิจด้วย (อันนั้น กัญจนานพันธุ์, เล่มเดียวกัน)

อย่างไรก็ได้ ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ของการสร้างองค์ความรู้ แนวคิดทฤษฎี เรื่อง “สิทธิ” จนคลี่คลายมาถึง “สิทธิชุมชน” ในปัจจุบันนั้นมีรากฐานสำคัญมาจากการพัฒนาปรัชญา การเมืองที่เกิดขึ้นในสังคมตะวันตกในศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ ซึ่งให้ความสำคัญกับ “สิทธิของปัจเจกชน” ในฐานะ “สิทธิของพลเมือง” และ “สิทธิทางการเมือง” อันเป็นที่มาของระบบการเมืองเสรีประชาธิปไตย และระบบทรัพย์สินส่วนบุคคลหรือกรรมสิทธิ์เอกชนอันเป็นหัวใจของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม ซึ่งเติบโตของงานต่อมาแต่ก็ถูกห้ามและวิพากษ์จากนักคิดสายสังคมนิยม ซึ่งเห็นว่าสิทธิปัจเจกชนและระบบทรัพย์สินส่วนบุคคลเป็นที่มาของความเสื่อมธรรมทางศีลธรรม เป็นที่มาของการชูดรีดทางชนชั้นและลดทอนศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ จึงควรให้ความสนใจแก่ “สิทธิกลุ่ม”, “สิทธิร่วม” และแทนที่จะมีเพียงสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง ต้องมี “สิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมวัฒนธรรม” ด้วย จนต่อมาในปี ๒๕๙๑ เมื่อสหประชาชาติประกาศ “ปฏิญญาสาภลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน” จึงต้องประกาศ “กติการระหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง” ควบคู่ไปกับกติการระหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิทางเศรษฐกิจสังคม และวัฒนธรรม และต่อมาได้เปิดพรอมแคนสูมิติของสิทธิที่มีความหลากหลาย ความเท่าเทียม การมีส่วนร่วมของประชาชน ส่งผลให้เกิดความสนใจเรื่อง “สิทธิชุมชน” อย่างจริงจังถึงปัจจุบัน

๒.๒ อุดมการณ์และหลักการของสิทธิชุมชน

๒.๒.๑ สำนักแนวคิดสิทธิชุมชนเชื่อว่า “สิทธิ” หาใช่สิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติไม่แต่เป็นประดิษฐกรรมทางสังคมที่ผ่านการต่อสู้ต่อรอง หรือมีขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อให้เกิดการยอมรับในสิทธิดังกล่าว (กฤษฎา บุญชัย, ๒๕๔๗) และเรื่องสิทธิ์ก็ไม่ได้เกิดขึ้นมาเพียงเพาะภารอุปถัมภ์รับรองทางกฎหมายของรัฐเท่านั้น หากโดยแท้จริงเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเกิดกลุ่มเกิดการรวมตัวของกลุ่มชนเป็นชุมชนที่มีอัตลักษณ์หรือสำนึกร่วมเป็นตัวตนร่วมกัน และในที่สุดก็มีพลังความสามารถเพียงพอที่จัดตั้งระบบสิทธินั้นให้เป็นจริง เป็นที่ยอมรับนับถือของสังคมวงกว้างได้ (เสน่ห์ จาริก, ๒๕๔๗)

๒.๒.๒ ในสังคมทุนนิยมและระบบการเมืองแบบประชาธิปไตยตัวแทน “ปัจเจกชน” ไม่มีพลังเพียงพอ ที่จะจัดการกับปัญหาของตนเองหรือคุ้มครองสิทธิของตนเอง ขณะที่รัฐและกฎหมายไม่สามารถเป็นหลักประกัน มิหนำซ้ำบางกรณีรัฐกลایเป็นผู้ละเมิดสิทธิ รัฐกลایเป็นผู้มีตัวตนและผลประโยชน์เสียเอง (ประภาส ปันตอบแต่งและคณะ, ๒๕๔๕) พลังของกลุ่มหรือชุมชนจึงเป็นสิ่งจำเป็นต่อการสร้างอำนาจต่อรองถ่วงดุลอำนาจจากชนออก นี้เป็นเหตุผลสำคัญของการผลักดันให้ “สิทธิชุมชน” มีฐานะบทบาทขึ้นในสังคม

๒.๒.๓ อุดมการณ์สิทธิชุมชนวางอยู่บนหลักการพื้นฐาน ว่าด้วยความยั่งยืนและเป็นธรรม คำนึงถึงการอยู่รอดร่วมกันของชุมชน – สังคมส่วนรวม ในการจัดการทรัพยากรหรือสิทธิด้านอื่น ๆ ล้วนต้องการให้สมาชิกมีส่วนร่วม สามารถเข้าถึงและมีการแบ่งปันทรัพยากรอย่างเป็นธรรมและมีวิธีการใช้ที่เปิดโอกาสให้มีการทดสอบทางธรรมชาติเพื่อคนรุ่นต่อไปได้ใช้แต่ก่อต่างจากระบบ “สิทธิปัจเจก” ที่เน้นการครอบครอง การใช้ที่มุ่งประสงค์สิทธิภาคสูงสุด ขณะที่ “สิทธิของรัฐ” กลับจัดการทรัพยากรเพื่อแสวงหาประโยชน์อย่างลังผลาญ (กฤษฎา บุญชัย, เล่มเดียวกัน)

๒.๒.๔ สิทธิชุมชนเป็นรูปแบบสิทธิเชิงช้อนและมีเนื้อหาหลากหลาย สิทธิเชิงช้อน หมายถึง การดำรงอยู่ของสิทธิของหน่วยทางสังคมหลายหน่วยและสิทธิหลายแบบบนพื้นที่เดียวกัน เช่น ป้า - ที่ดินที่อยู่ใน “สิทธิครอบครอง” ของรัฐ แต่ชุมชนมี “สิทธิในการจัดการและควบคุม” ขณะที่ชาวบ้านมี “สิทธิการเข้าถึงและการใช้ประโยชน์” การคำนึงถึงสิทธิเชิงช้อน จะช่วยให้มีทางเลือกและความยืดหยุ่นมากขึ้นในการจัดความสัมพันธ์ทางอำนาจใหม่ (อันันท์ กัญจนานันท์, ๒๕๔๔)

ส่วนความหลากหลายในเนื้อหานั้น มิติสิทธิชุมชน ดำรงอยู่ในทุกส่วนของชีวิตชุมชน

ทั้งด้านเศรษฐกิจ ด้านการปกครอง ระบบยุติธรรม ระบบสุขภาพ การศึกษา ด้านประเพณี พิธีกรรม อัตลักษณ์ของชุมชน ฯลฯ ทั้งนี้ มีผู้ทดลองแบ่งสิทธิชุมชนเป็น ๓ ด้านใหญ่ ๆ คือ ๑) สิทธิการจัดการทรัพยากร (๒) สิทธิในอัตลักษณ์ และ ๓) สิทธิในการ (แสวงหาทางเลือก) พัฒนา และการกำหนดวิถีชีวิตของตนเอง (ไฟโรจน์ พลเพชร, ๒๕๔๗) มิติเนื้อหาหลายด้านนี้เป็นสิ่งบ่งบอกว่า ชุมชนเป็นระบบสังคมระบบหนึ่ง ที่มีการดูแลจัดการปกครองตัวเอง (โปรดดูแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนในหัวข้อต่อไปประกอบ)

๒.๒.๕ “สิทธิชุมชนมีลักษณะของการมีส่วนร่วม” หรือดึงภายนอกเข้ามาร่วม เกี่ยวข้องจัดการ มิได้ก่อตัวกันการมีส่วนร่วมจากภายนอกชุมชน แต่ต้องการให้ภายนอกมาร่วมสนับสนุน ถ่วงดุลในทุกระดับ ตั้งแต่ระดับท้องถิ่น สาธารณสุข และรัฐ

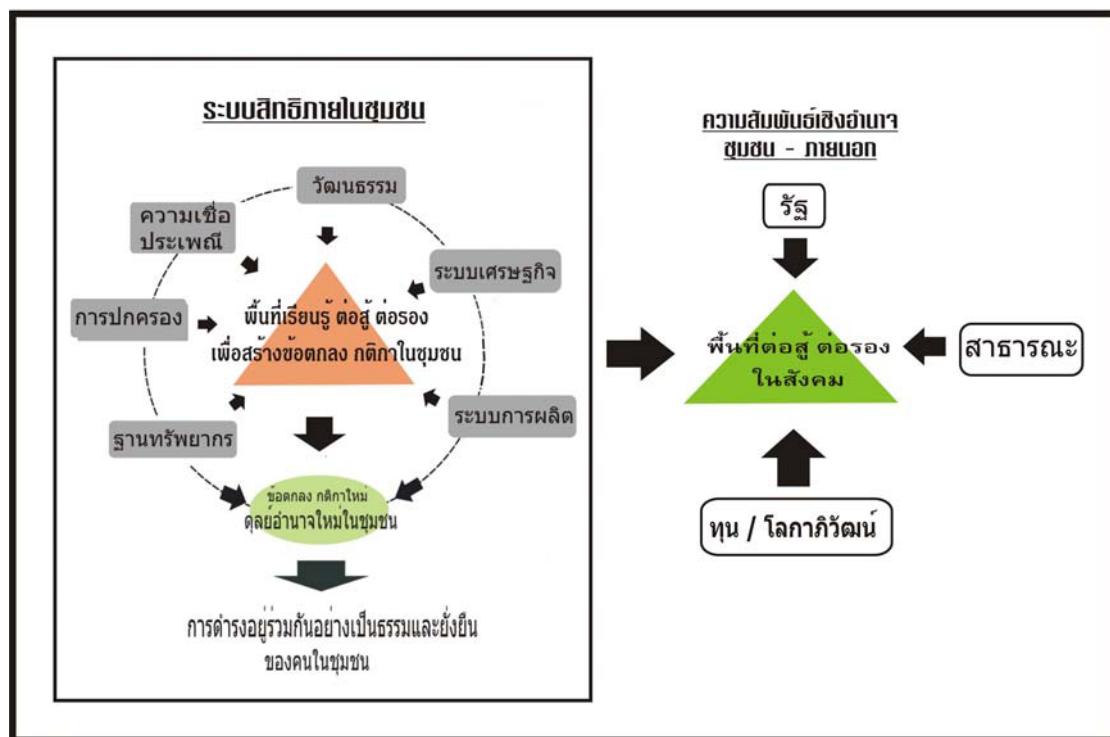
สิทธิชุมชนไม่ใช่สิทธิครอบครองเป็นเจ้าของอย่างเบ็ดเสร็จเหมือนสิทธิปัจเจก และสิทธิรัฐที่เจ้าของใช้สิทธิ์ต้นเองกีดกันการเกี่ยวข้องจากภายนอกอย่างสิ้นเชิง เห็นได้จากกิจกรรมการจัดการป่าชุมชน กลุ่มออมทรัพย์ เศรษฐกิจชุมชน หรือการพื้นฟูอัตลักษณ์ของท้องถิ่น ล้วนเป็นกิจกรรมที่ต้องการการสนับสนุนจากเครือข่ายท้องถิ่น ประชาสังคม และรัฐ อย่างไรก็ได้ ชุมชนก็ได้สร้างเงื่อนไข ภติกา ที่มีการควบคุมการใช้จากภายนอก ป้องกันการละเมิดสิทธิชุมชน ซึ่งกล่าวได้ว่า สิทธิชุมชนให้ความสำคัญกับผู้ที่อยู่กับชุมชนและทรัพยากรเพื่อความอยู่รอดของชุมชนเป็นอันดับแรก คนภายนอกจะมาอ้างสิทธิเพื่อคุกคามชีวิตที่ดีของชุมชนเมือง ภายใต้การมีชีวิตรอดของชุมชนไม่ได้ ระดับของการมีส่วนร่วมจึงลดหลั่นกันไปตามความจำเป็นพื้นฐานของชีวิตและสังคม อย่างไรก็ตามลักษณะของการกีดกันคนภายนอกอาจจะเกิดขึ้นในสถานการณ์ที่มีความขัดแย้งหรือการแย่งชิงทรัพยากร หรือในโครงสร้างการจัดการทรัพยากรที่ไม่เท่าเทียม แต่โดยทั่วไปสิทธิชุมชน มักมีลักษณะการมีส่วนร่วมจากภายนอกมากกว่าการกีดกัน

หลักการสำคัญของ “การมีส่วนร่วม” ก็คือ เป้าหมายของสิทธิชุมชน มิใช่เพื่อประโยชน์เฉพาะส่วนของชุมชนเท่านั้น แต่ต้องเป็นไปเพื่อประโยชน์ของสังคมด้วย การดูแลรักษาป่า การจัดการลุ่มน้ำ การจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ ภูมิปัญญาท้องถิ่นล้วนแล้วแต่สร้างประโยชน์ต่อสังคมส่วนรวม (กฤษฎา บุญชัย, ๒๕๔๗)

๒.๒.๖ “สิทธิ” เป็นสองด้านของเรียญที่อยู่ต壤กันข้ามกัน ด้านหนึ่งของเรียญคือ “อำนาจ” อีกด้านหนึ่งคือ “หน้าที่” ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ มีทั้งอำนาจ - หน้าที่ภายในชุมชน และอำนาจ - หน้าที่ระหว่างชุมชนกับภายนอก (ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ๒๕๔๖) กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ ผู้มีอำนาจจะมีหน้าที่ หรือความรับผิดชอบเป็นของคู่กัน และหน้าที่นั้นก็มีฐานคิดที่มีศีลธรรม ความถูกต้องนั่นเอง ดังพบร้าในพิธีกรรมคำสอน วรรณคดี นิทานพื้นบ้าน มักมุ่งสอน “หน้าที่” แก่สมาชิกชุมชน หน้าที่ของคนหนึ่งจะเป็นตัวบ่งบอก “สิทธิ” ของอีกฝ่ายหนึ่งในคุ่ความสัมพันธ์ไปพร้อมกัน

๒.๒.๗ ความเป็นพลวัตของสิทธิชุมชน ระบบสิทธิหรือแบบแผนความสัมพันธ์เชิง

อำนาจทั้งภายในชุมชน และระหว่างชุมชนกับภายนอกนั้น มีลักษณะของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง ขัดแย้งต่อสู้ ต่อรอง ช่วงชิง ประนีประนอม ประสมประسان และการปรับดุล ความสัมพันธ์เชิงอำนาจกันอยู่ตลอดเวลาในรูปของการสร้างข้อตกลงใหม่ กติกาใหม่ ด้านหนึ่ง เพื่อให้เกิดความเป็นธรรมยิ่งยืนในการดำรงอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน อีกด้านหนึ่งเพื่อให้ชุมชนอยู่รอด มีความมั่นคงและมีศักดิ์ศรีในการอยู่ร่วมกับสังคมภายนอก ดังแผนภาพ

ภาพประกอบที่ ๑ แนวคิดสิทธิชุมชน

ที่มา: พัฒนาจากเอกสารฝึกอบรมสิทธิมนุษยชนและสิทธิชุมชน ๑๐ - ๑๓ กันยายน ๒๕๕๕ จัดโดยโครงการสิทธิชุมชนศึกษา

ดังนั้น ข้อตกลงร่วมของ “คนภายในชุมชน” จึงมีการปรับเปลี่ยนตามบริบทของความเปลี่ยนแปลงของฐานทรัพยากร ระบบการผลิต วัฒนธรรม ความเชื่อ และปัจจัยอื่น ๆ ภายในชุมชนซึ่งอาจมีความเปลี่ยนแปลงจากภายนอกหรือถูกกระตุ้นท้าทายจากปัจจัยภายนอก อีกด้านหนึ่งดุลอำนาจระหว่างชุมชนกับสังคมภายนอก รัฐและทุนก็มีการปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลาด้วยกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ต่อสู้ ต่อรอง ที่แต่ละฝ่ายกระทำต่อกัน

๒.๒.๔ สิทธิชุมชนเป็นสิทธิในการต่อสู้เพื่อดำรงรักษาศักดิ์ศรีแห่งความเป็น

มนุษย์ของชนทุกกลุ่ม สิทธิชุมชนเป็นระบบคิดที่มีเหตุผล ผ่านการตรวจสอบและพิสูจน์ในชีวิต จริงมาเป็นเวลาช้านานในพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางวัฒนธรรม ระบบความเชื่อต่าง ๆ ของชุมชนนั้น ถือเป็น “ระบบคุณค่า” และสะท้อนให้เห็นถึง “อุดมการณ์อำนาจ” ซึ่งเป็นพื้นฐานในการจัดความสัมพันธ์ระหว่าง มนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับสังคม ความเชื่อนี้เป็นพื้นฐานของการวางแผนบังคับและจารีตประเพณีต่าง ๆ เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน อุดมการณ์อำนาจในรูปของความเชื่อดังกล่าวมีการ “ผลิตข้า” ผ่านสมาชิกของชุมชนรุ่นแล้วรุ่นเล่า มีการบรรบเปลี่ยนและประยุกต์ใหม่ตามสถานการณ์และเงื่อนไข ใหม่ที่เปลี่ยนแปลงไป

ที่สำคัญมุ่งด้านวัฒนธรรมยังเป็นการให้ความเคารพต่ออัตลักษณ์ และความหลากหลายทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ ทำให้เกิดความเคารพศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ (ยศ สันติ สมบัติ, ๒๕๕๖)

๒.๒.๙ สิทธิชุมชนเป็นขบวนการเคลื่อนไหวประชาธิปไตยราษฎร์ ที่เกิดขึ้นในบริบทโครงสร้างทางอำนาจในสังคมที่ไม่เท่าเทียมกันรวมศูนย์อำนาจ ครอบจ้ำทางวัฒนธรรมโดยใช้วัฒนธรรมเดียว (Monoculture) ที่ดูดกลืนขยายขอบ สิทธิชุมชนจึงเป็นการต่อสู้เพื่อปรับสัมพันธภาพทางอำนาจ สร้างตัวแทนแห่งแห่งที่ให้ชุมชน ให้เกิดประชาธิปไตยที่แท้จริง มีการเคารพความหลากหลาย ท้องถิ่น มีเสรีภาพในการกำหนดติกา กำหนดวิถีชีวิต เศรษฐกิจ และแบบแผนการจัดการทรัพยากรที่เหมาะสมกับระบบนิเวศน์และวัฒนธรรมของตน ทั้งนี้ อยู่บนพื้นฐานความรับผิดชอบต่อสังคมด้วย ซึ่งรัฐต้องมีนโยบายที่จะสนับสนุนให้เกิดนโยบายและกฎหมายสนับสนุน

เนื้อของสิทธิชุมชนดังกล่าวมีความลึกซึ้ง กว้างขวางกว่าคำว่า “กระจายอำนาจ”, “การมีส่วนร่วม”, “ประชาสัมพันธ์”, ธรรมรัฐ ซึ่งเป็นคำที่มีความหมายล่องลอย (floating significance) ที่รัฐหรือทุกหยิบมาใช้โดยขาดวิญญาณเพื่อประชาชนคนชายขอบอย่างแท้จริง (กฤษฎา บุญชัย, ๒๕๕๓)

ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ขบวนการ “สิทธิชุมชนห้องถิน” มิใช่เป็นเพียงปรากฏการณ์เฉพาะแต่ในสังคมการเมืองไทยเท่านั้น หากยังเป็นกระแสร์ที่เกิดขึ้นในทุกภูมิภาคทั่วโลก นับเป็นอีกมิติหนึ่งของสถานการณ์ “โลกาภิวัตน์จากส่วนล่าง” คุ้นเคยไปกับโลกาภิวัตน์จากเบื้องบน (เสน่ห์ จามริก, ๒๕๕๗)

๘ ยศ สันติสมบัติ อธิบายว่า สิทธิชุมชนมีฐานะเป็นขบวนการทางสังคมเพื่อเรียกร้องการมีส่วนร่วม...หรือต่อต้านการแทรกแซงจากภายนอก ขบวนการสิทธิชุมชนยังมีได้จำกัดตัวเองอยู่เพียงชุมชนใดชุมชนหนึ่งโดยๆ แต่มีการรวมตัวกันในลักษณะเครือข่ายจากหลากหลายพื้นที่ เช่น การรวมตัวกันผลักดันพระราชบัญญัติป่าหมอกันในปัจจุบัน (ยศ สันติสมบัติ ๒๕๕๙)

๒.๒.๑๐ สิทธิชุมชนในกระบวนการด้านนิติศาสตร์ สิทธิชุมชนถือเป็นระบบที่บังคับใช้ในประเทศไทย ซึ่งเป็นกฎหมายแบบเจริญประเพณี ซึ่งยังมีบทบาทสำคัญต่อการยึดถือปฏิบัติในวิถีชุมชนทั่วไป ในหลาย ๆ เรื่องมีอิทธิพลมากกว่าระบบที่บังคับใช้ในกฎหมายไทย ลักษณะอักษรเสียงอีก

แต่การเกิดขึ้นของรัฐชาติยังผลให้รัฐและสังคมให้ความสำคัญและความชอบธรรมเฉพาะต่อกฎหมายลายักษณ์อักษร ทิศทางที่ควรจะเป็นในปัจจุบันคือ ต้องรื้อฟื้นและส่งเสริมระบอบสังคมชุมชนตามจาริตรัฐประเพณีให้เข้มแข็งขึ้น มีฉะนั้นแล้ว ระบบนิติศาสตร์ก็จะต้องตกเป็นจำเลยที่ละเมิดลิตรอนสิทธิของชุมชนเสียเอง (เสน่ห์ จามริก, เล่มเดียวกัน)

ในปัจจุบันแม้ว่าธรรมนูญ (๒๕๔๐) ได้บัญญัติเนื้อหาที่เปิดโอกาสให้แก่การสร้างสรรค์ ยกระดับสิทธิชุมชนมากขึ้น แต่ในทางปฏิบัติถือว่ายังมีผลน้อยมาก ความหวังจึงต้องกลับไปทบทวนความที่อธิบายไปแล้วในข้อ (๒.๒.๑) และควรคำนึงไว้เสมอว่า

“ມີສິທິນີ້ໄມ້ໃຫ້ສິທິນີ້ໄມ້ໄດ້ສິທິນີ້”

๒.๓ ยุทธศาสตร์การเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน

การเคลื่อนไหวผลักดันสิทธิชุมชน จะต้องเคลื่อนไหวทั้ง ๔ ระดับ คือ

๒.๓.๑ ระดับวิชาการร่วม สร้างความหมาย ความรู้ ความชอบธรรมให้แก่แนวคิดสิทธิชุมชน โดยทั้งนี้จะต้องสร้างวิชาการร่วมสิทธิชุมชนในความหมายกว้างและหลากหลาย เพื่อให้รู้และสังคมยอมรับความหลากหลายของวัฒนธรรม อัตลักษณ์ของท้องถิ่น ระบบเศรษฐกิจ วิถีชีวิต และเชื่อมโยงให้เห็นว่าไม่ใช่เรื่องเฉพาะชุมชนชาวยกอุบ หรือมีแต่เรื่องป้าชุมชน แต่เป็นการสร้างสถาบันทางสังคมของประชาชนทั้งเมืองและชนบทในการจัดการตนเอง และผลที่ได้ก็มิใช่แค่ชุมชนของตน แต่เป็นผลประโยชน์ร่วมของสังคมด้วย

๒.๓.๒ ระดับโครงสร้าง จะผลักดันให้เกิดกลไก สถาบัน ในการจัดการทรัพยากรเพื่อมาสนับสนุนการจัดการของชุมชนให้เป็นรูปธรรมได้อย่างไร เช่น มาตรการภาษีที่ดิน การปฏิรูปการถือครองที่ดิน การจัดการน้ำที่ชุมชนมีส่วนร่วม หรืออื่น ๆ ให้มีทางเลือกที่หลากหลาย เพื่อถ่าย

๑ กฤษฎา บุญชัย สังเคราะห์จากการนำเสนอ “ฐานคิดและยุทธศาสตร์สิทธิชุมชนในสายธารโลกาภิวัตน์” จัดเมื่อ ๑๐-๑๑ ตุลาคม ๒๕๕๒ ที่จังหวัดเชียงใหม่ มีผู้ร่วมเสวนากันได้แก่ านันท์ กัญจนานพันธุ์, วิทูรย์ เลี่ยนจำรูญ, ผาสุก พงษ์ไพจิต, เดช พุ่มคงชา, เหลา ไก นิลนวลด, สยามล ไกยรังษ์, กฤษฎา บุญชัย, ชัยรัตน์ เจริญสิน โอพาร, ชัยันต์ วรรณภูติ, เนตรดาว แพทย์กุล, บัญชร แก้วส่อง ฯลฯ จัดโดยคณะกรรมการประสานงาน องค์กรพัฒนาเอกชน (กป.อพช.) วิทูรย์ เพิ่มพงศานาจร เป็นผู้ดำเนินการเสวนากิจกรรมการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน

โอนทรัพยากรและผลประโยชน์จากผู้ควบคุมทรัพยากรมามาสู่คนที่เข้าถึงทรัพยากรได้น้อย พัฒนาระบบยุติธรรมให้มีประสิทธิภาพโดยสังคมร่วมตรวจสอบ กระบวนการกำหนดนโยบายที่ให้ประชาชนมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง ทั้งนี้โดยอาศัยรัฐธรรมนูญที่สนับสนุนหลักการสิทธิชุมชน และขับเคลื่อนเพื่อให้ได้นโยบายและกฎหมายของรัฐที่จะสนับสนุนสิทธิชุมชน โดยนโยบายหรือกฎหมายดังกล่าวหาใช่การกำหนดกฎหมายเบี่ยงในการควบคุมชุมชน อันเป็นกลไกทางสังคมได้ดำเนินการอย่างเป็นอิสระและมีฐานะเป็นกฎหมาย การได้มาซึ่งโครงสร้างหลัก และมาตรการสนับสนุนกลไกของท้องถิ่น จะต้องมีการศึกษาวิจัยอย่างลึกซึ้ง พร้อมกับพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของชุมชน และสังคมให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

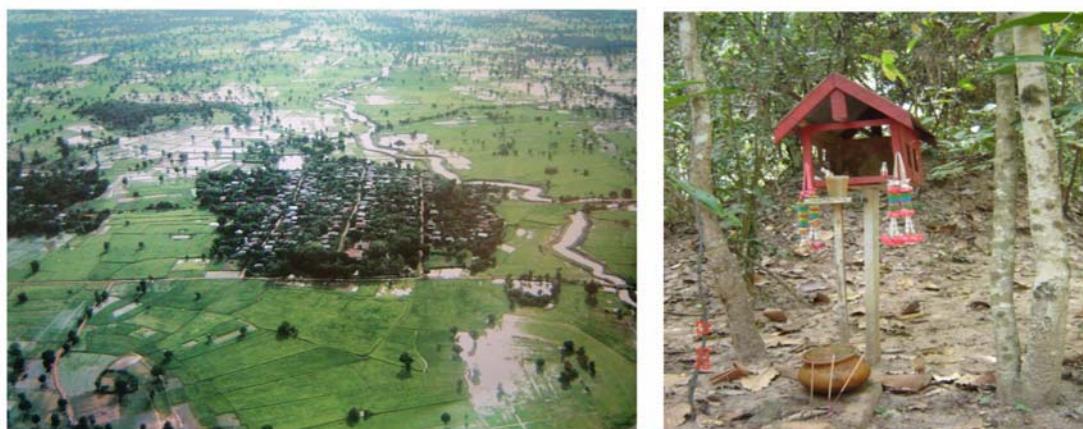
๒.๓.๓ การเคลื่อนไหวระดับท้องถิ่น ทั้งในด้านวัฒนธรรม พื้นพูดสำนึก/อัตลักษณ์ ท้องถิ่น โดยสนใจมิติของอำนาจศักดิ์สิทธิ์ (Sacred) เชื่อมโยงกับอำนาจทางมิติทางเศรษฐกิจ การเมือง การพัฒนาเครือข่ายตามภูมินิเวศ กลุ่มวัฒนธรรม กลุ่มอาชีพ สนับสนุนการเคลื่อนไหวภาคประชาชนในการต่อสู้กับการละเมิดสิทธิ และสนับสนุนชุมชนพัฒนาองค์ความรู้ สถาบันระบบการจัดการทรัพยากร เศรษฐกิจ สังคมของตนเอง เพื่อเป็นแบบอย่างการดำเนินชีวิตทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่เป็นอิสระ โดยมีองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการสนับสนุนทางวิชาการและการผลักดัน

๒.๓.๔ ระดับความเชื่อมโยงกับกระแสภายนอก ภายใต้สถานการณ์ทุนนิยมเสรีในปัจจุบัน ที่รัฐร่วมกับทุนต่างชาติเข้าแย่งชิงทรัพยากรในท้องถิ่น การเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิชุมชน จะต้องวิเคราะห์เชื่อมโยงให้เท่าทันสถานการณ์ปัจจุบัน และพัฒนารูปแบบการเคลื่อนไหว การสร้างกลไก สถาบันในการต่อสู้ทั้งในระดับชาติและท้องถิ่น

โดยยุทธศาสตร์ทั้งหมดนี้ พุ่งเป้าไปที่สังคมมากกว่าโครงสร้างรัฐเพียงอย่างเดียว เมื่อแนวคิดสิทธิชุมชนสามารถขยายพื้นที่ทางสังคมได้มากขึ้น และมีภาคปฏิบัติการ มีการจัดกลไก สถาบันทางสังคมหลายรูปแบบ เพื่อมาสนับสนุนกระบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนได้มากขึ้น โดยความร่วมมือของพันธมิตรที่หลากหลาย จากองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ กลุ่มองค์กร สาธารณะในภาคประชาชนร่วมสร้างพลังทางความคิดและการปฏิบัติการ ก็จะมีพลังในการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางอำนาจให้รัฐและทุนอ่อนตัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกระแสโลกาภิวัตน์ ที่ความเป็นรัฐชาติหรือความเป็นชาติกำลังถูกท้าทายจากทุนนิยมโลกร การเคลื่อนตัวของประชาชนจะต้องมีความชัดเจนในทางทฤษฎี ยุทธศาสตร์ และมีรูปแบบ (Model) การจัดการตนเองทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่ชัดเจน เพื่อที่จะเป็นพลังในการต้านทานกระแสโลกาภิวัตน์ โดยสร้างขบวนการเคลื่อนไหวของท้องถิ่น (Localization) ลดรัฐ พันไปจากความเป็นชาติอันคับแคบ ให้ประชาชนมีส่วนร่วมสร้างนโยบาย กลไก จัดสัมพันธ์อำนาจใหม่ ไปสู่สังคมพหุลักษณ์ (Pluralistic Society) ที่ความหลากหลายและเท่าเทียมกันในที่สุด

ภาพประกอบที่ ๒ ชุมชนอีสานในอดีต

ลักษณะบ้านของชาวเยอ

ภูมิรามบ้านใหญ่ ตั้งอยู่วัดใต้
ต.เมืองคง อ.คง จ.สุรินทร์

ศาลเจ้าพอกตีลา
อ.ราชบี kull จ.รัชสีเกษ

ภาพประกอบที่ ๓ การตั้งถิ่นฐานของชาวชุมชนอีสาน

บทที่ ๓

โฉมหน้าชุมชนอีสาน

๓.๑ ที่มาของคำ “อีสาน” และ “ตะวันออกเฉียงเหนือ”

เป็นที่ทราบกันดีว่า “อีสาน” หรือ “ตะวันออกเฉียงเหนือ” คือชื่อเรียกอาณาบริเวณหรือพื้นที่ ๑๗ จังหวัดของประเทศไทยในปัจจุบัน

ก่อนหน้าการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชการที่ ๕ การจัดระเบียบการปกครองในสยาม ประเทศไทย “เมือง” เป็นหน่วยการปกครองที่มีความสำคัญที่สุด ราชสำนักกรุงเทพมิได้เข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับการปกครองภายใน “หัวเมือง” ในภูมิภาคนี้มากนัก ทำให้ผู้นำท้องถิ่นที่ปกครองเมืองต่างๆ มีอำนาจปกครองดูแลราชภูมิในเมืองที่ตนปกครองอยู่อย่างเต็มที่ ความสัมพันธ์ระหว่างเมือง หลวงกับหัวเมืองในภูมิภาคนี้อยู่ในรูปของการ “ส่งส่วย” ที่เป็นผลประโยชน์ต่อแผ่นดินเข้ามายังเมืองหลวงตามกำหนด(ราภัตต์ เมตตาภิการนท์, ๒๕๑๖; ๗๔-๗๙) เมืองใหญ่เมืองขนาดเล็กลงไปเป็น “เมืองขึ้น” ปกครองกันเป็นท部落ๆ ต่อมานิสมัยรัชกาลที่ ๓ มีการจัดการระเบียบเป็นหัวเมืองชั้นเล็กๆ ๑๗ ตัว ตามความสำคัญของเมือง และมีหน่วยชุมชนที่เรียกว่า “บ้าน” ตั้งอยู่เป็นกลุ่มๆ ภายใต้ อาณาเขตของเมือง

ในปี ๒๔๓๓ มีการปรับปรุงการปกครองใหม่ โดยรวมหัวเมืองหรือเมืองขึ้นในบริเวณนี้ ออกเป็น ๔ กองใหญ่ คือ หัวเมืองลาวตะวันออก มีกองว่าราชการอยู่จำปาสัก หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ กองว่าราชการอยู่อุบลราชธานี หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ กองว่าราชการอยู่หนองคายและหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง กองว่าราชการอยู่นครราชสีมา

คำว่า “ตะวันออกเฉียงเหนือ” ได้เกิดขึ้นแต่นั้น โดยหมายเพียงแค่เขตการปกครองที่มีอุบลราชธานีเป็นศูนย์กลาง และมีเมืองขึ้นต่อหอยเมือง ความหมายสำคัญคือ การเรียกชื่อเขตการปกครองตาม “ทิศ” ที่มีกรุงเทพฯเป็นศูนย์กลางอำนาจ

ต่อเมื่อปี ๒๔๓๗ เกิดการจัดการปกครองเป็นมณฑลเทศบาล เป็นมณฑล ลากาล ลาว ก้าว และลาพวน เขตปกครอง “หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ” ถูกเรียกใหม่เป็นมณฑลลาว ก้าว มีศูนย์บัญชาการอยู่อุบลราชธานี นครจำปาสักและหัวเมืองใหม่รวม ๗ เมืองอยู่ในมณฑลนี้

ชื่อ “ลาว” อันเป็นชื่อที่เรียกกลุ่มวัฒนธรรมและชื่อเรียกราชอาณาจักรอันมีเอกภาพในอดีต จบจนตกเป็นเมืองประเทศราชของสยามในเวลาต่อมา กระทั้งเป็นชื่อเรียกหัวเมืองต่างๆ ตลอดมา นั้น คำเรียกนี้คือเป็นอุปสรรคต่อการสถาปนารัฐชาติให้เป็นปึกแผ่น ดังที่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายไว้ว่า “ถ้าคงไว้จะกลับให้ไทยแก่บ้านเมือง” จึงโปรดเกล้าให้ประกาศเรียกชื่อเสียใหม่คือ มณฑลลาว ก้าว ให้เรียกเป็น “มณฑลนครราชสีมา” มณฑลลาว ก้าว ให้เรียก “มณฑลฝ่ายเหนือ” และเปลี่ยนเป็น “มณฑลอุดร” (๒๔๔๓) มณฑลลาว ก้าว เปลี่ยนเป็น “มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ” และต่อมาเปลี่ยนเป็น “มณฑลอิสาน” (๒๔๔๔)

คำ “อิสาน” หรือ “อีสาน”^๗ จึงถูกใช้ครั้งแรกสำหรับเรียกหัวเมืองลาว (ก้าว) ที่มีเมืองอุบลราชธานีเป็นศูนย์บัญชาการในปี ๒๔๔๓ นั่นเอง การนี้ ถือได้ว่าราชสำนักกรุงเทพฯ ได้มีความพยายามสร้างสำนึกรูปแบบใหม่ในอีสานและความพยายามนี้มีผลต่อการลดทอนความเป็น “ลาว” ลง ด้วย (รารัตน์ เมตตาภิการนนท์, ๒๕๕๖; ๗๗-๗๘)

ต่อมาในปี ๒๔๖๕ พระบาทสมเด็จพระมังกูฎาเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ทรงโปรดให้รวมมณฑลต่างๆในภาคอีสาน เข้ารวมเป็นเขตการปกครองที่เรียกว่า “ภาค” เรียกว่า “ภาคอีสาน” ดังแต่นั้นมา มณฑลต่างๆอยู่ใต้การดูแลของภาค มี “อุปราชประจำภาค” เป็นผู้ปกครอง มีศูนย์บัญชาการอยู่อุดรธานี แต่ในปี พ.ศ. ๒๔๖๘ ก็ทรงยกเลิกการปกครองแบบ “ภาค” และหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ รัฐบาลได้ออก “พระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบการบริหารราชการแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๔๗๖” การปกครองระบบมณฑลเทศบาลลิ้นสุดลง มีการจัดแบ่งการปกครองใหม่เป็นจังหวัดต่างๆ แล้วเรียกภูมิภาคแห่งนี้โดยรวมว่า “ภาคอีสาน”

^๗ คำว่า “อีสาน” มีรากคำมาจากภาษาสันสกฤต สะกดว่า อีศาน หมายถึง นามพระศิวะ ผู้เป็นเทพดาประจำทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เคยถูกใช้มาแล้วในการเรียกชื่อรัฐ “อีศานบุรุษ” เมื่อ ๑,๐๐๐ ปีก่อน และชื่อพระราชอีศานรวมมัน คำมาลีใช้อีสาน(สุจิตต์ วงศ์เทศ, ๒๕๔๕; ๑๒)

๓.๒ ระบบนิเวศและฐานทรัพยากริมแม่น้ำ: ปัจจัยแห่งการสร้างบ้านแปงเมืองและกำหนดความสัมพันธ์กับภายนอก

ภาคอีสานเป็นภาคที่มีอาณาเขตกว้างขวางถึงขนาด ๑ ใน ๓ ของพื้นที่ประเทศไทย มีพื้นที่ ๑๖๔,๔๕๔ ตารางกิโลเมตรหรือ ๑๐๕.๕ ล้านไร่ มีขนาดพอๆ กับประเทศกัมพูชาทั้งประเทศ มีประชากรใน ๑๙ จังหวัดมากถึง ๒๑,๓๗๙,๔๒๘ คน (๒๕๔๒) (สุวิทย์ ชีรากล้วต, ๒๕๔๖; ๒๓)

ลักษณะภูมิประเทศของภาคอีสาน เป็นที่ราบสูงกว้างใหญ่แยกออกจากที่ราบภาคกลางของประเทศไทยอย่างชัดเจน โดยสูงกว่าที่ราบภาคกลางประมาณ ๓๐๐ เมตร(สุริยา สมุทรคุปต์, ๒๕๓๖; ๑๐๔) มีทิวเขาเพชรบูรณ์ทอດยาوا เป็นพรmorph แಡนชรร์มชาติระหัวงภาคเหนือ-กลาง ในภาคอีสาน ทิวเขานี้เป็นแหล่งกำเนิดของแม่น้ำป่าสัก แม่น้ำชี แม่น้ำเหือง แม่น้ำเลย น้ำเชิน น้ำพรມและน้ำพอง

ทิวเขาทางทิศใต้อันเป็นเขตแดนไทย - กัมพูชา คือ ทิวเขานี้กำแพงและทิวเขานี้มดงเร็ก เป็นแหล่งกำเนิดของแม่น้ำมุนและลำสาขามากมาย เช่น ลำตะคง ลำพระเพลิง ลำปลายมาศ ลำน้ำร่อง ลำชี ห้วยทับทัน ห้วยสำราญ ห้วยขะยุง ลำโดมใหญ่และลำโดมน้อย

ส่วนที่ออกเขากูพาน ทอดยาวจากด้านเหนือของภาค พาดยาวลงสู่ด้านใต้บริเวณปลายแม่น้ำมุน เป็นเส้นแบ่งภาคอีสานออกเป็น ๒ บริเวณใหญ่คือ เหนือกูพานเป็นแอ่งสกุลนครและใต้ทิวเขากูพานลงมาเป็นแอ่งโคราช ทิวเขากูพานเป็นแหล่งกำเนิดสายน้ำสำคัญ เช่น แม่น้ำสังค河流 น้ำอุน น้ำก่า น้ำพุง น้ำยามซึ่งไหลไปทางทิศเหนือและล้ำป่า ลั่นน้ำยัง ล้ำเซบก ล้ำเซบาย ไหลลงสู่แม่น้ำมุนทางทิศใต้

พื้นที่ส่วนใหญ่ของภาคอีสาน เป็นที่ราบลุ่มน้ำ (River terraces) ซึ่งแบ่งย่อยได้ ๓ ระดับคือ ลานตะพักลุ่มน้ำขันต่า ๒ ฟากแม่น้ำ ระดับความสูง ๑๒๗ - ๑๗๕ เมตร เหนือระดับน้ำทะเลปานกลาง (ม.รทก.) ลานตะพักลุ่มน้ำขันกลาง (๑๖๐-๑๘๐ ม.รทก.) และลานตะพักลุ่มน้ำขันสูง (สูงกว่า ๒๐๐ ม.รทก.) และยังมีที่ราบ ซึ่งเกิดจากการสะสมตะกอนของแม่น้ำคือ พื้นที่ “บุ่ง” ตาม”

พื้นที่ราบลุ่มน้ำรวมกับที่ราบบุ่งทามมีเนื้อที่ถึง ๓ ใน ๔ ของพื้นที่ภาค อีก ๑ ใน ๔ เป็นที่ราบเชิงเขาและเขตภูเขา ในบริเวณที่ราบมีได้รับเรียน แต่เป็นลักษณะลอนคลื่นสูงๆ ต่ำๆ ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการท่องเที่ยวในระบบชลประทาน

แม่ปิริมาณน้ำฝนของภาคอีสานจะไม่น้อยไปกว่าภาคกลาง คือ ในบริเวณแอ่งโคราชมีปริมาณ ๑,๓๐๐ มิลลิเมตรต่อปี และแอ่งสกุลนครมีปริมาณ ๑,๖๐๐ - ๑,๙๐๐ มิลลิเมตรต่อปี แต่ด้วยลักษณะดินในพื้นที่ราบทั่วไปเป็นดินร่วนปนทรายและดินชั้นล่างเป็นดินร่วนปนดินเหนียว จึงมีความสามารถอุ้มน้ำและความชื้นได้น้อย เมื่อพื้นที่ป่าถูกบุกเบิกเพื่อทำการปลูกพืชเศรษฐกิจในยุค

๔๐ ปีที่ผ่านมา ทำให้แผ่นดินอีสานยิ่งเกิดความแห้งแล้ง หน้าดินถูกน้ำกัดเซาะอย่างรุนแรง โดยเฉพาะบางเขตที่ป่าลูกพิชไรี มีการสูญเสียหน้าดินถึง ๕.๖ ตัน ต่อไร่ต่อปี (ประเทือง จินตสกุล อ้างใน สุวิทย์ ชีรศาสต, ๒๕๔๑;๔)

ลักษณะเฉพาะทางภูมิศาสตร์ของภาคอีสานก็คือ มีชั้นเกลือหินอ่อนๆ ใต้ดินจำนวนมาก เพราะพื้นที่นี่เคยเป็นทะเลมา ก่อน เกลือจะถูกการกระทำของน้ำ ทำให้ความเค็มแพร่กระจายสู่ผิวดินและแหล่งน้ำจนเป็นปัญหาต่อการเพาะปลูก และเป็นข้อจำกัดต่อการสร้างอ่างเก็บน้ำ เพราะน้ำใต้ดินจะละลายชั้นเกลือขึ้นมาปนเปื้อน ภาระดินเค็มน้ำเค็มพบในพื้นที่ ๑๗.๙ ล้านไร่ และมีพื้นที่ถึง ๑ ใน ๓ ของภาคที่มีศักยภาพจะเกิดการแพร่กระจายของดินเค็ม น้ำเค็ม อย่างไรก็ได คนอีสานในหลายเขตตั้งแต่สมัยโบราณ ได้ใช้ประโยชน์จากแร่ธาตุที่มีอยู่นี้ในการต้มเกลือเพียงพอสำหรับบริโภค และเป็นสินค้าแลกเปลี่ยนค้าขายจนกลายเป็นวิถีของท้องถิ่น

ความเคี่ยวน้ำทะเลมาก่อนของภาคอีสาน ในแหล่งเกลือหินหลายแห่งยังพบ “แร่โปಡาช” อันมีประโยชน์มากมาย สามารถนำไปใช้ในอุตสาหกรรมถึงสองหมื่นชนิด รัฐบาลและนักลงทุนพยายามทำเหมืองโปಡาชในภาคอีสาน เช่นที่จังหวัดชัยภูมิ อุดรธานี แต่ชาวชุมชนอีสานได้รวมตัวกันคัดค้านอยู่ในปัจจุบัน ด้วยความกังวลจะเกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนท้องถิ่นและข้อจำกัดถึงผลประโยชน์จากการของชาติที่จะถูกออกชนด่างชาติมากอบโกย แย่งชิงอย่างไม่เป็นธรรม

แผ่นดินที่มีเนื้อดินร่วนปนดินทรายและลักษณะภูมิอากาศเช่นนี้ สังคมพืชสัตว์หรือ “ป่า” ในภาคอีสานส่วนใหญ่จึงเป็นป่าเต็งรังหรือป่าโกรกและเป็นป่าเบญจพรรรณ ส่วนในที่สูง เขตภูเขา เป็นป่าดิบแล้งและป่าดิบเขา และบริเวณบุ่งทามเป็นป่าปุ่งป่าทาม

๓.๓ การตั้งชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์

บริเวณภาคอีสานนี้ เป็นที่ตระหนักในสำนึกของคนอีสานเองมาทุกสมัย และเป็นที่เข้าใจของคนภายนอกว่า เป็น “พื้นที่แห้งแล้ง” อัน “ความแห้งแล้ง” ก็คือความรุนแรงของธรรมชาติที่มีต่อมนุษย์ เป็นความโหดร้ายและเป็นเหตุแห่งความยากจนขาดแคลน ต้อง “พัฒนา”

แต่เมื่อเรียกน้ำมองอดีต เราจะพบว่า ความเริ่ญรุ่งเรืองของมนุษย์มากมายในภูมิภาคแห่งนี้ อันมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีให้ศึกษาอย่างที่ ศรีศักร วัลลิโภดม ลงความเห็นว่า ดินแดนภาคอีสานเคยเจริญรุ่งเรืองเป็น “เมือง” และเป็น “รัฐ” มาก่อน (ศรีศักร วัลลิโภดม, ๒๕๓๓)

ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม ได้อศัยแนวทางการศึกษาของ Terry A.Rambo และ Karl L. Htterer อธิบายว่า “เขตร้อนชื้นก็งแห้งแล้ง” เป็นที่มั่นคงใช้เป็นที่อศัยและทำมาหากิน เพราะสามารถปรับตัวเข้ากับธรรมชาติได้ง่ายกว่าเขตร้อนชื้นหรือเขตป่าฝน เขตแห้งแล้งนี้สามารถขยายพื้นที่ทำกินได้โดยสะดวก โดยใช้เครื่องมือที่เป็นเทคโนโลยีอย่างง่ายที่สุดนั้นคือ “ไฟ” นอกจากนั้นยังมีพืชพันธุ์ที่เป็นอาหารอยู่มาก ผืนดินก็สมบูรณ์ สามารถทำการเพาะปลูกเพิ่มผลผลิตได้ง่าย เพียงแต่ค่อยดูแลให้ได้รับน้ำอย่างเพียงพอ เขตนี้จึงเหมาะสมสำหรับการตั้งถิ่นฐานในยุคแรกของมนุษย์ ต่างจากเขตที่ร้อนชื้นหรือป่าฝนที่พืชอาหารมักอยู่ได้ร่วมเวลาไม่สูง บางอย่างเป็นภัยต่อมนุษย์ การจะเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตร้อนชื้นนี้ มนุษย์จะต้องดัดแปลงหรือปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมมาก ต้องใช้เทคโนโลยีขั้นสูงจึงจะสำเร็จ (ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม, ๒๕๔๖; ๗)

ในที่นี้ เราสามารถพิจารณาได้ว่า พื้นที่ ๓ ใน ๔ ของภาคอีสานเป็นที่รบและบุ่งทาม มีป่าโคลหรือป่าเต็งรังและป่าเบญจพวรรณเป็นพื้นที่ป่าที่มีมากที่สุด เขตนี้เป็นเขตที่เป็นป่าโปร่งอากาศไม่ชื้นมากนัก สามารถจุดไฟติดง่าย ในป่าชนิดนี้มีพืชสัตว์ที่มั่นคงใช้เป็นอาหารได้มาก มนุษย์สามารถ “ควบคุม” ธรรมชาติได้ง่าย และการคมนาคมไปมาหากันได้สะดวก ทั้งความเป็นที่รบยังสามารถรองรับการขยายพื้นที่ได้อย่างดี ที่สำคัญเขตนี้เป็นฐานทรัพยากรสำคัญที่มีความเกี่ยวข้องอย่างลึกซึ้งต่อการสร้างถิ่นฐานและพัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจของชุมชนท้องถิ่นในอีสานอย่างต่อเนื่องจากอดีตถึงปัจจุบัน นั่นคือ “เหล็ก” และ “เกลือ”

จึงพบหลักฐานทางโบราณคดีเกี่ยวกับการตั้งชุมชนจำนวนมากในภาคอีสานซึ่งเป็นเขต “แห้งแล้ง” นั่นคือ รูปแบบการตั้งชุมชนโบราณที่ชั้บช้อน ทุกแห่งจะต้องมีแหล่งกักเก็บน้ำในรูปแบบของเหมือง ฝาย ท่านบ สารน้ำขนาดใหญ่ สารน้ำขนาดเล็ก บ่อน้ำ อยู่เต็มพื้นที่ไปหมด หลายชุมชน มีการขุดคุ้น้ำคันดินล้อมรอบถึง ๒ ชั้น หรือ ๓ ชั้น เพื่อประโยชน์ใช้สอยในชุมชน ไม่ใช่เพื่อการชลประทานในภาคเกษตรกรรม เพราะเศรษฐกิจชุมชนมีการผลิตเพื่อเลี้ยงชีพ พอกินพอใช้เท่านั้น แต่ชุมชนเหล่านี้เจริญขึ้นมาได้ด้วยแร่ธาตุในดินและของป่า (ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม, ๒๕๔๖; ๑๙)

การสืบค้นประวัติการตั้งถิ่นฐานของคนอีสานท่าที่มีหลักฐานในปัจจุบัน ชุมชนเก่าแก่แก่ที่สุดก็คือ ชุมชนบ้านเชียงในบริเวณลุ่มน้ำสังค河流 วัยอยุปถะ ๓,๖๐๐ ปีมาแล้ว ซึ่งอยู่ในยุค “สำริด” ก่อนเคลื่อนเข้ายุคที่คนอีสานสามารถนำแร่เหล็กมาถลุงผลิตเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ ซึ่งเรียกว่า “ยุคเหล็ก” อยู่ในช่วง ๓,๐๐๐ – ๒,๕๐๐ ปีมาแล้ว ต่อมาก็มีชุมชนคนอีสานดั้งเดิมได้ตั้งถิ่นฐาน ตามรอยการตั้งชุมชน ชุดคุ้น้ำคันดินเพื่อจัดการน้ำเพื่ออุปโภคและบริโภค มีการถลุงเหล็กและการต้มเกลือเป็น “อุตสาหกรรม” และพบหลักฐานการติดต่อกับชุมชนภาคพื้นทะเลมาตั้งแต่ยุคเหล็กผ่านทางปากแม่น้ำโขง

การศึกษาของ ชลิต ชัยครรชิต แห่งมหาวิทยาลัยขอนแก่น (ชลิต ชัยครรชิต ใน สุจิตต์ วงศ์เทศ (บรรณาธิการ), ๒๕๖๑; ๑๙๒ – ๒๐๖) พบร่วมกับ มีชุมชนโบราณสมัยโบราณบ้านเชียงกระเจา ตัวอยู่ในลุ่มน้ำสิงค์รามหรือแม่น้ำสิงค์ราม บริเวณที่รับน้ำท่วมทุกถึง ๑๒๗ แห่ง แต่ไม่พบร่องรอยชุมชนโบราณในเขตที่รับน้ำท่วมถึง หรือ “บุ่งทาม” ส่วนในบริเวณแม่น้ำสิงค์รามน้ำมูน – ซึ่ง เกิดชุมชนยุคเหล็กกระจายตัวอยู่มากมาย อยู่ประมาณ ๒,๕๐๐ ปี โดยเฉพาะบริเวณลุ่มน้ำมูนตอนล่างหรือทุ่งกุลาร้องให้ มีชุมชนโบราณถึง ๑๙๐ กว่าแห่ง ชุมชนมีการตั้งถิ่นฐานอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะบริเวณร่องรอยของภารถลุงเหล็กขนาดใหญ่ระดับทำเป็นอุตสาหกรรมกว่า ๓๐ แห่ง และร่องรอยการผลิตเกลืออีกหลายแห่ง ทั้งร่องรอย “การผังศพครั้งที่ ๒” ซึ่งสะท้อนให้เห็นประเพณีที่คล้ายคลึงกับชุมชนแอบชาญผึ้งทะเล

ชุมชนโบราณสมัยบ้านเชียงในแอ่งสกลนครนั้น กระจายจากเขตต่อนบนของพื้นที่ลุ่มน้ำไปสู่บริเวณลุ่มหนองหานและบริเวณใกล้เคียงในเขตจังหวัดสกลนครในปัจจุบัน แต่ต่อมาเมื่อการพัฒนาเป็นชุมชนที่มีศูนย์กลาง(Central place)เกิดขึ้นและพัฒนาการต่อเนื่องถึงสมัยทวาราวดี วัฒนธรรมเมืองโบราณ และวัฒนธรรมล้านช้างในสมัยต่อมา ส่วนในบริเวณแอ่งโคราชได้กระจายตัวอยู่โดยทั่วไปทั้งในลุ่มน้ำมูลและน้ำซึ่ง พัฒนาจากชุมชนอุดสาหกรรมถลุงเหล็ก จนถึงระบบการตั้งถิ่นฐานอย่างถาวร มีการสร้างคูดินกันน้ำรอบชุมชนเพื่อการอุปโภคบริโภคและเกิดอุดสาหกรรมเกลือซึ่นในราศี ๑,๗๐๐ ปีมาแล้ว ขยายตัวสู่ลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ติดต่อกับชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง และติดต่อกับชุมชนภายนอกมาตั้งแต่ช่วงต้นพุทธกาล เป็นผลให้ชุมชนโบราณมีความเจริญรุ่งเรือง พัฒนาขึ้นมาเป็นบ้านเมืองและอาณาจักรโบราณ เช่นอาณาจักรเจนละก่อนเมืองพระนคร

การค้นพบนี้ เป็นประจักษ์พยานสำคัญว่าภูมิภาคอีสาน ซึ่งเป็น “พื้นที่แห้งแล้ง” นั่น
แห้งจริงเป็นแหล่งก่อเกิดภัยธรรมสำคัญของมนุษย์มาตั้งแต่โบราณ เคยเจริญรุ่งเรืองระดับเมืองและ
รัฐมาก่อนสมัยประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะภูมิภาคนี้มีได้โดยเดียวจากการติดต่อสัมคมภายนอก แต่
คนอีสานโบราณมีภูมิปัญญา รู้จักใช้ทรัพยากรที่มีอยู่มาดัดแปลงรับใช้มนุษย์อย่างเหมาะสม เป็น
กระบวนการพัฒนาบนฐานศักยภาพของทรัพยากรและภูมิปัญญาของท้องถิ่นอย่างแท้จริง บรรดา
เดาถุงเหล็ก เนินที่เกิดจากการต้มเกลือ เศษเครื่องปั้นดินเผาบรรจุกระดูกคนตามพิธี “ฝังศพครั้ง^{ที่ ๒}” คุน้ำ คันดิน ๒ ชั้น ๓ ชั้น ในชุมชนโบราณในลุ่มน้ำมูล-ชี และร่องรอยอื่นๆ จำนวนมาก
เป็นหลักฐานและร่องรอยของคนรุ่นเราราได้เป็นอย่างดี

๓.๔ การตั้งชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ – ทวาราวดี

ดังได้กล่าวแล้วว่า จากระบบนิเวศน์และฐานทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ จึงปรากฏว่า รองร้อยการตั้งชุมชนในพื้นที่อีสานมาอย่างยาวนาน และหลายชุมชนก็พัฒนาเป็นเมือง และรัฐมาก่อนสมัยประวัติศาสตร์

ในช่วงสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์ ราชบุตรศตวรรษที่ ๕-๑ พบรัฐลักษณะการ ก่อตั้งชุมชนสายวัฒนธรรมก่อนประวัติศาสตร์ทวาราวดี กระจายตัวอยู่ทั่วทั้งภูมิภาคอีสานในบริเวณ ที่อุดมสมบูรณ์ตามที่ระบุลุ่มน้ำต่างๆ ทั้งลุ่มน้ำมูล ซึ่ง สมรรถ ทั้งชุมชนเมืองขนาดใหญ่ซึ่งเป็น ศูนย์กลางและมีชุมชนเล็กเป็นบริวารกระจายอยู่ทั่วไป มีระบบการปกครองแบบเจ้าผู้ครองนครแ渭น แคว้นเล็กๆ (ราชา สุทธิธรรม, ๒๕๔๓; ๔๖)

ชุมชนเหล่านี้มีการทำการตั้งที่อยู่อาศัยบน “เนิน” ที่ห่างจากลำน้ำใหญ่และที่สูงลาดชันเพื่อ รอดพันจากการถูกน้ำป่าท่วมอันควบคุมได้ยาก แต่ในฤดูแล้งต้องมีแหล่งน้ำอุปโภคบริโภค ชุมชน ต้องเลือกที่ที่มีแหล่งน้ำเพียงพอด้วย ชุมชนจึงตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำสาขา, ภูด, บึง, หรือหนองน้ำ ธรรมชาติ และที่นั่นต้องมีที่ราบเพียงพอที่จะใช้สำหรับทำนาเลี้ยงประชากรของชุมชน และเมื่อ ประชากรเพิ่มมากขึ้น ชุมชนได้บุกเบิกที่ดินทำกินและหัวที่เก็บกักน้ำ ตลอดจนการหาวิธีด้านภัย จากน้ำหลักท่วม อีกด้านหนึ่งก็คือ แตกตัวขยายประชากรไปแสวงหาที่ตั้งชุมชนแห่งใหม่

หลักฐานสำคัญที่บอกรว่า ผู้คนแห่งภูมิภาคนี้ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์มีการลงหลักปัก ฐานเป็น “ชุมชน” อันมั่นคง มีความต่อเนื่องและมีการจัดระเบียบแบบแผนการปกครองตนเองและมี อำนาจทางการเมืองในระดับที่แน่นอนก็คือ การสร้าง “คูน้ำ คันดิน” ล้อมรอบชุมชนที่ตั้งอยู่บนเนิน เพื่อเป็นแนวป้องกันน้ำท่วมในฤดูน้ำหลักและเป็นแหล่งน้ำสำหรับบริโภค อุปโภค เลี้ยงสัตว์และ ปลูกพืชผักในฤดูแล้ง คูน้ำตั้งก่ำลาวมีขนาดต่างๆ กันตามความจำเป็นของการกันน้ำท่วมและการ เก็บน้ำใช้ของชุมชนเมื่อชุมชนขยายใหญ่ขึ้นอีก หลายชุมชนก็มีการขุดคูน้ำและคันดินอีกชั้นโอบ ล้อมรอบไปด้านนอก เพื่อขยายความสามารถของปราการกันน้ำท่วม การเก็บกักน้ำไว้ใช้และ ขยายพื้นที่เกษตรกรรม

“สมัยประวัติศาสตร์เป็นสมัยที่เริ่มพับการบันทึกลายลักษณ์อักษร สำหรับประเทศไทยคือระยะนับจากพุทธ ศตวรรษที่ ๑ น. เป็นต้นมา สมัยประวัติศาสตร์ได้มีการแบ่งบุคคลเป็นชั้นชั้นตามอารยธรรมของกลุ่มชนหรือตาม ศูนย์กลางของอารยธรรมก็คือ ๑. สมัยทวาราวดี (พุทธศตวรรษที่ ๕-๑๖) ๒. สมัยศรีวิชัย(๕-๑๖) ๓. สมัยเขมร/ขอม (๑๒-๑๙) ๔. สมัยสุโขทัย (๑๒-๒๐) ๕. สมัยล้านนา(๑๙-๒๓) ๖. สมัยล้านช้าง(๑๙-๒๔) ๗. สมัยสุพรรณภูมิ(๑๙- ๒๕) ๘. สมัยอยุธยา(๑๙-๒๔) ๙. สมัยธนบุรี (๒๔) ๑๐. สมัยรัตนโกสินทร์(๒๔-ปัจุบัน)

รอบชุมชนสมัยนี้มีการจัดวางระบบแปลงนาเป็นรัศมีออกจากเนินให้สอดคล้องกับทิศทางการไหลของน้ำ และพื้นคันนาเป็นชั้นบันไดลดหลั่นลงจากที่เนิน

การตั้งชุมชน ตั้งอยู่บนหลักความเชื่อเรื่องผื้อย่างแนบแน่น พื้นที่สูงสุดของบ้านเป็นที่ตั้งของ “หลักบ้าน” /หลักเมือง มีการจัดสรุที่ดินเป็น “ป่าช้า” ไว้สำหรับฝังศพและมี “ปานปูต้า” เป็นที่สิงสถิตของวิญญาณบรรพบุรุษ ในยุคต่อมาจึงมีคติทางศาสนาเข้ามาผสมผสานเป็นคติในการสร้างชุมชน เช่นการปักเสาหิน การสร้างวัด สัญปเจดีย์

ครีศักร วัลลิโภดม ให้ความเห็นว่า การชุดคุณ้ำคันดินในช่วงเวลาหนึ่ง มีวัตถุประสงค์ทั้งด้านการดัดแปลงธรรมชาติเพื่อตอบสนองการดำรงชีพของมนุษย์ และเพื่อป้องกันข้าศึกศัตรู สิ่งนี้เกิดขึ้นได้ต้องเป็นการกระทำของคนจำนวนมากมาอยู่ร่วมกัน ชุมชนนั้นจะต้องเป็น “องค์กร” ที่มีการจัดระเบียบแบบแผนทางสังคมที่รัดกุมและซับซ้อนพอสมควร อย่างน้อยก็เป็นสังคมที่มีการแบ่งงานกันทำ มีผู้ปกครอง มีผู้ทำหน้าที่หรือประกอบอาชีพต่างๆ นอกเหนือไปจากการทำเกษตรกรรมซึ่งเป็นอาชีพหลัก ที่สำคัญคือมีความรู้ในเรื่องธรรมชาติและมีเทคโนโลยีในระดับที่เหมาะสม ซึ่งเป็นระดับพัฒนาการที่ซึ่งให้เห็นความเจริญทั้งทางด้านเทคโนโลยีและการจัดองค์กรทางสังคมจากระดับบ้านมาเป็นเมืองและรัฐตามลำดับ(ครีศักร วัลลิโภดม, ๒๕๔๖; ๓๑-๓๒)

ขณะเดียวกันชุมชนโบราณเหล่านี้มีได้อยู่โดยเดียว แต่มีการติดต่อแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่น ห่างไกลออกไปโดยเฉพาะชุมชนผู้ที่ห่างไกล มีหลักฐานยืนยันจากการพบรากการหล่อสำริดที่ต้องใช้ทองแดงและดีบุกที่ต้องนำมาราบก่อน การใช้เปลือกหอยทะเลในการประดับศพ เป็นต้น

ชุมชนก่อนประวัติศาสตร์-ทวาราวดีนี้ มีหนาแน่นในพื้นที่ลุ่มน้ำมูน เช่น กลุ่มเมืองเสมา บริเวณตันน้ำมูน กลุ่มชุมชนสีดา-พุทธิราช จัมปาร์ กลุ่มเมืองบริรัมย์ ในพื้นที่ลุ่มน้ำชีมีกลุ่มเมืองพ้าแಡดสังย่างและชุมชนสายวัฒนธรรมบ้านเชียงในลุ่มน้ำสุรินทร์ ขนาดและความหนาแน่นของชุมชนขึ้นอยู่กับปัจจัย ๔ อย่างคือ ความมีทำเลที่เป็นเนินตั้งบ้าน, ความสมบูรณ์ของดินและน้ำ, ความสัมพันธ์กับชุมชนเดิมและความเป็นศูนย์กลางของกลุ่มชุมชน (ราชานาถ ศุทธิธรรม, ๒๕๔๗; ๔๖)

ประเด็นสำคัญคือ ชาวชุมชนในพื้นที่ภาคอีสานสมัยก่อนประวัติศาสตร์ถึงยุคทวาราวดีนี้ เป็นคนกลุ่มไหน? กลุ่มวัฒนธรรมใด?

เรารاجอ่านความหมายจากตำนาน “อุรังคธาตุ” ได้ทางหนึ่ง ตำนานอุรังคธาตุเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระธาตุพนมและเรื่องราวของประชาชนและแวดล้อมแวดล้อมต่างๆ ในยุคแรกๆ ของภาคอีสาน ตำนานกล่าวถึงการเกิดขึ้นของแม่น้ำสายสำคัญตามลำน้ำโขง ว่าเป็นการกระทำของพวก “นาค” ซึ่งแต่เดิมมีที่อยู่อาศัยใน “หนองแสง” เขตยุนนานหางตอนใต้ของประเทศไทย นาคเหล่านี้ได้เกิดทะเลาะวิวาทกันจนเป็นเหตุให้ต้องละทิ้งถิ่นฐานเดิม ล่องมาตามลำน้ำโขงตอนใต้ ชุดครัวแผ่นดินทำให้เกิดแม่น้ำสายต่างๆ เช่น แม่น้ำอู แม่น้ำทิ่ง แม่น้ำริม แม่น้ำชีและแม่น้ำมูน เป็นต้น ตำนานได้สะท้อนให้

เห็นการบูรณาภิเษก “นาค” ว่าเป็นผู้บันดาลให้เกิดแม่น้ำลำคลอง เกิดความอุดมสมบูรณ์ เกิดภัยพิบัติให้น้ำท่วมบ้านเมืองล้มลง นาคเป็นบรรพบุรุษและตำนานยัง活着ห้อนให้เห็นว่า กลุ่มชนตั้งเดิมในเขตอีสานเป็นชุมชนที่น่าจะมีถิ่นฐานในเขตสาละวินตอนด้านของแม่น้ำโขงก่อน ต่อมาได้เคลื่อนย้ายลงมาตามแม่น้ำโขงเป็นกลุ่มเป็นเหล่าไป การเคลื่อนย้ายอาจเกิดจากการถูกกรุกรานที่ทำมาหากินจากชนเผ่าอื่น หรือเป็นการขยายตัวลงมาหาแหล่งทำมาหากินใหม่ก็ได้ (ปราณี วงศ์เทศ, ๒๕๕๒;๔๓)

เมื่อประกอบกับหลักฐานทางโบราณคดีที่กล่าวถึงแล้วว่า ชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์มีการตั้งหลักแหล่งอยู่ตามฐานทรัพยากรสำคัญ มีการเคลื่อนไหวติดต่อแลกเปลี่ยนค้าขายและอพยพโยกย้ายอยู่ตลอดเวลา จะเห็นได้ว่าในพื้นที่เหล่านี้มีผู้คนหลายเผ่าพันธุ์อยู่ร่วมกันและมีปฏิสัมพันธ์ไม่หยุดนิ่ง

ชนพื้นเมืองเดิมของอีสานมีทั้งกลุ่มชนที่อาศัยอยู่ในที่สูง เพาะปลูกด้วยวิธี “ເຮືດໄຂ” ขาดความมั่นคงทางการทำการทำกิน เคลื่อนย้ายที่อยู่อาศัยไปเรื่อย ไม่มีพัฒนาการเป็นบ้านเป็นเมืองกลุ่มที่สองคือ กลุ่มที่อาศัยอยู่บริเวณที่ราบในเหบเขาหรือที่ราบลุ่มแม่น้ำ มีที่ราบเพียงพอต่อการหล่อเลี้ยงประชากรมีหลักแหล่งมั่นคง จึงมีพัฒนาการเป็นบ้านเป็นเมืองในเวลาต่อมา แต่พวກอยู่ที่สูงก็ยังมีกลุ่มที่ข้ามนาญาในการถลุงโลหะ มีการเคลื่อนไหวแลกเปลี่ยนและมีการผูกกลมกลืนกับกลุ่มที่ราบ

กลุ่มชาติพันธุ์พื้นเมืองอีสานในสมัยก่อนประวัติศาสตร์มีดังนี้ (ธิดา สารยา, ๒๕๓๕, อ้างใน สุจิตต์ วงศ์เทศ, ๒๕๕๔; ๖๑-๖๒)

(๑) ข้า^๔ เป็นชนพื้นเมืองเดิมพูดภาษาตระกูลมอญ-เขมร มักอาศัยอยู่ในที่สูง พวກ gwai หรือกูย กูย เป็นข้าพวกหนึ่ง

(๒) พวกไห และผ่าอื่นๆ จากน่านเจ้า

(๓) พวกกัมพูหรือกัมพุช เป็นชื่อที่ชาวอินเดียเรียกชาวกัมพูชา อาจมีส่วนผสมกับชาวอินเดียกับกลุ่มทมิพด้วย

(๔) พวก Jamie เป็นชนกลุ่มใหญ่ที่มีความเจริญและมีรัฐของตนเองคือ อาณาจักร Jamie ในบริเวณเวียดนามตอนใต้และลาว เป็นพวกข้ามนาญาทางการประมงและเดินเรือ

(๕) พวกเวียด ซึ่งไปมาหาสู่ในบริเวณนี้

^๔ ข้า คือ “ข้า” หรือ “ข้า หรือท้าส เป็นคำเรียกคนทุกชนชาติโดยรวมๆ ที่ตกลงเป็นเหลียงหรือเป็นท้าส เป็นคำเรียกตามฐานนั้นโดยไม่จำแนกว่าเป็นชนชาติใด นอกจากเมื่อต้องการระบุเฉพาะเจาะจงเรียกชื่อเฉพาะของชนชาตินั้นพwang หมายความว่า ข้า เช่น ข่าวัว (ข้าละวัว) ข้าหลำ (ข้าคำ) ข้ากิน, ข้าเมด, ข้าออก, ขาระแด, ข้าจราย ฯลฯ (จิตรา ภูมิศักดิ์, ๒๕๕๐; ๓๐๕, ๓๑๒)

(๖) พວກສຍາມ ซື່ງພຸດພາກ່າໄທ-ລາວ

(๗) พວກລຸ່ມນໍ້າເຈົ້າພະຍາ ເຊັ່ນ ພວກລະໂວ້ແລະພວກອື່ນໆ

ກລຸ່ມຊາດີພັນຮູ້ເຫັນໆສ່ວນໃຫຍ່ພົມພອຍພໂຍກຍ້າຍເຂົາມາຈາກຝຶ່ງຕຽງໜັງແມ່ນໜ້າໂຟ້ງ ເຂົາອູ່ໃນພື້ນທີ່ກາຄອື່ນສານໃນໜາຍໜ່ວງ ແຕ່ມື່ງລຸ່ມນໍ້າເຈົ້າພະຍາ ເຊັ່ນ ຂາວເຂມ (ກັມພຸ່ງ) ແລະກລຸ່ມນູ້ອຸກ (ຂາວບນ: ເປັນໜ້າກລຸ່ມໜຶ່ງ) ສອງກລຸ່ມນີ້ເຫັນໆທີ່ໄມ້ມີປະວັດຕິກາຣອພົມພໂຍກຍ້າຍມາຈາກທີ່ອື່ນ ຕຶງທີ່ສຸດແລ້ວກລ່າວໄດ້ວ່າກລຸ່ມຊາດີພັນຮູ້ເຫັນໆໄປນັ້ນເປັນກລຸ່ມນໍ້າເຈົ້າພະຍາ ຜົ່ງຈາຈີເປັນທັງຄົນນໍ້າ ດາວໂຫຼວງ (ສຸວິໄລ ເປົ້ມຄຣີຮັດນີ້, ແກ້ໄຂ; ແກ້ໄລ)

๓.๕ ຜົມຊາດີສານກາຍໄດ້ກາຣເຄລື່ອນໄຫວຂອງຍຸດອາຣຍອຮຣມເຂມຣ (ພຸຖນສຕວຮຣ່າທີ່ ๑ໜ - ๑ໜ)

ໃນພຸຖນສຕວຮຣ່າທີ່ ๑ໜ-๑ໜ ດີນແດນກາຄອື່ນສານແທ່ງນີ້ເປັນສ່ວນທີ່ຂອງອານາຈັກ “ເຈນລະ” ທີ່ຮູ້ກລຸ່ມວັດນຮຣມເຂມຣໂບຮານ ອັນມີເມືອງຫລວງອູ່ເມືອງເຕີຣະບູປະ ສັນນິຍົງຮານວ່າອູ່ແກບເມືອງຈຳປາສັກໃນປະເທດລາວ (ນິຄມ ມຸສີກະຄາມະ, ແກ້ໄຂຕົນ, ອັກໃນຮາດາ ສຸກທີ່ຮຣມ, ແກ້ໄຂຕົນ, ຖີ່) ແລະສືບຕ່ອມເປັນອານາຈັກກັມພຸ່ງ (ພຸຖນສຕວຮຣ່າທີ່ ๑ໜ-๑ໜ) ເປັນອັນວ່າໜ່ວງເວລາອັນຍາວໜານຮ່ວງພຸຖນສຕວຮຣ່າທີ່ ໑ໜ-໑ໜ ນັ້ນ ດີນແດນແທ່ງນີ້ອູ່ກາຍໄດ້ອິທີພລທາງກາຣເມືອງແລະວັດນຮຣມແບບເຂມຣ ອີ່ເປັນດີນແດນສຳຄັນຂອງອານາຈັກເຂມຣ ມີຄາສນສຖານເຂມຣປຣກູງອູ່ມາກມາຍໂດຍເພາະດີນແດນອື່ນຕອນລ່າງ

ໃນປະເທດພຸຖນສຕວຮຣ່າທີ່ ๑ໜ-๑ໜ ອານາຈັກເຂມຣໄດ້ແພ່ງໝາຍໄປປຶ້ງພື້ນທີ່ແອ່ງສກລນຄຣຮູ້ອເຂດອື່ນເຫັນເໜືອ ແລະໃໝ່ວ່າງຮັບສັນຍພຣະເຈົ້າຂໍຍວັນນີ້ ລ (ພ.ຕ. ๑ໜໜ່າ-๑ໜ່າ) ປຣກູກກາຣສ້າງອໂຮຄຍາສາລາເປັນຫລັກຮູ້ນທີ່ບ່າງຂຶ້ນອິທີພລວັດນຮຣມແທ່ງອານາຈັກເຂມຣອູ່ທົ່ວໄປ ແສດງໃຫ້ເຫັນອິທີພລເຂມຣແພ່ອກຳໄປຢ່າງໄພສາລ ຄຣອບຄຸມພື້ນທີ່ປະເທດໄທຍຕອນກລາງແລະປະເທດລາວ ພັ້ນຮັ້ນສັນຍພຣະເຈົ້າຂໍຍວັນນີ້ ລ ອານາຈັກເຂມຣຈຶ່ງເສື່ອມຄອຍໃປຈາກພື້ນທີ່ກາຄອື່ນສານ ຂະນະທີ່ “ອານາຈັກລ້ານໜ້າ” ກີ່ກໍາລັງກ່ອຕົວໜີນໃນລຸ່ມໜ້າໂຟ້ງ

ໃນຮະຍະເດືຍກັນນີ້ ອຳນາຈຂອງອານາຈັກເຂມຣກົມໄດ້ກວບຄຸມດີນແດນອື່ນຍ່າງເຕັດຂາດກລຸ່ມໜູ່ມັນດັ່ງເດີມໆທີ່ມີກາຣຕິດຕ່ອແລກເປີ່ຍນກັບກາຍນອກ ໄດ້ພັດນາຕ້ວເອງຈາກບ້ານເປັນເມືອງແລະເປັນຮັ້ງ ຈຳນວນເມືອງອີສະລັດລົງພຣະຮວມກັນເປັນຮັ້ງນາດໃຫຍ່ ຈາກີກເກາະແກຣໃນປະເທດເຂມຣໄດ້ກລ່າວຖື່ງ “ມຸລເທະະ” ເຊື້ອກັນວ່າເປັນດີນແດນແກບລຸ່ມໜ້າມູນ ຈາກີກ “ອອກແກ້ວ” ຍັງກລ່າວຖື່ງ “ກົມປະປະ” ຜົ່ງເຊື່ອກັນວ່າເປັນເມືອງພິມາຍ ຈັງໜ້າດນຄຣາຊສື່ມາ ຮະບູ້ອົກໜັກຕົວຢ່າງຂອງອານາຈັກ “ ຄວິຈນາສະ ” ເປັນ

ดินแดนนอกราชอาณาจักรเขมร นอกราชานั้นยังมีการศึกษาต่างๆ และนิทานพื้นบ้านซึ่งเป็นหลักฐานแสดงร่องรอยของอาณาจักรต่างๆ ในอีสานระหว่างพุทธศตวรรษ ๑๐-๑๕ ซึ่งไม่เกี่ยวกับอาณาจักรเขมร เช่น อาณาจักรศรีโคตรบูร เมืองสาเกตุ(ร้อยเอ็ด) เมืองสาгал(สกลนคร) เมืองสาเกตุมีเมืองขึ้น ๑๑ เมืองได้แก่ เมืองพ้าแಡด เมืองเชียงเหียน เมืองสีแก้ว เมืองเปือย เมืองทอง เมืองหนองช์ เมืองคง เมืองเชียงขวาง เมืองเชียงดี เมืองบัวและเมืองไฝ (ดูเพล ไชยสินธุ, ๒๕๔๗, ๒๐)

ในช่วงศตวรรษ ๑๒-๑๕ การอยู่ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรเขมรอย่างยาวนาน ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงสำคัญในดินแดนอีสานคือ

(๑) การเคลื่อนย้ายประชากร ซึ่งเกิดจากการเกณฑ์แรงงานในการสร้างเมือง เหตุการณ์ทางการเมืองเช่นรัชสมัยพระเจ้าวรวรรມัน(พ.ศ. ๑๕๔๕-๑๕๕๓) เมืองยโสปุระ(เมืองหลวง) เกิดความวุ่นวายถึงขั้นจลาจล ประชากรจำนวนมากได้อพยพหลบหนีเข้ามาอยู่ในดินแดนอีสานตอนล่าง ซึ่งเรียกว่า “เขมรรุ่ง”

(๒) คติความเชื่อและประเพณีตามแนวศาสนาอินดูและพุทธลัทธิมหายาน ได้แผ่กระจายเข้ามายังภูมิภาคนี้อย่างลึกซึ้ง โดยเฉพาะคติความเชื่อตามหลักศาสนาอินดูที่เชื่อในเทพเจ้า อันศักดิ์สิทธิ์ ลัทธิเทวราชานั้นที่เชื่อว่ากษัตริย์คือ เทพที่จุติลงมาเพื่อบำบัดทุกข์บำรุงสุขทวยราษฎร์ การเปลี่ยนชื่อในสังคมตามแบบอย่างของอารยธรรมอินเดียที่ชาวเขมรรับเข้ามาคือ ชันชั่นกษัตริย์, พระมหาที่, แพศย์ (ประชาชนทั่วไป) และศูกร(ท้าส)

(๓) ทฤษฎีการปกครองแบบเทวราช ซึ่งต่อมาถูกนำมาใช้ในอาณาจักรอยุธยา แบบแผนการปกครองตามอารยธรรมเขมรจัดลำดับศักดิ์ของเมืองออกเป็นเมืองหลวงเมืองหลัก(เป็นศูนย์กลางของเมืองภูมิภาคเช่น พิมาย หนองหาน(สกลนคร) เป็นเมืองหลักของภาคอีสาน) เมืองบริหาร (ศูนย์กลางของอนุภูมิภาค) เมืองประเทศาช และหมู่บ้านเป็นชุมชนในครอบครอง นอกราชานั้นยังมีชุมชนทางศาสนาเป็นเมืองเอกเทศ มีการจัดแบ่งสถานภาพ หน้าที่ของผู้คน ตามลำดับชั้น ตั้งแต่กษัตริย์ เจ้านาย นักบัว บุญชันและท้าส ตามหลักแห่งชันชั่นวรรณอย่างเข้มงวด

(๔) การใช้ที่ดินและระบบชลประทาน ชุมชนสายอารยธรรมเขมรมีแบบแผนที่แน่นอนในการจัดการทรัพยากรดินและน้ำ ชุมชนมีลักษณะการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มก้อนและมีขอบเขตชัดเจน มีกำแพงหรือคูเมืองล้อมรอบ มีศาสนสถานตั้งอยู่ใจกลางเมือง มีแหล่งน้ำใช้ของประชาชน พื้นที่เมืองแบ่งการใช้ประโยชน์เป็น ๔ ส่วนคือ ที่พักอาศัยของชันชั่นปกครอง, ที่อาศัยของประชาชน, ตลาดและพื้นที่สาธารณะประโยชน์

แบบแผนการจัดการน้ำหรือระบบชลประทานแบบเขมรมีทั้งการขุดสระน้ำหรืออ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ที่เรียกว่า “บาราย” การสร้างเขื่อนกันลำน้ำ คลองทัดน้ำ ประตูกันน้ำ ปรากภูในทุก

เมืองตามสายอารยธรรมเขมร ซึ่งเป็นเครื่องแสดงว่าเมืองหรือชุมชนมีกำลังประชาราจจำนวนมากที่จะสร้างสิ่งเหล่านี้นั่นเป็นสิ่งแสดงถึงการทำงานทางการเมืองหรือระบบเครือข่ายของเมืองในสมัยนั้นๆได้เป็นอย่างดี แบบแผนการจัดการน้ำแบบเขมรนี้ยังถูกนำมาใช้ในเมือง-อาณาจักรอื่นๆ ต่อมา เช่น สุโขทัย เป็นต้น

กล่าวได้ว่าอิทธิพลของอารยธรรมเขมรได้เป็นส่วนสำคัญที่แทรกซึมอยู่ในวิถีชุมชนอีสานในปัจจุบันอย่างแบบแน่นและเป็นรากฐานสำคัญของสังคมไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมา ทั้งทางด้าน ศิลปสถาปัตยกรรม ภาษา แบบแผน การเมืองการปกครอง และด้านชนบธรรมเนียม ประเพณีต่างๆ

๓.๖ ชุมชนอีสานภายใต้การเคลื่อนไหวของอาณาจักรสยาม-ลาว

หลังพุทธศตวรรษที่ ๑๙ อิทธิพลของอารยธรรมเขมรสือมถอยไป พ.ศ. ๑๗๘๐ อาณาจักรสุโขทัยตั้งเป็นอิสระจากอาณาจักรกัมพูชา ต่อมาก็มีการสถาปนาอาณาจักรอยุธยาขึ้นในพ.ศ. ๑๗๙๓ ในระยะเดียวกัน “พระเจ้าฟ้าผู้” ได้รวบรวมอาณาจักรล้านช้างขึ้นเป็นปีกแผ่น และเริ่มรุกเข้าสู่ดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๒ กล่าวได้ว่า พื้นที่ภาคอีสานอยู่ภายใต้การเคลื่อนไหวของสองอาณาจักร คืออาณาจักรล้านช้างและอาณาจักรอยุธยา พงศาวดารล้านช้างบันทึกว่า อาณาจักรล้านช้างสมัยพระเจ้าแสนไห(พ.ศ.๑๗๑๖-๑๗๕๙) ทรงกับสมัยพระบรมราชที่ ๑ (ขุนหลวงพระจั่ว) แห่งกรุงศรีอยุธยา ครอบคลุมดินแดนภาคอีสานตอนบนลงมาถึงบริเวณที่รับสูงโคราชตัวย(ราชดา สุทธิธรรม, ๒๕๔๓; ๒๒) โดยอาณาจักรล้านช้างนั้นมีแม่น้ำโขงไหลผ่านกลางและยังมีบันทึกของลาลูเบร์ อัครราชทูตฝรั่งเศสอธิบายว่า เมืองนครราชสีมาคือเมืองชายแดนที่อยู่ติดพรมแดนลาว และดงว่าอาณาเขตของลาวสมัยนั้นอยู่ลึกเข้ามาชนแดนเมืองนครราชสีมา(สันต์ ท. โภกบุตร อ้างในสุจิตต์ วงศ์เทศ, ๒๕๔๗; ๓๘๙)

ในสมัยพระเจ้าสามเสนในเงื่อนที่คนลาวเริ่มเข้ามาตั้งหลักแหล่งบ้านเมืองในอีสาน ในบางแห่งก็ปะปนกับชาวพื้นเมืองเดิมที่มีมาก่อนแล้ว ในบางแห่งก็ตั้งหลักแหล่งในบริเวณที่เคยเป็นบ้านเป็นเมืองมาแล้ว แต่ถูกรื้อทิ้งร้างไป (ศรีศักร วัลลิโภดม, ๒๕๓๓)

อาณาจักรล้านช้าง ซึ่งเรียกกันว่า กลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว ได้เข้ามาแทนที่วัฒนธรรมเขมรอย่างง่ายดายโดยเฉพาะในเขตแอ่งสกุลนคร อาจสันนิษฐานได้ว่าวัฒนธรรมชุมชนในแอ่งสกุลนครไม่ได้รวมเป็นครรภอันมั่นคง เมื่อกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว เข้ามาอยู่ร่วมกับตัวเป็นสังคมเมืองสีบกอวัฒนธรรมไทย-ลาว (ดุพล ไชยสินธุ์, ๒๕๔๗; ๒๓) ต่อมานับจากสมัยพระเจ้าฟ้าผู้มา ๒๐๐ กว่าปี อาณาจักรล้านช้างได้ขยายอำนาจทางการเมืองครอบคลุมดินแดนกลุ่มน้ำโขง แต่อาณาจักร

ล้านช้างได้ตกลงเป็นเมืองขึ้นพม่าในพ.ศ. ๒๑๑๗ และเมื่อประกาศอิสรภาพจากพม่าในรัชสมัยพระราวด้วยความมิการฉะ เหตุการณ์ภายในอาณาจักรกลับเกิดความแตกแยกแย่งชิงอำนาจกันเสมอๆ ซึ่งมีทั้งเหตุภายในและจากปัญหาภายนอกคือ ญวน เขมรและกรุงศรีอยุธยาเข้ามาแทรกแซง (สุจิตต์ วงศ์เทศ, ๒๕๕๖; ๔๐๑)

ความแตกแยกภายในอาณาจักรล้านช้าง เป็นเหตุสำคัญนำไปสู่การแบ่งแยกอาณาจักรและการอพยพผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในภาคอีสานทั้งสิ้น (ดารารัตน์ เมตตาภิการนท์, ๒๕๔๔)

ก่อนถึงระลอกใหญ่ของการอพยพของคนลาว มีการเข้ามาของพวก “ข่า” จากบริเวณลาวตอนใต้คือ “นครกาลจำบากนาคบุรีศรี” ได้อพยพเคลื่อนย้ายข้ามแม่น้ำโขงเข้ามาตั้งหลักแหล่งในเขตพื้นที่ภาคอีสานตอนใต้ ในปี พ.ศ. ๒๒๓๐ (ตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแห่งกรุงศรีอยุธยา) กลุ่มนี้เป็นคน “กวย” และ “เยอ” ชาวกวางนี้มีหลักฐานว่ามีการอพยพไปมาอยู่เสมอทางตอนใต้ของลาว ตอนเหนือของเขมรและในภาคอีสาน การอพยพครั้งใหญ่นี้ชาวกวางได้ตั้งถิ่นฐานอย่างมั่นคง และในช่วงอยุธยาตอนปลายเป็นต้นมาได้รับความดีความชอบจากราชสำนักอยุธยาจัดตั้งเมืองและให้คันกวางเป็นเจ้าเมืองขุนชั้น เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะและเมืองรัตนบุรี เป็นหัวเมืองสำคัญและมีความสัมพันธ์อันดีกับรัฐสยามมาทุกสมัย

การอพยพของคนตระกูลไทย-ลาว เข้ามายังภาคอีสานเกิดขึ้นหลังระลอก ครั้งสำคัญคือ

(๑) กลุ่มเจ้าราชครุหลวงโพนสะเม็ก ซึ่งหนีภัยจากการแบ่งชิงราชสมบัติในอาณาจักรเวียงจันมาตั้งถิ่นฐานอย่างมั่นคงขึ้นที่เมืองจำปาสักราช พ.ศ. ๒๒๕๒ เจ้าราชครุได้สนับสนุนทายาทกษัตริย์ลาวเวียงจันขึ้นปกครองจำปาสัก พระนามว่า “เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร” จากนั้นก็ส่งบริการออกไปรักษาด่านทางตามตำบลต่างๆ ซึ่งต่อมามีชุมชนเหล่านี้เติบโตเป็นเมืองขึ้นกับจำปาสัก เมืองสำคัญและใหญ่ที่สุดคือเมืองท่ง “จารย์แก้ว” سانติชัยของเจ้าราชครุ ตั้งขึ้นในพ.ศ. ๒๒๖๑ ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นเมืองสุวรรณภูมิ (อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ดในปัจจุบัน) ต่อเมื่อจำปาสักยื่นแฉลง เมืองสุวรรณภูมิมาขอเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยา เมืองสุวรรณภูมิมีอาณาเขตกว้างขวาง ทิศเหนือตั้งแต่ “ย่างสามตัน อันสามขวย หลักทอโดยอดยาง” (ແກວທີສະເໜືອ ຈ.ຮ້ອຍເອັດ, ຍໂສຫຍ້າ, ອຳນາຈເຈົ້າໃນປັຈຸບັນ”) ด้านตะวันออกคือเข้าบรรทัดติดแดนญวน ด้านตะวันตกต่อเขตแขวงเมืองพิมาย (ຖານທີ່ ຕິຣິມາຕະຍົງ, ສາມແມຍ ເປັນຈິຕົດ, ๒๕๔๔)

การเติบโตของชุมชนและความขัดแย้งในการสืบทอดอำนาจของเมืองสุวรรณภูมิ ประกอบกับความต้องการตั้งตนเป็นอิสระของผู้นำ จึงมีการแยกตัวไปตั้งเมืองใหม่ๆ ขึ้นอีกหลายเมืองคือ เมืองร้อยเอ็ด (พ.ศ. ๒๓๑๘), เมืองชุมบท(พ.ศ. ๒๓๓๕, ขึ้นต่อนครราชสีมา) เมืองขอนแก่น (๒๓๔๐, ขึ้นต่อนครราชสีมา), เมืองพุทไชย (พ.ศ. ๒๓๔๒, ขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา), เมืองมหาสารคาม

(๒๔๐๔, แยกจากรือยเอ็ด), เมืองเกษตรวิสัย(๒๔๑๕), เมืองพนมไพร (๒๔๑๕), เมืองพยัคฆ์ภูมิพิสัย (๒๔๒๒) และเมืองจตุรพัทรวิมาน (๒๔๒๕)

(๒) กลุ่มพระวอ-พระตา เสนาบดีเมืองเวียงจันเกิดขัดแย้งกับเจ้าสิริบุญสาร ในปี ๒๓๐๙ จึงอพยพครัวลาว ๕๕ หมื่นคนข้ามโขงมาตั้งเมือง “นครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน” อยู่ที่เมืองเก่า “หนองบัวลำภู” ถูกเจ้าสิริบุญสารมาปราบในปี พ.ศ.๒๓๑๑ จึงอพยพไปพึ่งพระเจ้าองค์หลวงไชย กุมารแห่งจำปาสัก อยู่บ้านดู่บ้านแกะ ขึ้นจำปาสัก แล้วย้ายไปอยู่ดอนมดแดง (เมืองอุบลราชธานีในปัจจุบัน) ต่อมาข้อขันกับกรุงธนบุรี เหตุการณ์นำไปสู่ความขัดแย้ง จนในปี พ.ศ.๒๓๒๑ พระเจ้าตากสินแต่งตั้งให้พระยามหากษัตริย์ศึกยกไปตั้งจำปาสักเวียงจันและหลวงพระบางตกเป็นเมืองขึ้น ของสยามนับแต่นั้นมา มีการ瓜ดต้อนครัวลาวจำนวนมากมาร่วมไว้ที่สระบุรี ราชบุรีและหัวเมือง ตะวันตก ส่วนพลพระคอกลุ่มพระวอ-พระตาได้ตั้งหลักแหล่งอยู่เดิมโดยเป็นเมืองอุบลราชธานี ยโสธร เขมราฐ โขงเจียม ขยายอาณาเขตสู่ชุมชนในเขตอีสานตอนใต้เขตเชื่อมต่ออุ่นนำโขง ชี มุน豁 ชุมชน

(๓) กลุ่มพระเจ้าผ้าขาว-โสมพะมิต อพยพจากเวียงจันไกลเคียงกับกลุ่มพระวอ-พระตา ด้วยเหตุเดียวกันคือความขัดแย้งกับเจ้าสิริบุญสาร อพยพมาตั้งถิ่นฐานอยู่ห้วยแหล่งในเขตอีสาน เหนือ ต่อมากว่าปี พ.ศ.๒๓๑๑ ถูกท้าพของเจ้าสิริบุญสารตีแตก อพยพข้ามภูพานมาอยู่บริเวณลุ่มน้ำปาวที่เรียกว่า แก่งสำโรงดงสงเปือย และได้รับการยกรัชดับเป็นเมืองขึ้นของกรุงเทพฯ ในปี ๒๓๓๖ ชื่อเมืองกาพสินธุ

(๔) กลุ่มท้าวแล ชาวเวียงจัน ได้พาครอบครัวและสมัครพระคพวอกพยพมาตั้งถิ่นฐาน ครั้งแรกที่บ้านหนองน้ำขุ่น หนองอีจาน (อยู่ใน อ.สูงเนิน นครราชสีมา ในปัจจุบัน) มีผู้คนและบ้านเรือนขยายเพิ่มขึ้น มีความดีความชอบต่อทางเวียงจัน เจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันจึงแต่งตั้งท้าวแลเป็น “ขุนภักดีชุมพล” ต่อมาก็ได้แบ่งไปขึ้นต่อราชสำนักกรุงเทพฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าให้ตั้งเมือง “ชัยภูมิ” ให้ขุนภักดีชุมพล(แล) เป็น “พระยาภักดีชุมพล” เจ้าเมืองชัยภูมิคนแรก

การอพยพของประชากรลาวจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงมาอยู่ในดินแดนอีสานยังเป็นไปอย่างต่อเนื่อง ภายใต้อำนาจการปกครองของอาณาจักรสยามสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้นโดยการใช้อำนาจของพระมหากษัตริย์และอำนาจของเมืองต่างๆ ในการ “เกลี้ยกล่อมครอบครัวมาใส่บ้านเมือง” ใช้อำนาจในการอพยพโยกย้ายประชากรจากเขตหนึ่งไปอยู่อีกเขตหนึ่ง การสนับสนุนการตั้งเมืองใหม่ และนโยบายอื่นๆ ในการจัดระเบียบบ้านเมือง

หลังเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์(๒๓๖๗) นอกจากมีการ瓜ดต้อนครัวลาวจำนวนมากมาร่วมกันไว้ตามเมืองต่างๆ ดังกล่าวแล้ว ยังมีอีกหลายครอบครัวที่มีการอพยพโยกย้ายประชากรฝั่งซ้ายมาอยู่เมืองบริเวณอีสานตอนเหนือเช่น

ปี พ.ศ. ๒๓๗๓ ได้มีการเกลี่ยกล่อมพวกร้าวเมืองพิน เมืองหนอง เมืองระโคน เมืองวัง และเมืองมหาชัยกองแก้ว อญี่ปุ่งชัยแม่น้ำโขง เข้ามาอยู่ในเขตแขวงเมืองนครพนมเป็นจำนวนมาก ช่วงเดียวกันก็คาดต้อนครัวเมืองมหาชัย นครพนม ไปไว้ที่เมืองพนัสนิคมและพนมสารคาม ปี พ.ศ. ๒๓๗๓ ป้ายครัวเมืองคำเกิด คำม่วน ๑,๔๐๐ คน มาอยู่เมืองแขวงบากาลา กพสินธุ์ ในปีพ.ศ. ๒๓๗๔ เมืองสกลนครได้ไปเกลี่ยกล่อมเจ้าเมืองวังผึ้งชัยแม่น้ำโขง ได้บ่าวไพร่ชาวญี่ปุ่นและพวกร้าว ช่วงเดียวกัน มาตั้งบ้านเรือนอยู่เมืองสกลนครจำนวนมาก ทั้งเมืองพ.ศ. ๒๔๓๐ หลังศึกปราบส่อ ครอบครัวเมืองหลวงพระบางได้ย้ายหนีลงมาอยู่เมืองเชียงคานและเมืองหนองคาย (เติม วิภาคย์ พจนกิจ, ๒๕๔๖; ๒๖๒)

การคาดต้อนครัวลาวหลังสองคราบและการเกลี่ยกล่อมโยกบ้ายอพยพดังกล่าว เป็นเหตุให้ พื้นที่ภาคอีสานประกอบไปด้วยกลุ่มชาติพันธุ์อันหลากหลาย ทั้งชนพื้นเมืองเดิมและกลุ่มที่มาอยู่ใหม่ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป

ยังมีกระแสการอพยพเข้ามาอยู่ภาคอีสานของคนเวียดนามหลายระยะ ตั้งแต่ต้นสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นต้นมา ด้วยเหตุความขัดแย้งทางการเมืองและศาสนาในเวียดนามเอง เช่น ประมาณปี พ.ศ. ๒๔๐๑ ชาวเวียดนามอพยพเข้ามาทางหัวเมืองชัยผึ้งทะเลวันออกและ บริเวณผึ้งชัยแม่น้ำโขง เมืองท่าอุเทน ไชยบุรี หนองคาย นครพนม ยีรัลอกาทีสำคัญคือช่วง หลังสองคราบโลกครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๔๔๔) ความขัดแย้งทางการเมืองภายในส่งผลให้คนเวียดนาม อพยพเข้ามาอยู่บริเวณผึ้งชัยแม่น้ำโขงถึง ๔๕,๐๐๐ คน (บรรณ นันจักร, ๒๕๔๘; ๓๐)

มีความเคลื่อนไหวสำคัญที่ควรกล่าวถึงด้วย ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีการเข้ามาใน ภาคอีสานของกลุ่มคนจีน โดยเดินทางจากกรุงเทพมาตั้งถิ่นฐานที่นครราชสีมา และกระจายไปอยู่ เมืองอื่นๆ ทั่วภาคอีสาน ชาวจีนถือเป็นอิสระชนที่ไม่ผูกติดอยู่กับความสัมพันธ์แบบนาย-ไพร่-ทาส ในระบบศักดินา สามารถเดินทางค้าขายได้ทุกแห่ง เป็นเจ้าภาษีนากร สะสมทุนและลงทุนทำการค้า ร้านชำ ค้าข้าว โรงเลือย โรงสุรา สามารถเลื่อนสถานภาพตัวเองได้อย่างรวดเร็ว (จารุ วรรณ ธรรมวัต, ๒๕๔๓) สามารถควบคุมเศรษฐกิจสำคัญไว้ในทุกเมืองในภาคอีสาน

๓.๗. โฉมหน้าชุมชนอีสานภายในภาคอีสาน

หลังปี พ.ศ. ๒๓๒๑ ในสมัยกรุงธนบุรี อิทธิพลของอาณาจักรสยามครอบคลุมดินแดน อีสานทั้งหมดรวมอาณาจักรหลวงพระบาง เวียงจันและจำปาสัก ซึ่งตกลงเป็นประเทศราชสยามตั้งแต่ นั้นมา

กล่าวได้ว่าจากบริเวณ “เขมรป่าดง” หรือเมืองในเขตอีสานได้ ซึ่งเป็นเมืองในอาณัติสยามมาตั้งแต่ปลายอาณาจักรอยุธยาและจัดการปกครองเมืองแบบภาคกลางแล้ว นอกนั้นเป็นกลุ่ม “วัฒนธรรมลาวและวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์อยู่ๆ อยู่ภายใต้วัฒนธรรมลาว

ประเด็นพิจารณาที่สำคัญของชุมชนอีสานภายใต้อาณัติอาณาจักรสยาม ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญของชุมชนอีสานยุคปัจจุบัน ก็คือ

๓.๗.๑ ความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์และวัฒนธรรมย่อจาก การอพยพเข้ามา หลากหลายของกลุ่มคนจากฝั่งชัยแม่น้ำโขงและจากถิ่นอื่น ด้านชาติพันธุ์วัฒนธรรมต่างๆ มีการศึกษาร่วมกับกลุ่มชาติพันธุ์โดยศึกษาจากภาษาและวัฒนธรรม พบร่วมประชากรพูดภาษาลาว ๗๑.๑% หรือ ๑๑ ล้านคน พูดภาษา เขมร ๘.๐๙% หรือ ๑.๒ ล้านคน ภาษา ไทยกลาง ๖.๒% หรือ ๗.๗ แสนคน ภาษา ไทยโคราช ๓.๓๓% (๕.๒ แสนคน) ภาษา ผู้ไทย ๕.๙% (๔.๕ แสนคน) กุย ๒.๖% (๔ แสนคน) ญือ ๒.๖% (๔ แสนคน) ไทยเลย ๑.๔๕% (๒.๒ แสนคน) เตี้ย(บุร) ๐.๔๕% (๖.๙ หมื่น) กะเลิง ๐.๔๕% (๖.๔ หมื่น) โย้ย ๐.๓๔% (๕.๒ หมื่น) พวน ๐.๑๕% (๒.๓ หมื่น) เวียดนาม ๐.๑๕% (๒.๓ หมื่น) เยอ ๐.๑๑% (๑.๖ หมื่น) ญือกร (ชาวบุน) ๐.๐๙% (๒.๒ พัน) แสก ๐.๐๒% (๓.๔ พัน) เตี้ย(กะวิ่ง) ๐.๐๑% (๑.๔ พัน) ไทยคำ ๐.๐๐๑% (๒๐๐) และอื่นๆ ๐.๐๗% (๑ หมื่น) (สุวิไล เปรมศรีตัน, ๒๕๔๑)

กล่าวได้ว่า ผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ที่อยู่ร่วมกันมาในดินแดนแห่งนี้ อยู่ร่วมกันมาอย่างกลมกลืน เพราะความรักอิสระและถูกกล่อมเกลาด้วยวัฒนธรรมพุทธศาสนาที่แนบเน้นอยู่กับวัฒนธรรมใหญ่ในภูมิภาคคือ “ลาว” ซึ่งจะกล่าวต่อไป

๓.๗.๒ การจัดระเบียบหัวเมืองของอาณาจักรสยาม รัฐสยามตั้นรัตนโกสินทร์มีนโยบายส่งเสริมให้เจ้าเมืองกลุ่มต่างๆ ตั้งถิ่นฐานให้เป็นหลักแหล่ง ยกขึ้นเป็นเมือง จัดการปกครองตามธรรมเนียมลาวเดิม (ดารารัตน์ เมตたりกานนท์, ๒๕๔๖; ๕๕) ทั้งยังส่งเสริมสนับสนุนให้มีการตั้งเมืองใหม่ๆ เพิ่มตามความต้องการของผู้นำเมืองต่างๆ ซึ่งมักจะเกิดการขัดแย้งกันภายใต้การสืบทอดอำนาจ เรื่องการแย่งชิงผลประโยชน์ภายใน

การสนับสนุนการตั้งเมืองใหม่ๆ นี้เป็นประโยชน์ต่อสยามโดยตรงคือ “ได้สร้างความเข้มแข็งให้กับเมืองฝั่งขวาแม่น้ำโขง สร้างดุลต้านฝั่งชัยแม่น้ำโขงทั้งยังเป็นการจัดหมวดหมู่ในการควบคุมประชากรทั้งสองฝ่ายในการจัดเก็บและส่งส่วย ตั้งแต่สมัยราชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๕ (๒๔๗๘) ปรากฏมีการตั้งเมืองใหม่ร่วมทั้งสิ้น ๑๓ เมือง ไม่รวมเมืองเก่าอีก ๒๑ เมือง กระบวนการตั้งเมืองแบบนี้

^๕ ในความเห็นของผู้วิจัย น่าจะมีปัจจัยเรื่องการขยายประชากร ซึ่งจะมีภาวะขาดแคลนทรัพยากรในการดำรงชีวิต ทำให้เกิดการแยกบ้านแยกเมือง แต่ไม่ปรากฏการบันทึกในประเด็นนี้

จึงไม่ได้เป็นไปตามธรรมชาติของการเดินโตรของชุมชนระดับบ้านเป็นเมือง แต่เป็นไปตามเหตุผลทางการเมืองและเกิดผลตามมาที่สำคัญคือ เริ่มมีการใช้ขอบเขตพื้นที่เป็นอาณาเขตของเมือง

การแยกตั้งเมืองนี้เข้าทำนอง “แบ่งแยกแล้วปักครอง” เพื่อมีให้หัวเมืองได้ไม่อำนวยขึ้นมา ทำทายอำนวยของกรุงเทพ เช่น กรณีเมืองร้อยเอ็ด มีอำนวยมากรุงเทพอนุญาตให้เมืองร้อยเอ็ด ส่งคน ๙,๐๐๐ คน ตั้งเมืองมหาสารคามขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๐๙ เป็นเมืองขึ้นของร้อยเอ็ด แต่เมื่อพ.ศ. ๒๔๑๑ ก็ประกาศให้เมืองมหาสารคามขึ้นต่อกrongเทพฯโดยตรง ต่อมาปี ๒๔๑๗ เมื่อเมืองมหาสารคามโടขึ้นก็อพยพคน ๒,๗๐๐ คน ไปอยู่เมืองกันทริชัยซึ่งเป็นเมืองขึ้นของกาฬสินธุ์ (เดชบุณนาค, ๒๔๑๔; ๓๔-๓๕)

ต่อมามีการจัดปรับปรุงการปกครองโดยการรวมหัวเมืองเข้าด้วยกัน เรียกหัวเมือง “ลาว” ต่างๆ และคำว่า “ลาว” ก็ถูกขัดออกไป เพราะเป็นคำที่ “ให้โทษต่อบ้านเมือง” ดังได้กล่าวไว้แล้ว อย่างละเอียดในข้อ๓.๑ นอกจากนั้น ภายหลังการตั้งเมืองใหม่ นอกจากบรรดาผู้นำท้องถิ่นอกราช สำนักกรุงเทพฯ จะได้พระราชทานนามเจ้าเมืองและกรรมการเมืองแล้ว ยังมีการตั้งชื่อเมืองต่างๆ เหล่านี้เป็นภาษาตามคช เช่น บ้านกวางชูโดเป็นเมืองพิบูลมังสาหาร บ้านโพธิสว่างเป็นเมืองสว่าง aden din บ้านเมืองเสือเป็นเมืองพยัคฆ์ภูมิพิสัยฯ กล่าวได้ว่าอำนวยจังหวัดกรุงเทพฯได้สร้างความหมายและนิยามของเมือง (ราษฎร์ เมตตาภิการนท์, ๒๔๑๖; ๖๓) และถือเป็นการตัดทอนสำนัก ประวัติศาสตร์และรากเหง้าของความเป็นท้องถิ่นลงอย่างสำคัญ

ระบบการปกครองหัวเมืองในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้นพระมหาปัตริย์จะมี “สัญญาบัตร” แต่งตั้งผู้นำผู้ตั้งเมืองหรือผู้สืบสกุลเป็น “เจ้าเมือง” โดยเจ้าเมืองจ่ายค่าสัญญาบัตรตามอัตราที่กำหนด เจ้าเมืองจะได้บรรดาศักดิ์ ราชทินนาม และศักดินา เช่นเดียวกับขุนนางทั่วไป เจ้าเมืองจะสนับสนุนญาติของตนเข้ามารับตำแหน่งทางการปกครอง คือ ปลัด ยกระบัตรและผู้ช่วย(กรณีระบบอาณาสี ในชุมชนลาวภาคอีสานคือ เจ้าเมือง อุปชาด ราชวงศ์ ราชบุตร ฯลฯ) บรรดาหัวเมืองได้รับอนุญาต บริหาร “การเงิน” ของตนอย่างอิสระ การปกครองเมืองของเจ้าเมืองนั้นเรียกว่า “กินเมือง” สามารถเก็บส่วย ภาษีและเกณฑ์แรงงานจากราชภูมิและส่ง “ส่วย” ให้กรุงเทพฯ ตามกำหนด เช่น เมืองอุบลราชธานีเก็บภาษีแล้วส่งเป็นเงินส่วยให้กรุงเทพฯ ปีละ ๘,๐๐๐ บาท และรายได้ของเมืองก็แบ่งกันเองระหว่างข้าราชการด้วยกัน ส่วยสิ่งของก็ทำเช่นเดียวกัน การเกณฑ์แรงงานก็เช่นกัน เมืองอุบลแบ่งแรงงานชายฉกรรจ์ ๑,๕๐๐ คน จากทั้งหมด ๕,๕๐๐ คน ไว้ใช้ส่วนตัว (เดชบุณนาค, ๒๔๑๔; ๒๘, ๓๓) อัตราการส่งภาษี, ส่วย, แรงงานนี้ ราชธานีจะส่งข้าหลวงไปประเมินและทำทะเบียน-สักขัยฉกรรจ์ นับจำนวนต้นผลไม้ ให้ทราบจำนวนรายได้ของเมือง ข้าราชการต้องถือหน้าพิพัฒ์ สัตยาปีละ ๒ ครั้ง ขณะที่เมืองหลวงทำหน้าที่ปักป้องคุ้มครองเมืองขึ้นด้านการปราบโจรและป้องกัน

ข้าศึกภายนอก สำหรับด้านศala นี้ เจ้าเมืองยังเป็นผู้บัญชาการศala นอกจากคดีที่ตัดสินประหารชีวิตต้องเกี่ยวข้องกับส่วนกลาง

๓.๗.๓ การตอบโต้รัฐสยามของพระเทศาจารย์เวียงจันและหัวเมืองอีสาน แม้การอพยพเข้ามายังดินแดนอีสานของกลุ่มคนลาวจะลอกต่างๆ จะมีเหตุจากความแตกแยกในอาณาจักรเดิม และมีความบาดหมางอยู่ในระหว่างอาณาจักรล้านช้างกับผู้นำเมืองกลุ่มต่างๆ ในอีสานอยู่อย่างยาวนาน แต่กล่าวได้ว่ามีสำนึกรักความเป็นลาวด้วยกันอยู่ การย้ายที่มาอยู่เมืองเวียงจันโดยกองทัพสยามเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๒๑ นั้นยังฝังอยู่ในความทรงจำคนลาวด้วยกันไม่น้อย กรมหลวงประจำศิลปาคมทูลแด่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๗ ว่า เมืองพระเทศาจารย์และหัวเมืองชั้นนอกเหล่านี้ต่างก็ห่วงเห็นในความเป็นเอกสารทางการเมืองของตนเป็นอย่างมาก ตัวอย่างของชาวตัววันออกเฉียงหนึอนั้นเป็นที่เข้าใจกันว่า พวกเขารวมสมอที่จะตายนี้เพื่อป้องรับการปักครองและเขตแดนที่เขามีอยู่ (เดช บุญนาค, ๒๕๔๘; ๓๙) และภายใต้การปักครองของสยามยังมีการดำเนินการที่สร้างความเสียขั้วความอัปยศแก่หัวเมืองลาวหลายกรณี เช่น การเนรเทศชาววงศ์ที่ปักครองนครจำปาสักและแต่งตั้งผู้ปักครองคนใหม่ขึ้นมาแทนที่ (ประวัติจำปาสัก อ้างใน เดช บุญนาค, ๒๕๔๘) ทั้งมีการลดทอนอำนาจและศักดิ์ศรีของเวียงจันเป็นเหมือนหน่วยปักครองย่อยของสยาม เมืองจำปาสัก ยโสธร นครพนม ภูเวียงและหนองคายที่เคย “ขึ้นต่อ” เวียงจันก็แยกมาขึ้นต่อกรุงเทพฯโดยตรง

“เอกสารพื้นวิถี” “เพลงลาวพื้นแพน” และ “กลอนลำ” ต่างๆ ที่เขียนขึ้นหลังก่อเกณฑ์เจ้าอนุวงศ์(พ.ศ.๒๓๒๑) ได้กล่าวพร้อมๆ กันว่า “เราที่คนไทยกระทำต่อกันลาว กล่าวได้ว่าได้เกิดสำนึกรักวัดศิลปารามต่างๆ นานาที่คนไทยกระทำต่อกันลาว กล่าวได้ว่าได้เกิดสำนึกรักวัดศิลปารามต่างๆ นานาที่คนไทยกระทำต่อกันลาว และเกิดความมุ่งหวังที่จะกอบกู้เวียงจันให้กลับมาอีกเรื่อง ดังผู้ชาย “เวียงจันช้าง สาวเอียอย่าฟ้าวว่า ปัดสิโป๊ป้าดหล่า แตงค้างหน่วยปลาย” และ “เวียงจันช้างเป็นโพนขึ้นมาจอก บางกอกช้างเป็นหม่องกระต่ายนอน อ่อนชอนเดเวียงจันสิ่ง” (ดาวรัตน์ เมตตาภิการานันท์ ๒๕๔๖; ๗๐)

สำหรับคนลาวในปัจจุบันแล้ว “เจ้าอนุวงศ์” “ถือเป็นวีรบุรุษ” ผู้มุ่งกอบกู้เอกสารชและปลดปล่อยชาวลาวจากการกดขี่จากไทย กลุ่มคนลาวกลุ่มต่างๆ ที่อพยพมาตั้งเมืองในอีสานอาจมีทำทีที่ทั้งสนับสนุนและไม่สนับสนุนเจ้าอนุวงศ์ก็ตั้งอยู่บนผลประโยชน์ของเมืองตนและบาดแผลความชัดเจนเป็นที่ตั้ง โดยเฉพาะกลุ่มพระวอ-พระตาและกลุ่มผ้าขาวโสมพะมิต ที่ขัดแย้งแตกแยกกับเจ้าสิริบุญสาร พระราชนิพัทธ์ของพระเจ้าอนุวงศ์จึงไม่ร่วมมือกับเจ้าอนุวงศ์

เหตุการณ์ก่อเกณฑ์ของเจ้าอนุวงศ์ได้ก่อการแสวงหาทางประวัติศาสตร์และเป็นมูลเชือแห่งการต่อสู้ของชาวอีสานผู้ถูกกดขี่สืบมาจนถึงกบฏผู้มีบุญในปี ๒๔๔๔ และการต่อสู้ ตอบโต้ของคนอีสานหลายราชลักษณะ

การสถาปนาการปกครองส่วนท้องถิ่นด้วยระบบมโนทลเทศบาล นับจากปี ๒๔๓๕ จนมีการออกพระราชบัญญัติการปกครองท้องท้องที่ รศ. ๑๑๖(๒๔๔๐) ทำให้โฉมหน้าชุมชนและหัวเมืองอีสานเปลี่ยนไป ผู้ปกครองที่เป็นผู้นำท้องถิ่นดังเดิมถูกลดทอนอำนาจและถูกกีดกันออกไป มีการส่งข้าราชการจากส่วนกลางไปปกครองหัวเมือง ระบบอาณาจักรสืบเป็นวัฒนธรรมการปกครองตามจารีตดั้งเดิมถูกยกเลิก สำหรับประชาชนระดับล่างๆได้รับผลกระทบที่สำคัญคือ มีการเก็บ “ค่าหัว” ชายจกรรัตน์ ๔ บาทต่อปี ถึงปี พ.ศ. ๒๔๔๔ พระราชนบัญญัติการเก็บเงินค่าราชการชายจกรรัตน์ อายุ ๑๔-๖๐ ปี จ่ายคนละ ๖ บาทต่อปี และเบรี่ยบเทียบปรับ ๔ บาท, ๑๒ บาท ถ้าจ่ายล่าช้า ๑๙๖ เดือน และ ๒ เดือนตามลำดับ ถ้าค้างจ่ายข้ามปีให้จองจำ ๖ เดือน (ทวีศิลป์ สีบัวณะอ้างใน ดาวรัตน์, ๒๔๕๖;๙๗) สร้างแรงกดดันให้ราษฎรอพยพไปรับจ้างทำงานในภาคกลาง การขยายการผลิตจากเพื่อยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อขาย ทั้งนี้เพื่อเอาเงินตรามาจ่ายให้รัฐ

ความบีบคั้นดังกล่าวได้ก่อให้เกิดกระแสตอบโต้รัฐสยามด้วยขบวนการ “กบฎผู้มีบุญ” เป็นขบวนการที่มีเป้าหมายชัดเจนคือ การแยกตัวเป็นอิสระจากรัฐสยาม การเคลื่อนไหวเกิดขึ้นหลายระลอกและมีหลายกลุ่มทั่วภาคอีสานในช่วง พ.ศ. ๒๔๓๓-๒๔๔๔ ขบวนการผู้มีบุญได้อุดมการณ์ “พระศรีอริย์” ในการต่อสู้ผู้นำบภูอังวะเป็นท้าวธรรมมิกราชมาเกิด เพื่อลังกเลี่ยคปราบทุกข์เข็ญที่ชาวอีสานเผชิญอยู่อันได้แก่การกดขี่ของรัฐสยาม มีการแต่งวรรณกรรมเพื่อเป็นผู้นำ กลอนลำใน การปลุกระดม เช่น “เดือน ๓ เพ็ญ ปี ๒๔๔๔ จะเกิดเกทภัยใหญ่หลวง เงินทองจะกล่าวเป็นกรวด ทราย หมู่จะกล่าวเป็นยักษ์ ท้าวธรรมมิกราชจะเป็นใหญ่ในโลก ไครอย่างรายให้เก็บกรวดหินแลง รวมรวมให้ท้าวธรรมมิกราชชุมเป็นเงินทอง หญิงสาวให้รีบแต่งงานมิฉะนั้นยักษ์จะจับกิน ถ้ามีข้าเจ้าจะมีปีกบินหนีให้อาไปทิ้ง” เหล่านี้ล้วนเป็นสัญญาลักษณ์ที่เป็นคำอธิบายการกดขี่ชุดรีดจาก ราชการรัฐสยามที่กระทำแก่ชาวอีสานทั้งสิ้น ทั้งยังอ้างถึงจะรบกับฝรั่งด้วย”

ขบวนการผู้มีบุญถูกปราบจากกองกำลังรัฐสยามลงอย่างรุนแรง และผู้นำถูกจัดการอย่างเด็ดขาดด้วยการประจานในที่ชุมชนและทราบจนตายทั้งนี้เพื่อไม่ให้เป็นเยี่ยงอย่าง ซึ่งภาพทารุณกรรมนี้ได้เป็นภาพที่ฝังในจิตสำนึกของชาวอีสาน จนก่อให้เกิดสำนึกสยบยmomต่ออำนาจรัฐตอก ทอดมาเป็นส่วนสำคัญในวิธีคิดของคนอีสานสมัยต่อมา

อย่างไรก็ได้ แบบแผนการก่อกบฎของขบวนการผู้มีบุญยังเกิดขึ้นอีกหลายระลอก เช่น กบฎหนองหมากแก้ว ที่ อ.ภูกระดึง จ.เลย ใน พ.ศ.๒๔๖๗ กบฎหมอกล้าห้อยชาดา พ.ศ.๒๔๗๔ ที่บ้านเชียงเหียน จ.มหาสารคาม กบฎนายศิลา วงศ์สิน ที่ อ.โซคชัย นครราชสีมา

๗ ในระยะเดียวกันนี้ ตั้งแต่ ๒๔๓๗ ดินแดนลาวฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส และชนชาวเข่าในลาวกำลังต่อสู้กับการกดขี่ของฝรั่งเศสอย่างดุเดือด หลังจากการต่อสู้กับรัฐสยามดูรายละเอียดในจิตร ภูมิศักดิ์; ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาวและขอม

๓.๗.๔ วัฒนธรรมการปกครองตนเอง แม้จะอยู่ภายใต้แบบแผนการปกครองแบบศักดินาสยามที่ต้องส่งส่วยและการเกณฑ์แรงงาน แต่บ้านและเมือง-หัวเมืองอีสานในยุคหนึ่งรวมกลุ่มกันเป็นชุมชนภายใต้ผู้นำห้องถีนเดิมของตน ใช้ชื่อบารมีนี้ยมการปกครองแบบบัวตันธรรมเดิมของตนเอง มีเอกเทศในการจัดการและปกครองตนเอง^{๗๗}

ภาคอีสานเป็นแหล่งทรัพยากรที่เพียงพอสำหรับการตั้งถิ่นฐานและทำมาหากิน ทั้งผู้คนในชุมชนดังเดิมเช่น ชาวเขมรและข้ากลุ่มต่างๆ และกลุ่มวัฒนธรรมลาวและกลุ่มวัฒนธรรมยี่อยุที่เข้ามาใหม่สามารถจับจองที่ทำกินตามบริเวณลุ่มน้ำต่างๆ ได้อย่างพอเพียงและอิสระ ทั้งการทำนา การจับสัตว์น้ำสัตว์ป่า การเลี้ยงสัตว์ ตั้งเกลือ ปลูกพืชผักและประกอบงานหัตถกรรมต่างๆ การเลือกทำเลทำกินและเลือก “เนิน” สำหรับอยู่อาศัย ปลูกเรือนรวมกันอยู่ในหมู่เครือญาติ-ครอบครัวขยายเรียกว่า “บ้าน” (ภาษาเขมรเรียก “ภูมิ”) บ้านหนึ่งอาจมี ๓ หลังคาเรือน ๕ หลังคาเรือนเท่านั้น^{๗๘} ถางป่าทำไร่ทำนาและประกอบอาชีพให้เพียงพอต่อการบริโภคและการจ่าย “ส่วย” แก่ทางการบ้านหนึ่งๆ ล้วนมีระบบจัดการภายในตามแบบเครือญาติหรือแบบชนเผ่าที่เกิดระบบ Jarvis ประเพณีในการอยู่ร่วมกันให้เกิดความมั่นคง ปลอดภัย เป็นธรรม สงบสุข

เรื่องสำคัญของยุคสมัยนั้นคือ ทุกบ้านทุกเมืองต่างก็อยู่ภายใต้ระบบการเมืองแบบศักดินาที่มีแบบแผนการปกครองแบบเมืองขึ้น การช่วงชิงความเป็นใหญ่ของอาณาจักรต่างๆ สมครามและการ瓜ตด้ัอนผู้คนไปเป็นเชลยเป็นไพรและเป็น “ท้าส”^{๗๙} เพราะทรัพยากรสำคัญก็คือ “แรงงาน” ทั้งภัยจากโจรสลัดชุมชนทุกคนจึงต้องอยู่ภายใต้อาด็ตและการคุ้มครองของผู้เหนือกว่าคือองค์ผู้ปกครอง “เมือง” และ “อาณาจักร” ชายจารจัดตั้งถูกขึ้นทะเบียนเพื่อการเกณฑ์แรงงานไปรับใช้เมืองและราชธานี เช่นเดียวกับทรัพย์สินเรือส่วนไร่นาที่ต้องเสียภาษีอากรในอัตราแน่นอน ที่ทุกคนจะต้อง “ส่งส่วย” ให้หน่วยเหนือ

^{๗๗} แท้จริงแล้วความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลกรุงเทพกับหัวเมืองเป็นไปอย่างหลวงๆ ข้อจำกัดสำคัญคือการคมนาคมจากกรุงเทพไปหน่องคายใช้เวลา ๒๕ วัน กรุงเทพ-อุบล ใช้เวลา ๒๕ วัน กรุงเทพ-จำปาสัก ๒๖ วัน ทั้งยังมีอุปสรรคด้านโรคภัยไข้เจ็บและโจรสลัด (เดช บุนนาค, ๒๕๕๔; ๑-๖) ราชธานีจึงให้คนห้องถีนปกครองกันเองและมีระบบความสัมพันธ์กับส่วนกลางในระดับที่กล่าวแล้วในข้อ ๔.๒

^{๗๘} ต่อมาพระราชนมญาณ์ตั้งบ้านบ่อปกครองหัวเมืองที่ พ.ศ. ๒๔๔๐ กำหนดให้ ๕ บ้าน รวมเป็น ๑ หมู่บ้าน (ประมาณ ๑๐ ครัวเรือน, ราษฎร ๑๐๐ คน)

^{๗๙} ชนชาว “ข่า” ในลาวและชาวยะ “เขมรป้าดง” มักถูกห้ามพูดลาวและไทยในภาคอีสานยกทัพไปตีไพรข้าจับตัวมาเป็นไพรเป็นข้าท้าสและขายเป็นสินค้าเช่นเดียวกับการค้าขายท้าสในกรุงจิตร ภูมิศักดิ์, ๒๕๕๐; ๓๓๗)

“เมือง” คือ หน่วยปกครองที่มีความสำคัญที่สุด เมืองใหญ่คุณเมืองเล็ก (เรียกว่าเมืองชีน) เป็นทอตๆ การเก็บภาษี ส่วยและการเกณฑ์แรงงานก็จะทำเป็นทอตๆ คณะผู้ปกครองใช้ส่วยและแรงงานเพื่อการส่วนตัวแล้วส่งเมืองหลวงตามอัตรารา

บริเวณเขมรปัจจุบันใช้แบบแผนการปกครองแบบสยามภาคกลาง แต่ชุมชน-เมือง ชาวลาวใช้แบบแผนการปกครองตามแบบดั้งเดิมของอาณาจักรล้านช้างเวียงจันและหลวงพระบางที่เรียกว่าระบบ “อาณาจักร” หรือผู้มีอำนาจทั้ง ๔ คือ

เจ้าเมือง เป็นผู้มีอำนาจสิทธิขาดสั่งราชการบ้านเมืองทั้งปวง บังคับบัญชากรรมการเมืองหรือกิจการบำบัดทุกข์บำรุงสุขราษฎรในแคว้นบ้านเมืองที่ตนปกครอง แต่อำนาจบางอย่างต้องได้รับการตัดสินใจโดยเมืองใหญ่ที่ตนสังกัด เช่น การตัดสินประหารชีวิต การศึกษาราษฎร การแต่งตั้งตำแหน่งอุปราช ราชวงศ์และราชบุตร

อุปราช เป็นรองเจ้าเมืองกระทำการแทนเมื่อเจ้าเมืองไม่สามารถปฏิบัติภารกิจได้ และเป็นผู้รวบรวมสรรพบัญชี ส่วย ฤชา อากรจากราษฎร รวมทั้งการออกประกาศสั่งเกณฑ์กำลังเมืองทำศึกษาราษฎร

ราชวงศ์ (แปลว่าเชื้อแควเครือญาติเจ้าเมือง) เป็นผู้แทนอุปราช หน้าที่ปกติแล้วเกี่ยวกับทางการตลาดที่ตัดสินเรื่องข้าราชการ

ราชบุตร (แปลว่าลูกเจ้าเมือง แต่ทั้งราชวงศ์และราชบุตรก็หาใช่บุตรหลานเจ้าเมืองเสมอไปไม่) หน้าที่ปกติของราชบุตรคือ ควบคุมเก็บรักษาผลประโยชน์แผ่นดินของเมือง นำเงิน, ส่วยส่งเมืองต้นสังกัด

นอกจากนี้ยังมีตำแหน่งผู้ช่วยอาณาจักร “อีกมา”^{๑๐} วัฒนธรรมการปกครองของอาณาจักรล้านช้างเป็นระบบที่เรียกว่า “ธารมราชา” ผู้เป็นกษัตริย์หรือผู้ปกครองต้องเป็นผู้ยึดหลักธรรมสำหรับราชาอันได้แก่ ประเพณีธรรม ทศพิธราชธรรม จักรพรรดิธรรม ราชสังคหัตถุ ซึ่งหลักคุณค่าที่สำคัญกับและจัดความสัมพันธ์ของผู้คนในอาณาจักรล้านช้าง ดังปรากฏในวรรณกรรมต่างๆ เช่น เรื่องขุนบรมที่กล่าวถึงคุณสมบัติของเทพบุตรที่ลงมาเกิดเป็นกษัตริย์ว่าควรอบรมรู้หลักทศพิธราชธรรม ตลอดจนเรื่องผู้นำของสอนไพร์และเรื่องชนะสันทายอดคำสอนก็เช่นเดียวกัน (อภิสัคดี โสมอินทร์, ๒๕๓๔)

หลักธรรมราชานี้มีในหมู่ชนที่ยึดมั่นในหลักการทางพุทธศาสนา เป็นผลมาจากการกลั่นและคัดกรองจากพราสุตรในพระไตรปิฎกมาสั่งการปฏิบัติ พราสุตรดังกล่าวได้แก่ อัคคญาสุตร อันเป็นที่มาของแนวคิด ๒ ประการ คือ (๑) ข้อปฏิบัติอันควรสำหรับผู้ปกครอง เพื่อยังให้เกิดอำนาจการมีและความสงบสุขของสังคมและ(๒)การพยายามแก้ไขภัยกับความเป็นไปของมนุษยชาติในอนาคตที่จะ

^{๑๐} ดูรายละเอียดใน เติม วิภา��ย์พจนกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน พิมพ์ครั้งที่ ๔, ๒๕๔๖; หน้า ๒๕๙-๒๖๙

เสื่อมลงตามลำดับ จะกลับเจริญขึ้นในยุคพระศรีอารย์เมตไตรย อันเป็นความเชื่อที่สำคัญของพระพุทธศาสนา ทั้งฝ่ายເຕຣາວທະລາມຫຍານ (ວິຣະ ສມບູຮັດ, ๒๕๓๒; ๔-๙)

ภายใต้ความรุ่งเรืองแห่งอาณาจักร ท่ามกลางความสัมพันธ์กับอาณาจักรและบ้านเมืองอื่น เช่น ล้านนา นักประชัญญาบัณฑิตแห่งอาณาจักรล้านช้างโบราณได้ผลิตวรรณกรรม คำสอนต่างๆ ไว้มากมายเป็นคำสอนหลักปฏิบัติต่อคนทุกชนชั้นวรรณและหลักประเพณีร่วมของคนใน “ชุมชน” หลักการสำคัญอันถือได้ว่าเป็นธรรมนูญชีวิตของชุมชนวัฒนธรรมลาวคือ ที่เรียกันว่า “ເືດສີບສອງ ຄອງສີບສີ”

ระบบอาณาສີที่ชุมชนลาวในอีสานใช้ในการปกครองตนเองของเมืองต่างๆ ในยุคสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นร้อยกว่าปี ทำให้กลุ่มบ้าน-เมืองวัฒนธรรมลาวสามารถสร้างบ้านແປງเมืองในແຜ່ດິນใหม่ได้อย่างเป็นปຶກແຜ່ນແນ່ນໜາ ແລກອປກັບທ່າທິ່ນແບ່ງບຸກລິກກາພທີ່ເປັນມິຕຣຂອງຄົນລາວໄດ້ ກ່ອໄຂເກີດທັນຄົດທີ່ດີໃນໜຸ່ງໜັນພື້ນເມືອງເດີມ ມີຄວາມເຫັນອົກເຫັນໃຈ ແລ້ວຮ່ວມກັນທາງວັດທະນະຍ່າງກົມກລືນ ດ້ວຍເຫດຸທີ່ມີວັດທະນອັນ “ແຂ້ງແຮງ” ແລະ ຈຳນວນປະຈາກທີ່ໜາແນ່ງກວ່າກຸ່ມວັດທະນະຍ່າງ ອື່ນ ຈຶ່ງມີສ່ວນທຳໃຫ້ນກຸ່ມອື່ນ ອັນເວົ້າວັດທະນະຍ່າງເປັນວັດທະນະມາດລາງຂອງກາຄົມອື່ນຈົນຄື່ງປັຈຈຸບັນ

ທາງດ້ານการปกครองตามแบบແພນດັ່ງເດີມຂອງชຸມຜົນຕາມວັດທະນະຍ່າງແລກລຸ່ມໜາຕີພັນຫຼຸງ ຕ່າງໆ ໃນດິນແດນແຫ່ງນີ້ ມີການຈັດຕັ້ງທາງສັນຄົມທີ່ມີແພນດັ່ງນີ້ແມ່ນມີຄວາມຂັດແຍ້ງຕ່າງໆ ຮະຫວ່າງແຜ່ແລກການແກໍໄຂຄວາມຂັດແຍ້ງກາຍໃນຂອງສາມາຊີກ ປະມຸ່ງໝາງຂ່າມວິກິສິທິບັງປະກາງເຕັກມີກາຮັບຜິດຫອບຕ່ອໜາເຝັ້ກ່ອຕ່ອສັນຄົມຍ່າງເໝາະສົມ ມີການຈັດສຽກທີ່ດິນກັນໃນໜຸ່ມສາມາຊີຕາມກຳລັງກາຮັບຜິດຫອບຕ່ອໜາເຝັ້ກ່ອຕ່ອສັນຄົມຍ່າງເໝາະສົມ ປະມຸ່ງໝົກລືກເກີບເກີນເກີຍໄຫ້ດ້ວຍ ກຣົມເກີດສົງຄຣາມປະມຸ່ນ ຈະຕ້ອງອອກນໍາໜ້າໃນກະທະດ້ວຍກຳລັງທຸກຄັ້ງ ເປັນຜູ້ວ່າງຍຸທະສາສຕ່ວຍຸທະວິທີແລະນຳປົງປົງຕິດ້ວຍຕົນເອງ ຄ້າກະປະທະມີ້ຍັນປະມຸ່ນມີສິທິບັງທີ່ໃຫ້ຮັບຍັງທັງໝາດທີ່ຍິດໄດ້^{๑๓} ໃນສົງຄຣາມຕ່ອສູ່ທີ່ໝາງຂ່າມຂ່າກ່ອກບົງກູດຕ່ອໜາຈັກສຍາມ ລາວແລະຝົ່ງເສດໃນຂ່າວປະວັດສາສຕ່ວຍຸທະວິທີ ຮະຍະນິ້ຜູ້ນໍາຂ່າໄດ້ປະກາດຕ້ວເປັນ “ຮຽມມີກາຈາ” ແບບເດີຍກັບບົງກູດມີບຸນູ່ອື່ນ

ຝາກຂຸມຜົນຕາມວັດທະນະຍ່າງດັ່ງເດີມມີສາດັບສຳຄັນທີ່ທີ່ກຳລັງທຸກຄັ້ງ ເປັນຜູ້ນໍາຂ່າໄດ້ປະກາດຕ້ວເປັນ “ສາດັບຜູ້ນໍາຂ່າໄດ້” ອື່ນມີຄະນະເຜົ່າແກ່ ເຮັດກັນວ່າ “ຄະນະກຣມກາຮັບຄຳ” ພຸມຜົນຈະເລືອກຜູ້ມີຄຸນສມບັດ ແລະ ປະກາດ

^{๑๓} ດູຮາຍລະເອີ້ດເພີ່ມເດີມໃນ ຈິຕຣ ກູມືສັກຕິ. ຄວາມເປັນມາຂອງຄຳສຍາມ “ໄທ ລາວແລະຂອມ ພິມພົກຮັງທີ່ ๔, ๒๕๔๐; ທັນ້າ ๓๔๙-๓๕๓

มาทำหน้าที่นี้คือ (๑) เป็นนักประชุม (๒) เป็นผู้มีศีล (๓) ชี้อตรง (๔) ช่วยทำงาน (๕) มีตระกูล (๖) มีสังคม (๗) มีลูกหลานจำนวนมาก (๘) มีชื่อเสียง เวลาเกิดคดีหรือข้อพิพาทกันในระดับบ้านมักผ่านกระบวนการไกล่เกลี่ยรอมซ้อมหรือที่เรียกว่า “ เว่าเฝ่าเว่าแก ” (สุกัน สมจิตศรีบัญญา, ๒๕๓๑; ๑๓๐ อ้างในตราตั้น๑ เมตตาภิการนท์, ๒๕๔๖; ๘๙) ต่อมาเมื่อมีการสถาปนาระบบการปกครองท้องที่ (๒๕๔๐) มีกำหนดผู้ใหญ่บ้านมาทำหน้าที่นี้แทน กำหนดผู้ใหญ่บ้านยังมีอำนาจอื่นๆ ทางการปกครองอย่างกว้างขวาง อย่างไรก็ได้จนถึงปัจจุบัน ชุมชนอีสานยังใช้ระบบ “ เว่าเฝ่าเว่าแก ” นี้อยู่เพื่อแก้ปัญหาความขัดแย้งในชุมชนโดยผสานกับระบบสมัยใหม่

อีกสถาบันหนึ่งที่สำคัญของชุมชนก็คือ “พระสงฆ์” หัวเมืองล้าวสมัยก่อนมีพระราชนบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ พระสงฆ์ในชุมชนและหัวเมืองต่างๆ มีอิสระจากการปกครองของคณะสงฆ์ไทยแต่เมื่อแบบแผนขั้นบธรรมเนียมประเพณีดังเดิมมาจากการล้านช้าง ซึ่งมีธรรมเนียมการจัดชั้นสมณศักดิ์เป็น๘ อันดับคือ สำเร็จ ชา คุ ฝ่าย ด้าน หลักคำ ลูกแก้วและยอดแก้ว หัวเมืองอีสานจะมีถึงระดับ “หลักคำ” เพราะอีกสองอันดับใช้สำหรับสงฆ์ฝ่ายสูงในราชอาณาจักร ในหัวเมืองอีสานมีพระสงฆ์ระดับสมณศักดิ์ “หลักคำ” อุ้ยมามาย วัดยังเป็นแหล่งการศึกษาเล่าเรียนและเป็นศูนย์รวมทางจิตใจของชาวบ้านชาวเมืองเป็นอย่างดี

ทางด้านกฎหมาย เมืองต่างๆ ยังมีอิสระในการนำกฎหมายโคลาราษฎร์ ธรรมศาสตร์ ปกรณ์และกฎหมายลักษณะพิจารณาอาณาจักรและธรรมจักรเปรียบเทียบกัน กฎหมายลักษณะบ่าวน้ำและกฎหมายอีสานฉบับสมุดไทย นอกจากนี้ยังมีกฎหมายหนองบัวลำภู ฉบับบ้านเหล่ามีกภูหมายอีสานฉบับนายนายบาน โพธิ์ไทย เป็นต้น (อรรถ นนทจักร, ๒๕๓๑ อ้างในตราตั้น๑ เมตตาภิการนท์, ๒๕๔๖; ๘๒)

หัวเมืองอีสานยังมีอิสระทางด้านการเก็บส่วยและภาษี และการจัดการการเงินด้วยตนเองแต่มีพันธะที่ต้องจ่ายแก่เมืองหลวงตามข้อกำหนด ซึ่งเกิดจากการประมินของเจ้านายส่วนกลางดังนั้นภาษีและส่วยจะถูกจัดการเพื่อส่งส่วยแก่เมืองต้นสังกัดทางหนึ่ง อีกทางหนึ่งเป็นของเจ้าเมืองและขุนนางต่างๆ และการทำนุบำรุงพัฒนาการของบ้านเมือง

กล่าวไ่ได้ว่า ในสมัยชนบุรีถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้นก่อนการปฏิรูปการปกครองโดยการดึงอำนาจการปกครองสู่ศูนย์กลางนั้น ชุมชนอีสานทั้งบ้านทั้งเมืองมีระบบการปกครองตนเองและการจัดการภายในอย่างชั้นชั้น โดยการใช้เจ้าวัดประเพณีดังเดิมของอาณาจักรล้านช้างและกลุ่มชาติพันธุ์วัฒนธรรมต่างๆ ดังเดิมล้วนมีระบบการปกครองตนเอง สามารถจัดการชุมชนภายใต้มีความมั่นคงปลอดภัย สงบสุขและเป็นธรรมแต่ภายใต้การแยกชิงอำนาจและความเป็นใหญ่ของอาณาจักรลาว สยามและจักรพรรดิฝรั่งเศสภายใต้การเมืองแบบศักดินาและการล่าเมืองขึ้น ชาวชุมชนอีสานอยู่ภายใต้การถูกควบคุมขุดรื้อแรงงานและส่วยอย่างหนักในภาวะที่ปราศจากศึกสงคราม ชุมชน

สามารถเป็นแหล่งสะสมกำลังคน พัฒนาพัฒนาการผลิตและสั่งสมทางวัฒนธรรม แต่เมื่อย่างน้อย ๒ ระยะก็ใหญ่ที่ชุมชนอีสานจัดตั้งขบวนการขึ้นมาตอบโต้ต่อต้านโดยมีเป้าหมายเพื่อแยกตัวอิสระจากอาณาจักรสยาม แต่ก็ถูกปราบปราามอย่างทารุณจนเกิดจิตสำนึกแบบสหบยมและขึ้นต่ออำนาจส่วนกลางเป็นแบบแผนวิชิตของคนอีสานต่อมาอีกยาวนาน

๓.๔. สรุป

ภูมิภาคอีสานซึ่งมีภาคพôn เป็นเขตแห่งแหล่ง แท้จริงแล้วเป็นแหล่งตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ หลักหลายชาติพันธุ์มาแต่โบราณ ทรัพยากรสำคัญคือ แร่ธาตุและของป่า ย่างเข้าสู่สังคมสิกรรมบรรพบุรุษอีสานได้ดัดแปลงธรรมชาติเพื่อตอบสนองการอยู่รอด เช่น การบุกเบิกพื้นที่ป่าลึกเข้า, การสร้างระบบชลประทาน, การปั้นหม้อ, ถุงเหล็ก, ต้มเกลือ มีพัฒนาการจากบ้านเป็นเมืองและเป็นรัฐมาก่อนสมัยประวัติศาสตร์ และมีการติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนกับคนกลุ่มอื่นมาตั้งแต่โบราณ

ชุมชนอีสานตั้งตัวอยู่อย่างต่อเนื่องภายใต้การเข้ามาของวัฒนธรรมพุทธตั้งแต่สมัยทวารวดี วัฒนธรรมขึนดูสมัยอารยธรรมเขมรซึ่งมีอิทธิพลต่อชุมชนอีสานยาวนานถึง ๕ ศตวรรษ ก่อนจะมีการเคลื่อนตัวระลอกใหญ่เข้ามายังกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาวในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ และการเคลื่อนย้ายเข้ามายังกลุ่มวัฒนธรรมชุมชนบุรี-รัตนโกสินทร์ตอนต้น จนภูมิภาคแห่งนี้มีประชารัฐและวัฒนธรรมลาวเป็นวัฒนธรรมหลัก มีสัดส่วนประชารัฐถึง ๗๑ % อุปรวมกับกลุ่มวัฒนธรรมอื่นอย่างกลมกลืน

ภายใต้อานันติการปกครองของจักรวรรดิ ๑๐๐ กว่าปี สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีการส่งเสริมการขยายการตั้งเมืองใหม่ขึ้นมากมายถึง ๑๐๐ กว่าเมือง โดยเมืองและ “บ้าน” ยังเป็นชุมชนที่มีการปกครองตนเองอย่างอิสระภายใต้พันธะระเบียบการเมืองแบบศักดินาคือ การเก็บส่วนและเกณฑ์แรงงาน ความขัดแย้งหลัก ๓ ประการคือ การกดขี่และทารุณกรรมต่อชนพื้นเมืองให้การปกครองของผู้ปกครองสยาม การลดทอนอำนาจผู้ปกครองกลุ่มเดิมและการขัดริบส่วนภูมิปัญญาอย่างหนักข้อ ชาวยุโรปที่เข้ามายังชุมชนอีสานได้ก่อการตอบโต้โดยมีเป้าหมายการปลดแอกเป็นอิสระจากการปกครองของสยาม ส่องระลอกใหญ่คือ กบฏเจ้าอนุวงศ์(๒๓๖) และกบฏผู้มีบุญ(๒๔๔-๒๔๕) และหลายครั้งย่ออยู่ หลังจากนั้น)

ในระยะดังกล่าวชุมชนอีสาน ได้สืบประเพณีการปกครองบ้านเมืองแบบวัฒนธรรมล้านช้าง มีหลักการปกครองแบบ “ ธรรมราชา ” มีหลักกฎหมายโบราณหลักการจัดการบทบาทและสมณะ ศักดิ์ของสงฆ์ การจัดความสำคัญเชิงอำนาจ ซึ่งปรากฏในแบบแผนการปกครองแบบ “อาณาสี ” และจารีตประเพณีแบบ “ ขีดสิบสอง คงสิบสี่ ” อันเป็นธรรมนูญชีวิตของคนอีสานสืบมา ทั้งหัว

เมืองยังจัดการเก็บภาษีส่วยและมีการจัดการภาษีในด้วยตนเอง ในระดับบ้านมีการจัดระเบียบชุมชนโดยมี “คณะกรรมการชุมชน” เป็นผู้อ้าวุโสเป็นผู้นำการมี

แบบแผนการปกครองตนเองนี้ถือเป็นพลังสำคัญของชุมชนอีสาน ถึงปัจจุบันก็ยังทรงความสำคัญอยู่ แม้ในทางรูปแบบจะถูกแทนที่ด้วยระบบการปกครองสมัยใหม่ที่รัฐสยามนำพามาใช้ตั้งแต่ปี พ.ศ. ២៥๓៥ เป็นต้นมา แต่แบบแผนการปกครองจัดการตนเองของชาวชุมชนอีสานก็ยังเป็นจารีตประเพณีที่ยังคงผูกพันกับชีวิตจริงของชาวชุมชนจนถึงปัจจุบัน ดังงานวิจัยนี้จะแสดงให้เห็นต่อไป

ภาพประกอบที่ ៤ ระบบความเชื่อ วัฒนธรรมประเพณีที่สอดคล้องกับธรรมชาติ

บทที่ ๔

ระบบสิทธิชุมชนอีสาน

บทนี้จะกล่าวถึง “ระบบสิทธิ” ของชุมชนอีสานแต่เดิม ว่ามีเงื่อนไข องค์ประกอบ กระบวนการ และมีคุณสมบัติอย่างไร?

ดังได้อภิรายแล้วว่า “สิทธิชุมชน” คือ ระบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างคนภายในชุมชน เป็นความสัมพันธ์ที่เกี่ยวเนื่องกับ “ขอบเขตอำนาจ” ที่สมาชิกของชุมชนแต่ละคน แต่ละฐานะพึงมีพึงได้รับท่ามกลางการดำเนินชีวิตด้วยกัน “สิทธิ” นั้นไม่ใช่อำนาจหรือความมีอำนาจเพียงเท่านั้น แต่ “สิทธิ” ต้องเป็นอำนาจที่ถูกกำหนดด้วย “ความชอบธรรม” อันหมายถึง อำนาจที่ถูกต้องตามหลักธรรม ตามหลักของคุณงามความดี ความถูกต้อง ความยุติธรรม เช่น หลักศาสนา หลักกฎหมาย หรือกฎหมายที่ประเพณีและเกณฑ์คุณค่าที่คนในสังคมหนึ่ง ๆ ยึดถือ ร่วมกัน สิทธิชุมชนจึงปรากฏตัวอยู่ในรูปของ กติกา ข้อตกลงร่วมของชาวชุมชน กติกาและข้อตกลงเหล่านี้อยู่ในทุกภาคส่วนของชีวิตชุมชน ซึ่งอาจไม่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่มีความสำคัญและชาวชุมชนยึดถือร่วมกันอย่างเคร่งครัด

สิทธิชุมชนนั้นด้านหนึ่ง คือ ระบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างคนภายในชุมชน และอีกด้านหนึ่ง คือ อำนาจอันชอบธรรมอันชุมชนพึงมีและพึงได้จากการสังคมใหญ่และรัฐ สิทธิชุมชนมิได้จำกัดอยู่ที่ชุมชนแต่เดียว ระบบสิทธิหรือแบบแผนความสัมพันธ์เชิงอำนาจทั้งภายในชุมชนและระหว่างชุมชนกับภายนอกนั้น มีลักษณะของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง ขัดแย้งต่อสู้ ต่อรอง ช่วงชิง ประนีประนอม ประสมประสาน และการปรับดุลความสัมพันธ์เชิงอำนาจกันอยู่ตลอดเวลาในรูปของการสร้างข้อตกลงใหม่ กติกาใหม่ ด้านหนึ่งเพื่อให้เกิดความเป็นธรรมยิ่งยืนในการจำกัดอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน อีกด้านหนึ่งเพื่อให้ชุมชนอยู่รอด มีความมั่นคงและมีศักดิ์ศรีในการอยู่ร่วมกับสังคมภายนอก

ดังนั้น ข้อตกลงร่วมของ “คนภายในชุมชน” จึงมีการปรับเปลี่ยนตามบริบทของความเปลี่ยนแปลงของฐานทรัพยากร ระบบการผลิต วัฒนธรรม ความเชื่อ และปัจจัยอื่น ๆ ภายใน

ชุมชนซึ่งอาจมีความเปลี่ยนแปลงจากภัยในหรือภัยภัยตุนท้าทายจากปัจจัยภายนอก อีกด้านหนึ่งดูลั่นใจระหว่างชุมชนกับสังคมภายนอก รัฐและทุนกีมีการปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลาด้วยกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ต่อสู้ ต่อรอง ที่แต่ละฝ่ายกระทำต่อกัน

ในบทนี้เราจะพิจารณาระบบสิทธิชุมชนแบบดั้งเดิม ซึ่งดำรงอยู่บนพื้นฐานของ ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชน ของภาคอีสานตั้งแต่ยุคโบราณถึงก่อนสมัยพัฒนา ทั้งนี้ภัยได้รับการเมืองแบบศักดินา ที่ด้านหนึ่งมีการเก็บส่วย ภาษีและการเกณฑ์แรงงานผ่านสถาบันการปกครองที่สำคัญที่สุด คือ “เมือง” อันมีผู้นำท้องถิ่นภัยได้ความเห็นชอบของราชธานีเป็นคณะผู้ปกครอง ในระบบนี้อาจดูเหมือนราษฎรต้องอยู่อย่างไรสิทธิเสรีภาพภัยได้สังกัดของมุลนาย และถูกชุดรีดอย่างหนักจากชนชั้นปกครอง แต่ถ้าพิจารณาอีกด้านหนึ่ง ด้วยที่ตั้งของชุมชนทั้งบ้านและเมืองในอีสานมีระยะทางห่างไกลจากเมืองหลวง การเข้ามาดูแลกำกับจากเมืองหลวงอย่างใกล้ชิดและเข้มงวดเป็นไปได้ลำบาก แต่ครอบครัวแต่ละชุมชนและแต่ละเมืองล้วนแต่ต้องดินเนินในการดำเนินชีวิตไปด้วยตนเองเพื่ออยู่รอดและมีความสงบเรียบร้อยในการอยู่ร่วมกัน อาจกล่าวได้ว่า ตลอดช่วงสมัยรัตนโกสินธ์ตอนต้นเกือบสองร้อยปี ชุมชนอีสานดำรงอยู่ ดำเนินไปโดยค่อนข้างอิสระในการจัดการปกครองตนเองพอสมควร บนฐานทรัพยากรดิน นำ ป้าอันอุดมสมบูรณ์ ชุมชนได้สร้างระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพและพึ่งตนเอง คุณยายชาติพันธุ์ที่เป็นชนพื้นเมืองเดิมและที่เคลื่อนไหวอยู่เชิงอาชีวภาพเช้ามาระบบทบใหม่ มีการรวมตัวหล่อหลอมและกลืนกันลายทางวัฒนธรรมจนมีการผสมกลมกลืนภัยได้ประสบการณ์ การแก้ปัญหาร่วมของชุมชนท้องถิ่น และด้วยการกล่อมเกลาโดยอุดมการณ์ทางศาสนาทั้งศาสนาพื้นบ้านคือความเชื่อเกี่ยวกับผีที่ผู้คนทุกชนเผ่ามีมาแต่เดิม ศาสนาพุทธและพระมณีที่เป็นกระแสเคลื่อนไหวจัดตั้งต่อเนื่องนับแต่สมัยอารยธรรมทวาราวดี วัฒนธรรมเขมรและวัฒนธรรมล้านช้าง

จึงจะพิจารณาถึง ระบบสิทธิชุมชนอีสาน ตามองค์ประกอบ ดังนี้ คือ (๔.๑) องค์ความรู้ของชุมชน(๔.๒) หลักคุณค่า (๔.๓) ลักษณะกรรมสิทธิ์ (๔.๔) กฎระเบียบ (๔.๕) สถาบันและกลไก (๔.๖) กระบวนการลงโทษ และ(๔.๗) วิเคราะห์คุณสมบัติของสิทธิชุมชนอีสาน ตามลำดับ คือ

๔.๑ องค์ความรู้ของชุมชน

สิทธิชุมชนเป็นระบบคิดที่มีเหตุผล ผ่านการตรวจสอบและพิสูจน์ลงผิดลงถูกในชีวิตจริงมาเป็นเวลาช้านานในพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางวัฒนธรรม ซึ่งเป็นพื้นฐานในการจัดความสัมพันธ์ระหว่าง มนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับสังคม องค์ความรู้นี้เป็นพื้นฐานของการวางแผนข้อบังคับและจารีตประเพณีต่าง ๆ เกี่ยวกับการ

จัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและการจัดการภายใต้เพื่อสันติสุขของชุมชน องค์ความรู้ของชุมชนที่จะเป็นเครื่องพยุงค้ำจุนระบบสิทธิชุมชนให้เกิดขึ้นร่วมอยู่และพัฒนาไปมี ๓ ด้าน คือ

๔.๑.๑ องค์ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติ เช่น ความรู้เรื่องการพยากรณ์น้ำฝนผ่านสัญญาณทางธรรมชาติทั้งพืช สัตว์ และปรากฏการณ์ทางธรรมชาติต่างๆ เช่น การอพยพของมด สังเกตจากการอพยพของแมลง มีข้าม ดูกระดูกอึ่ง ทางแลน การเสียงทางโดยดูทางไปในพิธีเลี้ยงผีต่างๆ เป็นต้น ความรู้เรื่องวงจรการหลักทั่วไปของน้ำตามฤดูกาลต่างๆ ชาวชุมชนลุ่มน้ำมุน-ซี จึงสามารถเลือกพื้นที่ในการตั้งถิ่นฐานและทำกินที่เหมาะสม ปลอดภัยจากการหลักทั่วไปของน้ำ คือการตั้งบ้านอยู่บนที่เนิน มีที่ดินทำนาเพียงพอ และเป็นที่ที่สามารถควบคุมน้ำได้ เรื่องคุณภาพและระดับสูงต่ำของดิน ดังมีเชื้อเรียกภูมิสังฐานในระบบนิเวศน์ต่างๆ อย่างหลักหลาย ความรู้เรื่องวงจรชีวิตพืชสัตว์ ความรู้เรื่องปลาและสัตว์น้ำ ฐานความรู้เหล่านี้ทำให้คนในชุมชนสามารถออกแบบระบบการผลิตให้สอดคล้องกับวงจรของดิน ฟ้า อากาศ และคุณลักษณะของดิน น้ำ เห็นได้จากการกิจกรรมการผลิตที่หลักหลายในแต่ละระบบนิเวศน์ ล้วนมีองค์ความรู้ของชุมชนในลักษณะนี้ ทั้งสามารถคิดค้นประดิษฐ์เครื่องมือในการผลิตได้อย่างสอดคล้องกับธรรมชาติ เช่น ชาวลุ่มน้ำมุนมีเครื่องมือจับปลาแบบพื้นบ้าน ๔๗ ชนิดที่แสดงถึงความรู้เรื่องวงจรของน้ำ ลักษณะนิสัยและวงจรชีวิตของปลาอย่างลุ่มลึก ชาวบ้านป่าเช่นบ้านโนนป่าก่อรั้วจักรไม้ที่กินได้ ๔๖ ชนิด ผักป่าผักน้ำ ๔๓ ชนิด และเห็ด ๓๗ ชนิดที่สามารถนำมา กินได้ องค์ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติเป็นฐานของระบบเศรษฐกิจของครอบครัวและชุมชน จากการวิจัยพบว่า ชาวชุมชนลุ่มน้ำมุนมีวิธีทำกินโดยอาศัยทรัพยากรในพื้นที่บุ่งทามในการผลิตถึง ๒๕ กิจกรรม ครัวเรือนหนึ่งๆ ทำเป็นหลักประมาณ ๓-๕ กิจกรรม เนพาการทำนา มีรูปแบบการทำนาในพื้นที่ที่อยู่ในระดับแตกต่างกันถึง ๕ แบบ คือ การปลูกข้าวไว้ นาปีหรือนาหนอง นาแห้ง นาปี และนาปัง มีความรู้ในการใช้พันธุ์ข้าวพื้นบ้านสำหรับปลูกในพื้นที่ที่ต่างกันเป็นพันธุ์ ข้าวเหนียว ๒๓ ชนิด และพันธุ์ข้าวเจ้า ๑๕ ชนิด ความรู้เกี่ยวกับมนุษย์และธรรมชาติยังเป็นฐานสำคัญของการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนของชุมชน เป็นหลักประกันความมั่นคงของชุมชนและเป็นฐานของการเติบโตทางด้านศิลปะและวัฒนธรรมของชุมชนในทุกๆ ด้าน

๔.๑.๒ องค์ความรู้เกี่ยวกับคนและสังคม ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ตั้งแต่เกิดจนตาย ทั้งด้านร่างกาย จิตใจ เป็นพื้นฐานของการคิดค้นระบบการดูแลสุขภาพ ระบบการเรียนรู้สั่งสอนขัดเกลาให้อยู่ในครรลองของธรรมชาติ รู้ข้อจำกัดของมนุษย์ที่ไม่สามารถพึ่งตนเองได้หมด จึงเกิดระบบการพึ่งพาอาศัยกันในการทำงานและการดำเนินชีวิต เกิดแบบแผนการรวมกลุ่มร่วมมือกันทำงานในรูปแบบต่างๆ เช่น การลงแขกทำนาทำไร่ การรวมกลุ่มกันล่าสัตว์และจับปลา กลุ่มทำบุญ ฯลฯ มีการเลกเปลี่ยนปัจจัยดำรงชีพและช่วยเหลือซึ่งกันและกัน โดยการสร้างเครือข่ายกันทั้งในหมู่เครือญาติ เพื่อบ้านในระดับชุมชนและท้องถิ่นที่กว้างขวางออกไป และเพื่อทรงหลักคณค่าแห่งการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสันติ ชุมชนจึงได้สร้างหลักคำสอน

เพื่อกำหนดและกำกับการทำหน้าที่ของแต่ละคนตามฐานะบทบาทของคนผู้นั้น เช่น หน้าที่ของความเป็นพ่อ เป็นแม่ เป็นลูก เป็นสมาชิกชุมชน เป็นหัวหน้าเป็นลูกน้อง เป็นต้น pragmatics ชัดเจนใน “คง ๑๔” ชุมชนได้สร้างระบบกลไกการปกครองตนเอง และระบบยุติธรรมขึ้นมาเพื่อควบคุมให้สมาชิกอยู่ร่วมกันด้วยความสงบมั่นคง

๔.๑.๓ องค์ความรู้ทางจิตวิญญาณ โดยเฉพาะการใช้ความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เรื่องบุญกรรมและคุณธรรมจริยธรรมทางศาสนามาใช้เป็นกระบวนการในการจัดสรรจัดการทรัพยากรและควบคุมความประพฤติของสมาชิกในชุมชนให้อยู่ร่วมกันด้วยความสงบ ด้วยการสร้างตระรักษอบิบากความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งหนึ่งอื่นอีก ให้สมาชิกชุมชน “เชื่อในสิ่งเดียวกัน”, “เป็นคนพวกเดียวกัน” ให้รู้จักนอบน้อมต่อธรรมชาติและกตัญญูรักคุณต่อบรรพบุรุษ มีการสร้างพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ มีสัญลักษณ์ที่ชัดเจนที่ทุกคนยอมรับนับถือและสมัครใจเข้าร่วม การมีผู้นำพิธีกรรม มีวาระกรรม คำสอน มีประเพณีเพื่อการผลิตทำที่สำคัญ คือ “อีตสิบสอง” ซึ่งจัดขึ้นในทุกฤดูกาลและยังมีพิธีกรรมต่างๆ ที่จัดขึ้นในทุกช่วงความเปลี่ยนแปลงของชีวิต สิ่งนี้ถือเป็นองค์ความรู้สำคัญของชุมชน เป็นแกนกลางของการสร้างระบบสิทธิชุมชนดังเดิม มีอิทธิพลต่อวิธีคิดและวิถีชีวิตชุมชนอยู่จนถึงปัจจุบัน

๔.๒ หลักคุณค่า

ชุมชนอีสานเป็นชุมชนที่ยึดคุณค่าหรือสิ่งดีงามร่วมกัน หลักคุณค่าเหล่านี้ คือ ราภูมิ กำหนดขอบเขตความชอบธรรมของอำนาจของแต่ละคนหรือที่มาของ “สิทธิชุมชน” นั้นเอง หลักคุณค่าเหล่านี้ คือ

๔.๒.๑ หลักความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หมายถึง บรรดาทรัพยากรต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นที่ดิน แหล่งน้ำหรือป่า ย่อมมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นเจ้าของและคุ้มครองปักปักษา เช่น ผีมเหศักดิ์ผีปู่ตา ผีตาแฝก แม่ธรณ์ แม่โพสพ แม่คงคา ผีบ้านผีเรือน ผีไฟ ผีแคน เจ้าที่เจ้าทาง ก่อนที่คนจะเข้าไปใช้ประโยชน์ต้องมีพิธีกรรมบอกกล่าวขออนุญาตด้วยความเคารพ ถ้ามีการละเมิดต้องมีการขอขมา หลักความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะห้อนให้เห็นการเคารพและความกตัญญูรักคุณต่อผู้มีบุญคุณแก่มนุษย์ ทั้งธรรมชาติและบรรพบุรุษผู้ล่วงลับไปแล้ว ทำให้คนมีความระมัดระวังในการใช้ทรัพยากร มีความเอื้อเพื่อเพื่อแผ่ต่องกัน แบ่งปันประโยชน์ให้สอย และมีความอ่อนน้อมต่อธรรมชาติ อีกด้านหนึ่งยังเชื่อในผีที่มีความดุร้าย เช่น ผีปอบ ผีเป้า ผีเผด (เปรต) ผีราย ผีแม่ม่าย ผีเหล่านี้จะคอยรังควานทำร้ายคน ทำให้เกิดการเจ็บป่วย ทำให้คนเกิดความยำเกรง และใช้ชีวิตและอยู่ร่วมกันด้วยความไม่ประมาท

๔.๒.๒ หลักคุณธรรม จริยธรรมและบุญกรรมตามหลักศาสนา เป็นความเชื่อใน “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” ซึ่งเป็นรากฐานของหลักความเชื่อเรื่องบุญและกรรม บุญคือผลของการทำความดีโดยการประพฤติธรรมหรือปฏิบัติตามอีต่องตายไปจะไปเกิดเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นฟ้า ส่วนกรรมเป็นผลจากการประพฤติชั่ว จะไปเกิดในนรก และยังมีความเชื่อในเรื่อง “ยุคพระศรีอาริย์” ซึ่งเป็นยุคที่มีความสมบูรณ์ ผู้คนเท่าเทียมกัน บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข คนมีบุญจะได้เกิดในยุคพระศรีอาริย์

๔.๒.๓ หลักอาวุโสและบารมี ผู้อาวุโสเป็นผู้มีประสบการณ์ สั่งสมบารมีมาหากว่า เป็นที่พึงพอใจของลูกหลานได้ ได้รับการยอมรับให้เป็นผู้นำด้านศีลธรรม มีบทบาทชี้ถูกผิดตัดสินความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในชุมชน และยังเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณ ผู้นำพิธีกรรมต่างๆ ของชุมชน

๔.๒.๔ หลักทรัพย์สินส่วนรวม ชุมชนอีสานมีหลักยึดร่วมที่สำคัญคือ หลักผลประโยชน์ส่วนรวมและชีวิตร่วมหมู่ ตั้งแต่การตั้งหมู่บ้านจะมีการจัดสรรทรัพยากรเป็นทรัพย์สินส่วนรวมไว้ให้ทุกคนใช้ร่วมกันเสมอ เช่น ป่าปูต้า ป่าช้า ทำเลเลี้ยงสัตว์ แหล่งน้ำของชุมชน ถนน วัด ศาลากลางบ้าน เครื่องใช้ไม้สอยของกลางของหมู่บ้าน การดำเนินชีวิตส่วนตัวของแต่ละคนเป็นไปพร้อมกับการรักษาประโยชน์ส่วนรวมร่วมกัน และมีการแบ่งปันเอื้อเพื่อเพื่อແນ່ໃຫຍ່รอดร่วมกันดังคำพูดที่ว่า “อยู่ໆນໍາກັນ ເຊັດນໍາກັນ ກິນນໍາກັນ

๔.๒.๕ หลักความยั่งยืน ทรัพยากรที่จำเป็นแก่การดำรงชีพจะมีการใช้สอยโดยไม่ทำลาย และคาดหวังว่าจะมีกินมีใช้ตลอดไปถึงลูกถึงหลาน การเก็บเกี่ยวผลผลิตจากธรรมชาติจะเหลือหน่อเหลือพันธุ์ไว้เสมอ เช่น การขุดมันต้องคอมเหล็กไว้ให้เกิดใหม่ในปีต่อไป การเก็บเกี่ยวสมุนไพรต้องทำอย่างพิถีพิถัน ไม่ทำลายต้นตอพืช การต้มเกลือจะมีพิธีกรรม “ปลูกเกลือ” แบ่งให้กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และเชื้อว่าเป็นการเพาะเชื้อเกลือให้เกิดในปีต่อไป เป็นต้น

๔.๒.๖ หลักยุติธรรม ทุกคนมีสิทธิเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรส่วนรวมอย่างเท่าเทียมกัน และมีสิทธิส่วนบุคคลที่วางแผนอยู่บนพื้นฐานสิทธิของผู้มาก่อนและสิทธิ์ของผู้ลงแรงจากทางก่อนสร้างโดยไม่ละเมิดสิทธิของผู้อื่น

๔.๓ ลักษณะกรรมสิทธิ์

“กรรมสิทธิ์” หรือ “ความเป็นเจ้าของทรัพย์” ถือเป็นกฎหมายที่หนึ่งแห่งชาติประเพณีของชุมชน เกิดลักษณะของสิทธิ์ทั้งสิทธิ์การครอบครอง สิทธิ์การเข้าถึงการใช้ประโยชน์ และสิทธิ์การดูแลจัดการที่หลักหลาย ระบบกรรมสิทธิ์ของชุมชนอีสานแยกตามสิทธิ์การครอบครองออกเป็น ๔ ลักษณะกรรมสิทธิ์ คือ

๔.๓.๑ สิทธิ์ส่วนบุคคล สิทธิ์ในการครอบครองที่ดินทำกินของบุคคลเกิดจากการเป็น “สมาชิกชุมชน” เป็นสิทธิ์ของ “ผู้มาก่อน” และมีการจับจอง บุกเบิก ทำประโยชน์ในพื้นที่หนึ่งอย่างต่อเนื่อง เป็นที่ยอมรับของคนในชุมชนโดยไม่อาจละเมิดกัน

ในพื้นที่ทุ่งนาและที่ดินทำกินทั่วไปซึ่งต่อมาจัดตั้งเป็นรัฐวิสาหกิจ “ระบบกรรมสิทธิ์เดิม” ของชุมชนนั้นเอง แต่ในพื้นที่ที่รัฐยังไม่ได้ออกเอกสารสิทธิ์ให้ เช่น พื้นที่บุ่งทามและพื้นที่ครอบครองทำประโยชน์ในพื้นที่ป่าซึ่งยังไม่มีการออกเอกสารสิทธิ์ จะมีแบบแผนการยอมรับสิทธิกันเองระหว่างสมาชิกชุมชน และสืบทอดเป็นมรดกได้ การยอมรับกันเองโดยจารีตประเพณีของชุมชน เช่นนี้ยังเป็นอยู่อย่างเข้มข้น พื้นที่เหล่านี้เมื่อรัฐได้ประกาศกรรมสิทธิ์ของรัฐทับช้อนลงไปเป็นหนังสือสำคัญสำหรับที่หลวง (นสล.) เป็นป่าสงวนแห่งชาติ พื้นที่ป่าอนุรักษ์ ที่กำลังเสื่อม化 ที่อ่างเก็บน้ำ เป็นต้น มากก่อให้เกิดความขัดแย้งอย่างรุนแรง เป็นความขัดแย้งระหว่างระบบสิทธิ์สมัยใหม่และระบบสิทธิ์ของชุมชน นั้นเอง

สิทธิ์ส่วนบุคคลในพื้นที่หนึ่งจะเปิดโอกาสให้ผู้อื่นมาใช้ประโยชน์ร่วมได้ เช่น ที่นา ในฤดูทำนา สิทธิ์การปลูกข้าวเป็นของเจ้าของนา แต่ผู้อื่นสามารถใช้สิทธิ์ร่วมในการจับปู ปลา เกี่ยวหอย ในฤดูแล้งก็เป็นพื้นที่เลี้ยงวัว – ความของสมาชิกอื่นๆ ทั้งชุมชน ปัจจุบันแรงกดดันทางเศรษฐกิจทำให้เกิดระบบการผลิตในที่ดินแปลงกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลเข้มข้นต่อเนื่องมากขึ้น มีการกีดกันสิทธิ์การใช้ประโยชน์ร่วมของสมาชิกอื่นมากขึ้น เช่น การห้ามจับปลา เกี่ยวหอยตามคันนา แต่ก็ยังมีจำนวนน้อย

๔.๓.๒ สิทธิ์ครอบครัวและเครือญาติ เช่น สิทธิ์ในการทำประโยชน์ในการจับปลาในช่อง(ร่องน้ำ) ในลุ่มน้ำมูนตอนกลางเพื่อ “ตีปลาสอง” ในฤดูน้ำหลาก และ “ลงต้อน” ในฤดูแล้ง ในร่องน้ำหนึ่งๆ จะเป็นพื้นที่ทำประโยชน์ในการหาปลาด้วยวิธีดังกล่าวอย่างต่อเนื่อง จนเป็นที่ยอมรับของสมาชิกอื่นของชุมชน เป็นวิธีหากปลาที่ต้องใช้กำลังคนมาก มีการระดมแรงงานกันในหมู่ญาติและเพื่อนบ้านที่สนใจสนับสนุน จนเกิดแบบแผนของกรรมสิทธิ์ของเครือญาติหรือตระกูลขึ้นมา

๔.๓.๓ สิทธิร่วมกันของคนในชุมชน เป็นพื้นที่สิทธิครอบครองร่วมกันของคนทั้งชุมชน เช่น ป่าปูต้า ป่าช้า วัด แหล่งน้ำ ทำเลเลี้ยงสัตว์ หลุมดินปั้นหม้อ พื้นที่เหล่านี้ชาวบ้านเชื่อว่ามีผู้เป็นเจ้าของคุ้มครองและดูแล จึงไม่ค่อยมีการบุกรุกหรือทำลาย ชุมชนมีภูมิปัญญาในการจัดการจัดสรรගันอย่างเป็นธรรมสำหรับความจำเป็นในการใช้ประโยชน์ของสมาชิกชุมชนทุกคน พื้นที่นี้ต่อมาก็มี “สิทธิรัฐ” เข้ามาประยุกต์ทับซ้อน เช่น เป็นที่ทำการสาธารณะขึ้นกับองค์การปกครองส่วนท้องถิ่น, เป็น pasa สงวนแห่งชาติ เป็นเขตป่าอนุรักษ์ เป็นต้น แต่สิทธิการจัดการดูแลและใช้ประโยชน์อาจยังเป็นสิทธิของชุมชน สิทธิชุมชนประเภทนี้อาจมีความเป็นเจ้าของร่วมของคนในชุมชนได้ชุมชนหนึ่งหรือหลายชุมชนเป็นเจ้าของร่วมกันอย่างชัดเจน ชุมชนที่อยู่ใกล้จะมีสิทธิ์ในการใช้ประโยชน์และจัดการดูแลมากกว่าชุมชนอื่น

๔.๓.๔ สิทธิรัฐ เป็นพื้นที่ที่รัฐขึ้นทะเบียนเป็นของรัฐตามกฎหมายดังได้กล่าวแล้ว ซึ่งส่วนมากก็จะประยุกต์ใช้ในพื้นที่สิทธิร่วมของชุมชนและพื้นที่สิทธิบุคคลที่ไม่มีเอกสารสิทธิ์ในกรณีที่รัฐมีได้มีแผนการใช้พื้นที่เพื่อการอื่นก็ไม่เกิดปัญหาขัดแย้งได ๆ แต่ถ้ารัฐมีแผนการใช้พื้นที่นั้นเพื่อผลประโยชน์อื่นก็จะเกิดความขัดแย้งขันมาทันที เช่น กรณีรายไฮคล－หัวนา ซึ่งรัฐมุ่งใช้บุ่งทามซึ่งเป็นพื้นที่สิทธิชุมชนและสิทธิส่วนบุคคลตามจาริต ประเพณี สำหรับก่อสร้างอ่างเก็บน้ำ จึงเกิดความขัดแย้ง เช่นเดียวกับกรณีโนนป่าก่อที่มีการประยุกต์ใช้พื้นที่อนุรักษ์ทับที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัยของชาวชุมชน

๔.๓.๕ สิทธิสาธารณะ เป็นพื้นที่ที่ประชาชนทั่วไปสามารถเข้าไปใช้ได้ทุกคน เช่น ลำน้ำมูนและพื้นที่บุ่งทามในถุนน้ำหลากท่าวม แต่บางบริเวณที่มีการใช้เครื่องมือหาน้ำบางชนิด เป็นประจำเกิดเป็นสิทธิในการใช้ประโยชน์ของบุคคลที่ผู้อื่นยอมรับ เช่น บริเวณทำเยาดักปลาใส่สะดุง (ยอ) และบางบริเวณพัฒนาเป็น “สิทธิชุมชน” เช่น การประยุกต์เป็นแหล่งอนุรักษ์พันธุ์ปลา เขตอภัยทาน เป็นต้น แต่ถ้าจะมองด้วยระบบกฎหมายแล้วพื้นที่นี้เป็นพื้นที่สิทธิครอบครองของ “รัฐ” นั่นเอง เพียงแต่การเข้าไปใช้ประโยชน์ของคนกลุ่มต่างๆ ในพื้นที่ดังกล่าวยังเป็นไปอย่างเสรีไม่มีข้อจำกัด

๔.๔ ภูมิปัญญา

ภูมิปัญญา เป็นองค์ประกอบหลักของระบบสิทธิชุมชน ภูมิปัญญาจะอยู่บนฐานของหลักคุณค่าทั้งสิ่งศักดิ์สิทธิ์, ศีลธรรมทางศาสนา, หลักอวุโส, หลักความยั่งยืน, หลักทรัพย์สิน ส่วนรวมประโยชน์ส่วนรวมและหลักความเป็นธรรม ภูมิปัญญาเหล่านี้มักไม่เป็นลายลักษณ์อักษร อาจมีรายละเอียดแตกต่างไปตามลักษณะเฉพาะของชุมชนหรือทรัพยากรที่มีการจัดการ

และใช้ประโยชน์ กฎระเบียบใน Jarvis ประเพณีนี้จะเกี่ยวกับการบอกขอบเขตแห่งสิทธิและหน้าที่ของแต่ละคน แต่ละกลุ่มคน

กฎระเบียบซึ่งชุมชนใช้เป็นแนวปฏิบัติและควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกให้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขนั้น อาจแยกแยกได้เป็น ๓ แบบ คือ (๑) ฮีตคอง หรือแนวปฏิบัติเกี่ยวกับวัฒนธรรม ประเพณี (๒) ขณะ คือแนวปฏิบัติที่เป็นข้อห้าม และ (๓) ผญ่า คือแนวปฏิบัติที่เป็นข้อชวนคิด คำเตือน

อนึ่ง กล่าวได้ว่า แนวปฏิบัติของชุมชนอีสานมีรากเหง้ามาจากวัฒนธรรมชุมชนและกฏหมายโบราณแห่งราชอาณาจักรล้านช้าง เช่น ธรรมศาสตร์ปกรณ์และกฏหมายลักษณะพิจารณาอาณาจักรและธรรมจักร, สังคหปกรณ์, สร้อยสายคำ, กฏหมายหนองบัวลำภูฉบับวัดบ้านเหล้าหมี, กฏหมายฉบับนายบาน โพธิ์ไทร, กฏหมายอีสานฉบับสมุดไก่ด่า, กฏหมายโคลสารัช กฏหมายเหล่านี้อยู่ในกรอบของพุทธศาสนาและผูกพันอยู่กับ Jarvis ประเพณีอย่างลึกซึ้ง มีสาระเกี่ยวกับสิทธิหน้าที่ต่างๆ ในการเลือกคู่ครอง การใช้ทรัพยากรส่วนรวม เช่นการใช้น้ำ การโขมยน้ำ การสัญจรทางน้ำ สิทธิในที่ดินทำกิน ฮีตคองและความเชื่อเรื่องผี เป็นต้น (ดูเพล ไชยสินธุ และคณะ, ๒๕๔๗; ๑๕๔-๑๕๗) สาระในกฏหมายเหล่านี้ถูกนำมาใช้เป็นกฎระเบียบชุมชนในแต่เดิมใหม่ แม้จะไม่ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษร แต่ก็แฝงอยู่ในวิธีคิด สำนึก และ Jarvis ประเพณีของชุมชนอย่างเข้มข้น จนได้รับการยอมรับจากชนชั้นปักษ์ของสยาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงตราพระราชโองการเป็นกฏหมาย “หลักคำขอ งเมืองว่าด้วยฮีตสิบสองคงสิบสี่” ขึ้น เนื้อความยังคงเด็ดJarvis ประเพณีตามแบบราชสำนักล้านช้าง ตราขึ้นเพื่อใช้เป็นแนวปฏิบัติในหัวเมืองลาว แม้เนื้อความจะให้ยึดหลักการปกครองแบบล้านช้าง แต่ความหมายสำคัญของการออกพระราชโองการดังกล่าวก็คือ ราชภูรในภาคอีสานนั้น ย่อมเป็นไพรพื้นที่แห่งเดิมของพระมหากษัตริย์สยาม(ดูเพล ไชยสินธุ และคณะ, ๒๕๔๗; ๑๕๔)

๔.๕ กลไก สถาบันและเครื่องมือ

สถาบัน/กลไกที่ทำหน้าที่ควบคุมดูแลระบบสิทธิของชุมชนก็คือ “สถาบันชุมชน” นั้นเอง เช่น วัด พระสงฆ์ กลุ่มผู้อาวุโส ผู้นำบารมี ผู้นำทางการ ผู้นำทางจิตวิญญาณ เช่น มารคนายก จำ เที่ยม หมօสูตร หมօชวัญ หมօธรรม กลุ่มกิจกรรม เช่น กลุ่มอนุรักษ์ กลุ่มอาชีพ กลุ่ม เครื่อข่ายต่างๆ กลไกและสถาบันของชุมชนถูกจัดตั้งขึ้นจากความจำเป็นของการแก้ปัญหาร่วมกันตามประสบการณ์ของชุมชน การตกลงคัดเลือกบุคคลขึ้นมาทำหน้าที่เป็นผู้นำด้านต่างๆ ของชุมชน เป็นไปโดยพร้อมใจด้วยการยอมรับในความรู้ ความดี บารมีและความสามารถของคนนั้นๆ เช่น การแต่งตั้งผู้ทำหน้าที่มารคนายก ต้องเป็นคนที่ประพฤติปฏิบัติอยู่ในศีลธรรม รู้หลักการและพิธีกรรมทางศาสนาเป็นอย่างดี

ชุมชนยังมี “เครื่องมือ” ต่าง ๆ ที่จะตอกย้ำทางอุดมการณ์ จิตสำนึก คุณค่า ความเชื่อ และกระบวนการของสิทธิชุมชน เช่น คำสอนเรื่องอีตสิบสององค์สิบสี่ ประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ทุกประเภทของชุมชน ศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่น เช่น ผญາ ภาษา ภานุสัมมา นิทาน ฯลฯ

๔.๖ กระบวนการลงโทษ

เมื่อเกิดการละเมิดสิทธิระดับต่าง ๆ ขึ้นในชุมชน ชุมชนมีกระบวนการพิจารณาและตัดสิน – หาข้อยุติ – ลงโทษ เขียนเป็นตารางได้ดังนี้

ลักษณะการละเมิด	กระบวนการพิจารณา	การลงโทษ
-บุคคลละเมิดสิทธิส่วนบุคคล เช่น (ปล่อยสัตว์เลี้ยง ทำลายพืชผล / การลักทรัพย์ / อุบัติเหตุ ฯลฯ)	- สองฝ่ายเจรจายอมความกันเอง - การเว่ความ (เจรจา) แบบเผชิญหน้า มีคนกลางเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ในชุมชน หรือผู้ที่ทั้ง ๒ ฝ่ายเคารพยำเกรงเป็นผู้ดำเนินการ	- ชดใช้กันตามตกลง ขึ้นอยู่กับระดับความสัมพันธ์ของคู่กรณี - ฝ่ายละเมิดอาจต้องชดใช้แก่ผู้ถูกละเมิดตามขนาดความเสียหาย, ตามฐานะของผู้ถูกปรับใหม่ อาจเป็นเงินสิ่งของ สัตว์เลี้ยง หรือแรงงาน - กรณีคดีไม่ลงตัวอาจมีการสาบานต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือตีม่น้ำสาบาน
-บุคคลละเมิดสิทธิชุมชน (เช่นการบุกรุกบ้าน, ณบบ่อน้ำที่ยังมีคนใช้ประโยชน์)	- ได้ส่วนราชการระดับต่ำหน้าญาติพี่น้องของผู้ละเมิดและผู้มีส่วนได้เสียจากผลการละเมิดนั้นๆ - มีผู้อาวุโส และผู้ที่คนในชุมชนให้ความเคารพ, ผู้ใหญ่บ้าน, กรรมการหมู่บ้านเข้าร่วม	- ปรับใหม่ สินใหม่ตกเป็นทรัพย์สินส่วนรวม - หรืออาจจ่ากล่าวดักเดื่อนให้โอกาสแก่ผู้ละเมิด - การนินทา/มาตรการทางสังคมอื่นๆ เช่นการลิด戎นสิทธิ์ในชุมชนด้านต่างๆของผู้นั้น
-บุคคลละเมิดต่อระบบความเชื่อ (เช่น ลบหลู่ต่อสิ่งที่คนในชุมชนเคารพ / ผิดจะล้ำ)	- หม้อชรรบ/เที่ยมส่องหาสาเหตุของปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น - ผู้นำชุมชนชาติ / ทางการ / หรือคนในครอบครัวปรึกษาหารือหาแนวทางแก้ไขปัญหา	- ทำพิธีกรรมแต่งแก้ (ขมาลาโทษ) ต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์โดยมี “ผ่าจ้ำ” ทำพิธี - การลิด戎นสิทธิ์ตามจารีตประเพณี - มาตรการทางสังคมต่าง ๆ

ตารางแสดงกระบวนการพิจารณา ตัดสิน หาข้อยุติ และลงโทษของการละเมิดสิทธิในชุมชน

ที่มา : สนั่น ชุมชนและคน (๒๕๔๗)

๔.๗ วิเคราะห์คุณสมบัติของสิทธิชุมชนอีสาน

ลักษณะระบบสิทธิของชุมชนอีสานถูกจัดตั้งขึ้นบนเงื่อนไขสำคัญคือการดำเนินชีวิตร่วมกันอย่างยาวนานของสมาชิกชุมชน เกิดการเรียนรู้ คิดค้นระบบการอยู่ร่วมกันให้เกิดความมั่นคง ความสงบเรียบร้อย สมาชิกชุมชนเกิดสำนึกร่วมกันในความเป็นตัวตนหรืออัตลักษณ์ร่วมกันอย่างชัดเจน ในที่นี้ เราจะพิจารณาถึง “คุณสมบัติ” ของระบบดังกล่าวโดยอาศัยหลักการตามแนวคิดสิทธิชุมชนและแนวคิดอื่นที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

๔.๗.๑ ความเป็น “หน่วยปกครองตนเอง” ของชุมชนอีสาน แม้จะอยู่ภายใต้เงื่อนไขอำนาจจัดตั้งแบบศักดินาในอดีต จนแม้กระทั่งรัฐชาติแบบรวมศูนย์อำนาจในปัจจุบัน ชุมชนยังมีพลังของการดูแลจัดการตนเอง-จัดการกันเองด้วยอาศัยระบบสิทธิที่ดึงเดิมตามอารีตประเพณีอยู่ในระดับสูง ถ้าการปกครองระบบอ่อนประชานิยมที่ว่า “การปกครองของประชาชน โดยประชาชน เพื่อประชาชน” แล้ว กล่าวได้ว่าชุมชนอีสานมีระบบการปกครองตนเองแบบประชาธิปไตยมาแต่เดิม เป็นหน่วยการปกครองตนเองที่เป็น “ประชาธิปไตยทางตรง” ก่อนการปกครองแบบ “ประชาธิปไตยตัวแทน” ในปัจจุบัน ถ้าเราใช้หลักการแบ่งแยกอำนาจอธิปไตยออกเป็นอำนาจนิติบัญญัติ อำนาจบริหารและอำนาจตุลาการตามหลักประชาธิปไตยสมัยใหม่มาพิจารณาแล้วให้การปกครองระดับชุมชนของชุมชนอีสานในอดีต จะสามารถอธิบายได้ดังนี้

ชุมชนมีระบบนิติบัญญัติ คือ การสร้างกติกา ข้อตกลง จากประสบการณ์ของการต่อสู้ต่อรองภายใน หรือจากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากปัจจัยภายนอกอยู่ตลอดเวลา กติกาและข้อตกลงของชุมชนอยู่บนฐานคุณค่าที่ยอมรับนับถือร่วมกัน กติกาข้อตกลงของชุมชนเกิดใหม่อยู่เรื่อยๆ ตามความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ความเปลี่ยนแปลงของฐานทรัพยากร และความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม ความเชื่อ เช่นเดียวกันกับการบัญญัติกฎหมายของรัฐสภา เพียงแต่กติกาข้อตกลงของชุมชนมักไม่ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษร แต่แฝงฝังอยู่ในความจำและความสำนึกร่วมของชาวชุมชน

ด้านอำนาจบริหาร ความเป็นหน่วยสังคมขนาดเล็กของชุมชน สมาชิกล้วนรู้จักซึ่งกันและกันอย่างลึกซึ้ง ว่าใครสมควรจะเป็นผู้นำของพวง衆 และผู้นำด้านต่างๆ ล้วนเกิดขึ้นด้วยการพิสูจน์ตัวเองจนเป็นที่ยอมรับของสมาชิกอื่นอย่างแท้จริงท่ามกลางประสบการณ์ร่วมอันยาวนานของคนทั้งชุมชน แต่ละชุมชนมีผู้นำด้านต่างๆ อยู่มากมายและจะได้รับความไว้วางใจและความคาดหวังจากสมาชิกชุมชนเมื่อมีความจำเป็น เช่นความเป็นผู้นำในการต่อสู้การคุกคามจากภายนอกเช่นโจรผู้ร้ายหรือรัฐภัย ผู้นำทางด้านพิธีกรรมความเชื่อ หมู่บ้าน ช่างด้านต่างๆ ศิลปิน สปันเชอร์ ฯลฯ ในการตัดสินใจเรื่องสำคัญของชุมชนเกิดขึ้นเป็นองค์คณตามฐานันดรุปของแต่ละเรื่อง เช่นเรื่องการพัฒนาวัด การพัฒนาแหล่งน้ำและเรื่องจัดการทรัพยากรสิน

ส่วนรวมของชุมชน การแก้ปัญหาการคุกคามจากภายนอก เหล่านี้อาจมีองค์ของการตัดสินใจที่แตกต่างกันออกไป การตัดสินใจร่วมของชุมชนเกิดบนพื้นฐานของการกระจายข้อมูลข่าวสารอย่างทั่วถึง ชาวชุมชนมีรูปแบบของการ “โสเหล่” หรือการถกเถียง โถกเถียงแลกเปลี่ยนในวงพูดคุยวงเล็ก ๆ หรือการทั่งการ “เว่าพื้น” หรือการซุบซิบนินทาซึ่งเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา เหล่านี้ถือได้ว่าเป็นกระบวนการมีส่วนร่วมและกระบวนการตรวจสอบอย่างใกล้ชิดและเข้มข้น

ด้านตุลาการ ชุมชนมีระบบการแก้ไขความขัดแย้งภายในที่ไม่ใช่คดีผิดต่ออาญา แผ่นดิน การตัดสินและการลงโทษตามที่ได้กล่าวในข้อ ๔.๖ ซึ่งมีทั้งการตั้งวงเจราโดยมีผู้ใหญ่ของคู่กรณีและผู้เฒ่าผู้มีบารมีของชุมชนเป็นผู้พิจารณาคดี ทั้งการพิจารณาแบบเผชิญหน้า และการได้ส่วนสาธารณะ การลงโทษมีทั้งการตักเตือน การชดใช้ชดเชย การปรับใหม่ และการลงโทษทางสังคม เช่นการนินทา การไม่ยอมรับ การลิตรอนสิทธิของผู้กระทำผิดโดยคนอื่นในชุมชน และการขอมาลาโทษในการนีการละเมิดต่อระบบความเชื่อของชุมชน

จึงกล่าวได้ว่า ชุมชนเป็น “สถาบัน” สถาบันหนึ่งที่มีกลไกภายในเป็นระบบหนึ่งของตนเอง มีพลังของความเป็นอิสระ และมีศักยภาพในการจัดการปักครองตนเอง แบบแผนของ การปักครองตนเองของชุมชนอีสานถือเป็นภูมิปัญญาที่ชุมชนคิดค้นพัฒนาขึ้นจากวิถีการดำเนินชีวิตร่วมกันของสมาชิกชุมชน อีกด้านหนึ่ง กล่าวได้ว่าได้รับมรดกทางวัฒนธรรมการปักครองจากราชอาณาจักรต่าง ๆ ที่มีอำนาจการปักครองมาก่อนทั้งเขมร สยาม และที่มีอิทธิพลสำคัญสุด คือ แบบแผนการปักครองแบบอาญาสืบจากอาณาจักรล้านช้างดังได้กล่าวแล้วในบทที่ ๓

๔.๗.๒ สิทธิชุมชนกับการจัดการทรัพยากรที่ยั่งยืนเป็นธรรม จะเห็นได้ว่าลักษณะกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรของชุมชนอีสานมีลักษณะที่หลากหลายซับซ้อนหลายระดับ และมีการทับซ้อนกันอย่างละเอียดอ่อนและมีความยืดหยุ่น ระบบสิทธิ์เช่นนี้สามารถอำนวยความเป็นธรรมให้กับหลายฝ่ายได้อยู่ร่วมและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในพื้นที่ได้เป็นอย่างดี ต่างจากระบบกรรมสิทธิ์ตามกฎหมายที่แข็งตัว ยอมรับเฉพาะกรรมสิทธิ์ของรัฐและของเอกชน (บุคคล) เท่านั้น ที่เป็นเช่นนี้ เพราะชุมชนมีระบบเศรษฐกิจที่เป็นการผลิตบนพื้นที่ขนาดเล็กด้วยแรงงานครอบครัว ใช้วิธีการผลิตที่สอดคล้องกับระบบในเวชนิยมของท้องถิ่นและถูกต้อง มีเป้าหมายเพื่อการอยู่รอดของครอบครัวและชุมชน และร้อยรัดด้วยความเป็นญาติมิตร มีความเอื้อเพื่อแบ่งปัน คุณสมบัติที่มีลักษณะเด่นของสิทธิชุมชนอีสานจึงเป็นลักษณะกรรมสิทธิ์ร่วมของคนในชุมชน ดังคำกล่าว “อยู่นำกัน เอื้ดนำกัน กินนำกัน” ทั้งนี้สิทธิ์ส่วนบุคคลก็สามารถอยู่ร่วมกันอย่างกลมกลืนกับสิทธิ์ส่วนรวม แม้จะทั้งสิทธิรัฐ ดังได้กล่าวแล้ว ระบบสิทธิ์ที่หลากหลายซับซ้อนของชุมชนนี้ เป็น “สิทธิตาม Jarvis ประเพณี” ซึ่งตั้งอยู่บนหลักคุณค่าทางศีลธรรมของชุมชนอย่างเคร่งครัด

ระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชนแต่เดิมนั้น อยู่บนฐานของความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรที่มีเพียงพอสำหรับการจัดสรรแบ่งปันให้แก่ทุกคนอย่างพอเพียง คล้ายกับว่าเปิด

โอกาสแก่การเข้าถึงทรัพยากรอย่างเสรีโดยไม่ต้องมีการจัดการ แต่เราพบว่า ในบริบทดังกล่าว ชุมชนได้มีแบบแผนในการจัดการจัดสรรทรัพยากรของตนเองคือ 在การจับจองที่ดินเพื่อเป็น กรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลๆ นั้นมากต้องเป็นสมาชิกผู้หนึ่งของชุมชน ผู้นั้นต้องอยู่ภายใต้กฎหมาย ของ ชุมชนที่จะควบคุมดูแลร่วมกันตามแบบแผนระเบียบประเพณีของชุมชนอย่างเคร่งครัด ไม่ เมื่อระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลในปัจจุบันซึ่งที่ดินกล้ายเป็นสินค้า ครอื่นที่ไม่จำเป็นต้องเป็น สมาชิกชุมชน ไม่ต้องอยู่ภายใต้กฎหมาย ของ ชุมชน ก็สามารถใช้เงินซื้อที่ดินเป็น กรรมสิทธิ์ได้

และสิทธิในการครอบครองจะเกิดขึ้นได้อย่างมั่นคงก็ต้องทำประโยชน์ในพื้นที่นั้นอย่าง ต่อเนื่อง กล่าวไได้ว่าสิทธิในที่ดินทำกินของชุมชนอีสานแต่เดิมนั้นเป็น “สิทธิการใช้” (usefruct right) ซึ่งหมายถึงให้ผู้ที่กำลังใช้ประโยชน์ในที่ดินนั้นมีสิทธิครอบครอง แต่จะสูญเสียสิทธินั้นไป เมื่อเลิกใช้ที่ดิน ซึ่งจะเปิดโอกาสให้ผู้อื่นมาใช้ประโยชน์แทนที่

การทำการผลิตในที่ดินทำกินของบุคคลยังมีความเชื่อเรื่อง “ผิดแยก” หรือผีนาทำกับ อยู่ ผิดแยกเป็นผู้ช่วยคุ้มครองรักษาที่นา ชาวนาต้องกระทำทุกอย่างด้วยความเครียดหนอบ ไม่ทำให้ผิดแยกเดือดเนื้อร้อนใจหรือเกิดการ “ขะลำ” เช่น การทำคันดินกันทางเดินของนาซึ่ง เป็นทางเดินของตาแยก การทางป่าหัวไร่ปลายนามากเกินความจำเป็น เป็นต้น ชาวนาต้องทำ การซ่อนไว้ตาแยก ๓ ครั้ง คือ ก่อนการทำนา ก่อนการเก็บเกี่ยวและหลังการเก็บเกี่ยว บอก กล่าวว่าลูกหลานได้ปันข้าวปันน้ำให้แก่ต่าแยก(ผู้เป็นเจ้าของนาที่แท้จริง)แล้ว

ส่วนในพื้นที่กรรมสิทธิ์ร่วมของกลุ่มคน เช่น กลุ่มเครือญาติ หรือของคนทั้งชุมชนล้วนมี แบบแผนการควบคุมที่กระชับขึ้นอีก ป้าดอนปู่ตา แหล่งน้ำธรรมชาติ หาดทราย ทำเลเลี้ยงสัตว์ พื้นที่เหล่านี้สิทธิที่จะใช้ประโยชน์ต้องเป็นคนในชุมชนนั้นๆ เท่านั้น กรณีที่มีพื้นที่ควบคุมเกี่ยว หลายชุมชนใช้ประโยชน์ร่วม ชุมชนที่อยู่ใกล้ชิดเป็นผู้ดูแลใกล้ชิดจะมีสิทธิมากกว่าชุมชนที่อยู่ ไกลออกไป พื้นที่เหล่านี้มีระบบความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์โดยกำกับการใช้ประโยชน์ เช่น ป้าดอน ปู่ตา มีระเบียบที่เข้มงวดห้ามกิจกรรมบางอย่าง เช่นการตัดต้นไม้ใหญ่ ห้ามส่งเสียงดัง เป็นต้น ในแต่ละปีคนทั้งชุมชนจะต้องมาร่วมกันทำพิธีไหว้ปู่ตา เพื่อขอความคุ้มครองดูแลทุกชีสุขและ ให้กำลังใจแก่สมาชิกชุมชน ถ้ามีคนประพฤติผิดถือว่าเป็น “ขะลำ” เป็นความผิดต่อผีและเป็นที่ รังเกียจของสมาชิกอื่นของชุมชน ต้องมีพิธีกรรมขอมาลาโทษ และแหน่อนว่าจะคือมาตรการ หนึ่งในการควบคุมพฤติกรรมของชาวชุมชนในการจัดการและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรให้เกิด ความยั่งยืน ไม่ทำลายล้างผลลัพธ์

ระบบสิทธิชุมชนจึงเป็นเงื่อนไขสำคัญให้เกิดกระบวนการจัดการทรัพยากรให้เกิดความ ยั่งยืนโดยคำนึงถึงการใช้ประโยชน์ร่วมกันอย่างเพียงพอในวันนี้และมีไว้ให้ลูกหลานได้ใช้ถึงวัน ข้างหน้า และยังเกิดความเป็นธรรมในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์ของทุกคนที่เป็นสมาชิกชุมชน ภายใต้กรอบกติกาตามมาตรฐานสากลประเพณีของชุมชน

๔.๗.๓ ชุมชนอีสานสอนสิทธิผ่าน “หน้าที่” สิทธิ นั้น เป็นสองด้านของเหรียญที่อยู่ ตรงกันข้ามกัน ด้านหนึ่งของเหรียญคือ “อำนาจ” อีกด้านหนึ่งคือ “หน้าที่” ผู้มีอำนาจจะย่อมต้องมี หน้าที่ หรือความรับผิดชอบเป็นของคู่กัน และหน้าที่นั้นก็มีฐานคิดที่มีศีลธรรม ความถูกต้อง นั่นเอง ความเป็นด้านตรงข้ามกันของ “สิทธิ” และ “หน้าที่” นั้นก็คือ ในการอยู่ร่วมกันของชุมชน หน้าที่ของคนหนึ่งย่อมหมายถึงสิทธิของผู้อื่นที่พึงมีพึงได้จากการทำหน้าที่ของเข้า และสิทธิของ คนหนึ่งก็ย่อมเป็นหน้าที่ของผู้อื่นที่จะต้องเคารพหรือกระทำเพื่อเจ้าของสิทธินั้นๆ กล่าวได้ว่า การสอนให้คนรับผิดชอบต่อหน้าที่ก็เท่ากับการสอนให้ต้องเคารพสิทธิของผู้อื่นนั่นเอง

กล่าวได้ว่าชุมชนอีสานสอนสิทธิโดยเน้นการสอนหน้าที่ ดังพบว่าในพิธีกรรมคำสอน วรรณคดี นิทานพื้นบ้าน มักมุ่งสอน “หน้าที่” แก่สมาชิกชุมชน หน้าที่ของคนหนึ่งจะเป็นตัวบ่ง บอก “สิทธิ” ของอีกฝ่ายหนึ่งในคุณความสัมพันธ์ไปพร้อมกัน

ระบบคำสอนและหน้าที่ปฏิบัติของคนอีสาน บรรพบุรุษจะสอนผ่านวิถีชีวิตจริงในการ ครองบ้านครองเมือง ซึ่งเป็นกฎถือปฏิบัติทั้งบุคคลธรรมดากลางและกษัตริย์ เรียกกฎถือครองนั้นว่า “อีตสิบสองคองสิบสี่” ที่ใช้หลักความถูกต้องตามการทำองศีลธรรมในการปกครองบ้านเมืองและ ธรรมเนียมที่พึงปฏิบัติในการครองเรือนทั้งของพ่อบ้านแม่เรือนและลูกหลาน ซึ่งแบ่งชุดคำสอน เป็นหมวดหมู่ คือ อีตเจ้าคองขุน อีตท้าวคองเมีย อีตไพรคองนาย อีตบ้านคองเมือง อีตปู่คอง ย่า อีตพ่อคองแม่ อีตไกคองนาย อีตป้าคองลุง อีตลูกคองหลาน อีตเฒ่าคองแก่ อีตปีคอง เดือน อีตไช่คองนา อีตวัดคองสงฆ์ อีตบ้านคองเมือง

หลักศีลธรรมที่บอกสิทธิชุมชนได้ดี เช่นตัวอย่างคำสอน คอง ๑๔ บทสอนประชาชน ทั่วไป (สำลี รักสุทธิ, ๒๕๔๔)

“เมื่อเข้ากล้าเป็นอวงเป็นหมวดแล้วอย่าฟ้ากินก่อนให้อาทำบุญให้ทานแก่ผู้มี ศีลกินก่อนแล้วจึงกินภายลุน” (เมื่อข้าวอกรวงหรือเก็บเกี่ยวแล้วอย่าพึงนำมารับประทาน ให้ นำไปทำบุญหรือนำไปถวายพระก่อนแล้วค่อยกินทีหลัง)

“อย่าโผลกล้าย ตายอย ถอยตาชั้ง อย่าจ่ายเงินแตงแพงเงินควังและอย่ากล่าว คำหยาบช้ากล้าแข็งต่อ กัน” (อย่างเป็นคนละโมบโลภมาก คดโง อย่าเห็นแก่ตัวและอย่ากล่าว คำหยาบ)

“ให้พร้อมกันเข็ตหัวต้าย และกำแพงอ้อมวัดวาอสามและบ้านเขื่อนของตนแล้ว บุกหอนบุชาไว้สี่แขบ้านและเขียน” (ให้พากันสร้างรั้วกำแพงล้อมวัดวาอาราม บ้านเรือนของตน และสร้างหอนบุชาไว้สี่มุมของหมู่บ้านและเรือนของตน)

“เมื่อเกิงวันศีล ๗ – ๙ – ๑๔ – ๑๕ ค่ ให้สมมาก่อนเส้า แม่คึงไฟ หัวขันไดและ ประตูที่ตนอาศัยอยู่ทุกค่ำคืน” (เมื่อถึงวันพระ ๗ – ๙ – ๑๔ – ๑๕ ค่ ให้ทำการควรก่อนเส้า เต้าไฟ บันไดบ้านและประตูของตน)

คำสอนที่เกี่ยวกับระบบคุณค่า ความเชื่อของชุมชน ยังปรากฏอยู่ในรูปแบบต่าง ๆ มากมาย โดยใช้ศิลปะประเภทต่าง ๆ บรรจุหลักคิด อุดมการณ์ของชุมชนไว้อย่างແยบຍล เช่น สรภัญญา เป็นการขับร้องเป็นหมู่คณะโดยผู้หญิง ขับร้องในงานบุญประเพณีท้องถิ่น เนื้อหา ส่วนมากจะเป็นเรื่องพุทธศาสนา การทำบุญทำงาน การประนีบดีบุพการี เรื่องราวต่าง ๆ ของ ท้องถิ่น ทั้งยังปรากฏในรูปของนิทานพื้นบ้าน กลอนลำ ผณา เช่น ในผญาภาษาชิตต่อไปนี้

“คันเจ้าเป็นสาวนั้น ครองธรรมให้มั่นคล่อง ตีนผอมให้หลำเกลี้ยง ตีนซินให้หลำ เพียง” (เมื่อใดเป็นสาวให้ยึดถือคำสอนของพ่อแม่อย่างเคร่งครัด ให้ทำตัวเรียบร้อยสมเป็นกุล สตรี)

“คันสิเป็นชุนให้ถามดูพากไพร คันแม่นไพรบ่ให้แบลงบ้านกะบ่เชื่อง” (เมื่อได้ เป็นผู้ปักครองคนแล้วจะพัฒนาอะไร ต้องให้ผู้ถูกปักครองมีส่วนร่วมในการตัดสินใจด้วย ถ้า ราชภรัมร่วมมือก็ไม่สำเร็จ)

“แม่นสิมีความรู้เต็มพุงเพียงปากตามถ่อน คันแม่นสอนโตเองบ่ได้ ไผ่สิย่อง ว่าดี” (แม่มีความรู้อยู่เต็มตัวถ้านำความรู้นั้นมาใช้แก่ปัญหาของตัวเองไม่ได้ก่อน ก็ไม่มีใครเชื่อ)

ยังมีผญาปริศนาคำสอน เช่น

“นกอีอี้ยงกินหมากโพธิ์ไช แซว ๆ เสียงบ่มีโตอ้อง แซว ๆ ส้องโตเดีย เหมิด หมู่” (ความช้ำสุมหัวใจอยู่ แต่ปักปิดไว้ครกไม่ให้รู้ แต่พอเข้าจับได้ข้อหาเดียว ความช้ำอย่างอื่น โผลลี้ขึ้นมาแนบไม่ถ้วน) (สิง บุญเจิม, ๒๕๔๗)

การสอนหน้าที่มีคุณค่าในภาระการณ์หนึ่ง ๆ เมื่อทุกคนทำหน้าที่ก็จะเป็นการผลดุกรักษา ระบบหนึ่ง ๆ เอาไว้ ทำให้เกิดความสงบสันติ แต่การคิดเชิงหน้าที่ทำให้เกิดการหยุดนิ่งตายตัว และไม่เกิดการพัฒนาปรับเปลี่ยนตามเงื่อนไขปัจจัยแวดล้อมที่แปรเปลี่ยนไปเสมอ

ความเป็นจริงอีกอย่างหนึ่งคือ การสอนหน้าที่นั้นเป็นการกระทำของผู้มีอำนาจ เห็นอกกว่า ในอดีต คำสอนมากมายถูกผลิตโดยชนชั้นผู้ปักครองโดยบทบาทของนักประชัญญา ราชบัณฑิตและพระสงฆ์ เพื่อให้ราชภรัมทำหน้าที่ อันต้องเชื่อฟังและสามัคคีด้วยผู้มีอำนาจ ซึ่งผู้ปฏิบัติหน้าที่จะได้รับสิทธิการคุ้มครองความปลอดภัย แบบแผนการสอนหน้าที่เมื่อตัดค้างมาถึง ปัจจุบัน ซึ่งเป็นยุคที่ชุมชนมีปฏิสัมพันธ์กับโลกภายนอกอย่างกว้างขวาง การเข้ามาถึงของ อำนาจปักครองของรัฐและอำนาจทางเศรษฐกิจในระบบทุนนิยมที่มุ่งการควบคุมและเอา ประโยชน์จากชุมชน เมื่อเกิดขึ้นบนระบบสิทธิชั้นเดิมที่เน้นการสอนหน้าที่ ทำให้ชุมชนอีสานถูก จงใจอยู่ในจิตสำนึกแบบสยบยอม ตกเป็นเปี้ยลาง ถูกกระทำและถูกเอารัดเอาเปรียบอย่าง หนักหน่วง

๔.๗.๔ สิทธิชุมชนดำรงอยู่ในทุกส่วนของชีวิตชุมชน ทั้งด้านเศรษฐกิจ ด้านการปกครอง ระบบยุติธรรม ระบบสุขภาพ การศึกษา ด้านประเพณี พิธีกรรม อัตลักษณ์ของชุมชน ฯลฯ การเป็นสมาชิกของชุมชนนั้นเป็นสถานที่มีความมั่นคงและปลอดภัย วิถีที่สำคัญของชุมชนอีสานคือการใช้ชีวิตร่วมหมู่ สร้างระบบต่างๆ ขึ้นมาเพื่อรองรับและตอบสนองการมีชีวิตรอดด้วยกัน สร้างภูมิคุ้มกันภายในเพื่อเพชรและอาชนาการคุกคามจากภายนอก สร้างเป็นบุคลิกภาพของกลุ่มชนที่ประนีประนอม มีนำใจต่อกัน เอื้อเพื่อเพื่อแผ่ เมื่อเกิดความขัดแย้งอาจมีการแตกหักกันภายใน แต่ที่สุดชีวิตชุมชนก็ดำเนินต่อไปด้วยความแข็งแรงของหลักคุณค่าที่สำคัญคือ “ผี”และคุณค่าตามจาริตรัฐประเพณีอีนๆ

หลักประกันแห่งความมั่นคงของสมาชิกที่ชุมชนสร้างขึ้น คือ

- สิทธิในการมีชีวิตรอดของเด็กทุกคนที่ถือกำเนิดมาเป็นสมาชิกใหม่ พ่อแม่ ปู่ย่าตายาย ญาติพี่น้องมี “หน้าที่” ต้องเอาใจใส่ฟูฟักดูแล เลี้ยงดูให้เติบใหญ่ ให้การศึกษา
- สิทธิของหนุ่มสาวที่จะมีคู่ครองตามแนวทางจาริตรัฐประเพณี
- สิทธิที่จะได้รับการรักษาดูแลยามป่วยไข้ ดูแลทั้งด้านร่างกาย จิตใจ และ ขวัญ
- สิทธิการครอบครองทำประโยชน์ในที่ดินทำกิน
- สิทธิในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรส่วนรวม
- สิทธิที่จะมีที่อยู่อาศัย/สิทธิในการตั้งถิ่นฐาน
- สิทธิในการประกอบอาชีพ การเลือกอาชีพที่ตนเองนัด การเข้าถึงความรู้ในการประกอบอาชีพ
- สิทธิในการมีอาหารอย่างพอเพียง
- สิทธิในทรัพย์สิน
- สิทธิในการเข้าร่วมพิธีกรรมและประเพณีของชุมชน
- สิทธิในความเชื่อ พิธีกรรมและการนับถือศาสนาที่ต่างกัน
- สิทธิในการรับรู้ข่าวสารภายในของชุมชนอย่างทั่วถึง
- สิทธิในอัตลักษณ์ของคนหลักหลายชาติพันธุ์ที่อยู่ร่วมกันอย่างกลมกลืนผสมผสาน
- สิทธิในการรวมกลุ่มทำกิจกรรมด้านต่างๆ

ฯลฯ

พร้อมๆกับการมีสิทธิเหล่านี้ของสมาชิกชุมชนแต่ละคน หมายถึงสมาชิกอื่นต้องมี “หน้าที่” ในการเคารพสิทธิของผู้อื่น และมีหน้าที่ในการกระทำเพื่อให้สิทธินั้นเกิดมีขึ้นมา เงื่อนไขที่สำคัญที่สุดของการมีสิทธิของบุคคลก็คือการเป็น “สมาชิก”ที่อยู่ภายในได้กูรับเป็นทางศีลธรรมและจาริตรัฐประเพณีชุดเดียวกันของชุมชน และผู้คุ้มครองสิทธิเหล่านี้ก็คือ “ชุมชน” นั่นเอง

๔.๗.๕ พลวัตรของสิทธิชุมชนอีสาน ระบบสิทธิชุมชนอีสานที่ก่อร่วมกันทั้งหมดดูคล้ายเป็น “ภาพนิ่ง” ทั้งนี้ด้วยความตั้งใจของผู้วิจัยที่จะฉายภาพของระบบสิทธิชุมชนเดิมของชุมชนอีสานในบริบทสถานการณ์ชุมชนแห่งอดีต ที่ชุมชนมีการดำรงตนอยู่อย่างต่อเนื่องเพียงพอที่จะสามารถจัดตั้งระบบสิทธิชุมชนขึ้นเป็นแบบแผนทางวัฒนธรรมที่มีความเด่นชัด และเข้มแข็งในระดับที่ได้นำเสนอมา แล้วนั้น แต่ดังได้กล่าวแล้วว่าสิทธิชุมชนมิได้ดำรงอยู่อย่างหยุดนิ่งตaday ตัวที่มีการลางสถานการณ์ทั้งภายในและภายนอกที่เปลี่ยนแปลงไป ระบบสิทธิหรือแบบแผนความสัมพันธ์เชิงอำนาจทั้งภายในชุมชน และระหว่างชุมชนกับภายนอกนั้นก็เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง ขัดแย้งต่อสู้ ต่อรอง ช่วงชิง ประนีประนอม ประสมประสาน และการปรับดุลความสัมพันธ์เชิงอำนาจจากน้อยต่อลดเวลาในรูปของการสร้างข้อตกลงใหม่ กติกาใหม่ ด้านหนึ่งเพื่อให้เกิดความเป็นธรรมยิ่งยืนในการดำรงอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน อีกด้านหนึ่งก็เพื่อให้ชุมชนอยู่รอด มีความมั่นคงและมีศักดิ์ศรีในการอยู่ร่วมกับสังคมภายนอก

ในยุคประวัติศาสตร์ ชุมชนอีสานดำรงอยู่ท่ามกลางการแพร่ขยายอิทธิพลทางการเมืองของรัฐตัดินาเขมร สยามและลาว ซึ่งมีเป้าหมายสำคัญอยู่ที่การระดมแรงงานไพร์-เซลยและส่วย-ภานี ไปสร้างความมั่งคั่งแก่ราชธานี บรรยายกาศของการศึกษาและอบรมและชีวิตความเป็นใหญ่ระหว่างราชอาณาจักรต่างๆ และการช่วงชิงสร้างดุลอำนาจระหว่างเมืองหลวงและหัวเมืองต่างๆ ชุมชนซึ่งเป็นแหล่งผลิตกำลังแรงงานล้วนอยู่ในเป้าหมายของการครอบงำควบคุมภูมิภาคไปเป็นแรงงานไพร์รับใช้กษัตริย์และมูลนายและการเก็บส่วยภานี การอพยพโยกย้ายชุมชนเพื่อนำภัยสังคม การกว่าด้วยตัวผู้คนไปเป็นเซลย การขยายเครือข่ายและการตั้งเมืองขึ้นของเมืองที่สะสมอำนาจได้ระดับหนึ่ง รวมทั้งการหนีภัยโจรผู้ร้าย ทุพภิกขภัย โรคระบาดและผีสางคงลาย เหตุเหล่านี้ทำให้ชุมชนในภูมิภาคแห่งนี้ต้องโยกย้ายถิ่นอยู่เสมอ จึงปรากฏชุมชนของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ หลากหลายอาชีวอยู่ในภาคอีสานปัจจุบัน ทั้ง ลาว เขมร กะเหรี่ยง ยื้อ โย้ย และผู้ไทย ไทยโคราช เวียดนาม และคนจีนซึ่งเริ่มเข้ามาค้าขายในภาคอีสานในสมัยรัชกาลที่สาม สถานการณ์เช่นนี้ ระบบสิทธิชุมชนอีสานย่อมอยู่ในภาวะสั่นไหวคลอนแคลน ไร้ระเบียบ ดันรนเพื่อจัดดุลอำนาจกับเมืองและอาณาจักรที่มีอำนาจเหนือ ชาวชุมชนที่ถูกกดขี่หาทางออกโดยการหลบหนีไปอยู่ป่า หนีไปบวช การเปลี่ยนมูลนายสังกัด กระทั่งการยอมตกลงเป็นทาส อีกด้านหนึ่งคือการซ่องสุมกำลังกันเป็นโจรเป็นกบฏ การแข่งขันครั้งสำคัญของชาวชุมชนลาวล้านช้างและหัวเมืองอีสานต่อการปกครองของราชอาณาจักรสยาม ก็คือกบฏเจ้าอนุวงศ์ในปี ๒๕๖๙ ซึ่งจัดตั้งขึ้นด้วยการถูกปราบและทำลายลงอย่างรุนแรง แต่รัฐธรรมของเจ้าอนุวงศ์ยังตราตรึงอยู่ในสำนักของชนชาวชาติพันธุ์ลาวอยู่อีกยาวนาน

อย่างไรก็ได้ ชุมชนอีสานที่มีฐานทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า อุดมสมบูรณ์ และในทางการเมือง เมื่อสังคมนี้ยังคงดำเนินต่อไป ชุมชนทั้งปัจจุบันและเมืองส่วนใหญ่สามารถรักษาดุลอำนาจกับเมืองหลวงไว้ได้ก็เกิดมีพัฒนาการการการจัดตั้งต้นเรื่อง ขยายประชากร และการทำมาหากินอย่างมั่นคง ชุมชนจะรับการสถาปนาเป็นเมือง ชุมชนอีสานได้มี

โอกาสพัฒนาตนเอง มีการสั่งสมทางวัฒนธรรมและอารีตประเพณีต่ออยอดจากภาคเหนือดั้งเดิม และมีแบบแผนมีอัตลักษณ์ของตนอย่างเด่นชัด เป็นวัฒนธรรมชุมชนที่บ่มเพาะขึ้นบนฐานทรัพยากรที่มีอย่างเพียงพอ การพึ่งตนเอง การเคารพต่อธรรมชาติ และหลักศีลธรรมทางพุทธศาสนา

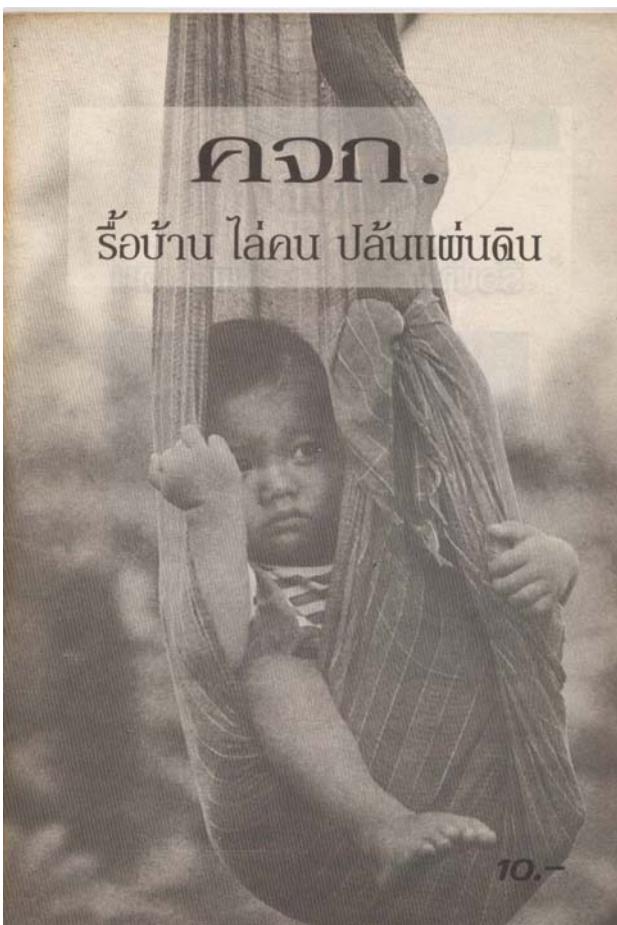
การแพร่ร่วมงานเข้ามาของเศรษฐกิจการค้าหลังสนธิสัญญาบาร์บีง(๒๓๗๘) การขยายตัวของพื้นที่ทำนาในภาคกลางและการค้าซึ่งบุกเบิกโดยคนจีน ได้ขึ้นกุ้งให้ชุมชนอีสานเข้าร่วมในระบบเศรษฐกิจทุนนิยม นับแต่การส่งแรงงานไปรับจ้างในภาคกลาง เกิดขบวนการนายอ้อยต้อน Crowley ไปขายภาคกลาง นโยบายรัฐเปลี่ยนส่วยและการเกณฑ์แรงงานเป็นการเก็บเป็นเงินค่าหัว สร้างแรงกดดันแก่ชุมชน การปฏิรูปการปกครองของรัชกาลที่ห้าโดยรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง และส่งเจ้านายมาปกครอง เหล่านี้ได้สั่งสมความขัดแย้งจนชาวอีสานต้องก่อการปฏิบัติในปี ๒๔๔๔ และเกิดขึ้นอีกหลายครั้ง ทุกครั้งต้องพ่ายแก่กองกำลังและอาวุธที่เหนือกว่าของฝ่ายรัฐ แต่ก็สะท้อนให้เห็นอย่างสำคัญว่า ชุมชนอีสานแต่เดิมนั้นมีสำนึกรักษาดิน ภาษา วัฒนธรรมและอารีตประเพณี ที่มีลักษณะเฉพาะของตนอย่างเข้มข้นพอสมควร ดังที่กรมหลวงประจำศิลปาคม ข้าหลวงใหญ่ มนต์หลวงพวนเคทยูล แต่กรรมพระยาดำรงราชานุภาพเมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม ๒๔๓๗ ว่า “ชาวตระวันออกเฉียงเหนือนั้นก็เป็นที่เข้าใจกันว่าพวกเขารวมสมอที่จะด้วยเพื่อปักป้องระบบการปกครองและเขตแดนที่เขามีอยู่” (เดช บุนนาค, ๒๔๔๔) การปราบปรามกบฏผู้มีบุญ และทารุณกรรมต่างๆ ที่ชาวชุมชนอีสานถูกกระทำจากรัฐสยาม ได้ก่อเป็นจิตสำนึกแห่งความกล้า เป็นจิตสำนึกแบบสยบยอมต่ออำนาจจารัฐสีบมานจนปัจจุบัน และเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้การละเมิดสิทธิชุมชนอีสานเกิดขึ้นได้โดยง่ายสมอๆ

ระยะ ๑๐๐ ปีต่อมา รัฐสยามได้สถาปนาอำนาจการปกครองเหนือดินแดนอีสานได้อย่างเต็ดขาด พร้อมกับอำนาจครอบครองทรัพยากร จัดการให้เป็นทรัพย์สินส่วนบุคคลเพื่อตอบสนองการเติบโตของเศรษฐกิจทุนนิยม การแย่งชิงแรงงานในรูปของการเกณฑ์แรงงานไปรับ และการดัดต้อนเชลยเปลี่ยนมาเป็นการชุดรีดส่วนเกินจากสินค้าเกษตร และการจ้างแรงงานที่หนีภาคเกษตรมาสู่โรงงานด้วยราคากูก ส่วยสาการและค่าหัวเปลี่ยนมาเป็นระบบเก็บภาษีอันแนบ ยล การมาถึงของระบบการเมืองประชาธิปไตยแบบตัวแทนหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี ๒๔๗๕ ได้เปิดช่องทางให้ผู้แทนราษฎรจากภาคอีสานเข้าไปมีปากมีเสียงเรียกร้องความเป็นธรรมให้แก่ชุมชนชาวอีสาน แต่ก็ถูกปราบปรามอย่างทารุณด้วยน้ำมือของรัฐสมัยใหม่ เช่น กรณีการผ่านกฎหมายต่อสู้เพื่อโค่นล้มอำนาจจารัฐกับพระคocom มีนิสต์แห่งประเทศไทย ด้วยเหตุผลของการถูกกดขี่จากอำนาจจารัฐและการถูกขูดตีจากนายทุน

ทศวรรษต่อมา ชุมชนอีสานภายใต้นโยบายเปลี่ยนสนาการเป็นสนาค้าและการนำพาประเทศไทยไปสู่ความเป็นนิรกส์ อีสานเดือดเกิดสิ่งความแย่งชิงทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ชาวอีสาน

ได้รวมตัวลูกขึ้นต่อสู้ด้วยสันติวิธี ใช้สิทธิประชาธิปไตยทางตรง เกิดกระบวนการเรียนรู้ใหม่ๆ เพื่อแสวงหาทางเลือกในการแก้ปัญหา เช่น การต่อสู้เพื่อสิทธิในการตั้งถิ่นฐานและที่ดินทำกินในกรณีโครงการคุก. (๒๕๓๓-๒๕๓๕) ต่อสู้เพื่อสิทธิในอาชีพของเกษตรกรรายย่อยในกรณีคัดค้าน พ.ร.บ.สภาการ เกษตรแห่งชาติ (๒๕๓๔-๒๕๓๕) การคัดค้านการสร้างเขื่อนและการยึนยันสิทธิครอบครองและใช้ประโยชน์ตาม Jarvis ประเพณีในที่ดินที่ได้รับผลกระทบ การคัดค้านการทำเหมืองแร่ไปแต่ชาติโดยบริษัทต่างชาติ ขณะเดียวกันก็มีการจัดตั้งต้น弄เพื่อสร้าง “ระบบสิทธิชุมชน” เป็นภูมิคุ้มกันภายในและจัดดูแลความสัมพันธ์กับภายนอกในสถานการณ์ใหม่ เช่น การจัดตั้งและการเคลื่อนไหวเรื่องป่าชุมชน การทำเกษตรผสมผสาน การจัดตั้งกลุ่มอาชีพ กลุ่มสวัสดิการต่างๆ การเคลื่อนไหวเฉพาะเรื่องเฉพาะพื้นที่เริ่มถักทอกันเป็นเครือข่าย และมีการหาพันธมิตรสนับสนุนอย่างกว้างขวางเพื่อต่อสู้ต่อรองกับรัฐและทุน ชุมชนอีสานได้เรียนรู้สิทธิใหม่ๆ ภายใต้ความสัมพันธ์กับรัฐ ทุน และกลุ่มผลประโยชน์ที่หลากหลายในยุคการเมืองใหม่ในปัจจุบัน

“สิทธิชุมชนอีสาน” เกิดขึ้นตั้งแต่ชาวชุมชนอีสานเริ่มบากหลักไม้มงคลลงเป็น “บือบ้าน” หรือหลักบ้าน-หลักเมืองลงกลางใจบ้าน การต่อสู้กับธรรมชาติและการต่อสู้ทางสังคมมาทุกยุค สมัยได้สั่งสมประสบการณ์และบทเรียนไว้อย่างมากมาย เป็นต้นทุนสำคัญในการสร้างแบบ “ระบบสิทธิชุมชนในรูปโฉมใหม่ๆ” โดยยังสามารถดำเนินค่าดังเดิมที่ดีงามไว้ได้ต่อไป.

gapประกอบที่ ๕ สถานการณ์นโยบายการจัดการป่าไม้ของไทยในอดีต

บทที่ ๕

พัฒนาการ การจัดการทรัพยากรธรรมชาติภาคอีสาน

บทนี้ จะได้กล่าวถึงสถานการณ์สำคัญที่เกี่ยวข้องกับประเด็นการวิจัยคือ สถานการณ์ป่าไม้-ที่ดิน และสถานการณ์น้ำในภาค เพื่อซึ่งให้เห็นพัฒนาการจากอดีตที่เป็นรากเหง้าของภาวะปัจจุบันของแต่ละเรื่องนำเสนอตามลำดับ คือ สถานการณ์ป่า-ที่ดินและ, สถานการณ์การจัดการน้ำในภาคอีสาน

๕.๑ สถานการณ์ป่า-ที่ดิน

๕.๑.๑ พัฒนาการระบบกรรมสิทธิ์รัฐและเอกสารในป่า-ที่ดิน พัฒนาการจัดการป่าและที่ดินในประเทศไทย เริ่มจากรัฐสักรัตน์เมื่อร้อยกว่าปีก่อนเริ่มให้ความสำคัญกับเขตแดนประเทศไทยอีกครั้ง ด้วยถูกก่อตั้งจากประเทศไทยอาณาจัตวันเดียวกับบังคับให้เปิดประเทศเพื่อดำเนินนโยบายการค้าเสรี ผลักดันให้มีการกำหนดเขตแดนประเทศไทยให้ชัดเจน เพื่อลดความยุ่งยากในการค้าและการเมืองระหว่างประเทศไทย สมัยรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ.๒๔๒๔) ได้ทรงนำระบบราชที่มีเขตแดนชัดเจนเข้ามาแทนที่ระบบอำนาจทางการเมืองหลวงฯ เห็นอ่าวร่วนแคว้นแบบเดิม โดยอาศัยเครื่องมือสำคัญ คือ “แผนที่”

นั่นเป็นการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาชน จากการควบคุมแรงงานในระบบตั้งดินมาเป็นการอ้างอำนาจเหนือพื้นที่ และตามด้วยการอ้างสิทธิ์รัฐเหนือทรัพยากรในเขตแดนที่กำหนด(สยามล ไกรยูรวงศ์ อ้างใน อนุสรณ์ อุณโน; ๒๕๔๗, หน้า ๔๔) นำมาซึ่งกระบวนการอ้าง “สิทธิ์ของรัฐ” ในทรัพยากรดิน น้ำ ป่า อย่างชอบธรรม

ขณะเดียวกันการขยายตัวของการค้าข้าวทำให้ “ที่ดิน” เริ่มมีความสำคัญในฐานะของ “ปัจจัยการผลิต” ดังนั้น “สิทธิ์ส่วนบุคคล” ในสังคมไทยจึงก่อเกิดเดิบโตขึ้นพร้อมๆ กับการ

สถาปนา “สิทธิรัฐ” ดังจะเห็นได้จากพ.ศ. ๒๕๓๗ ที่สถาปนา “กรมป่าไม้” ขึ้นในกระทรวงมหาดไทย เป็นปีเดียวกับการตรากฎหมายรับรองสิทธิ์ส่วนบุคคลในที่ดินทำกินขึ้น ก่อนการตั้งกรมที่ดินขึ้นในปี ๒๕๔๔

เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้ แต่เดิมอำนาจในการควบคุมดูแลผลประโยชน์จากป่าเป็นอำนาจของ “เมืองประเทศาช” และ “หัวเมืองขึ้น” โดยตรง โดยเฉพาะหัวเมืองภาคเหนือที่มี “ไม้สัก” เป็นสินค้าสำคัญ เมื่อบริษัททำไม้จากอังกฤษ ฝรั่งเศส เดนมาร์ก เข้ามาสัมปทานตัดไม้ก็ต้องทำสัญญา กับเจ้าเมืองหัวเมืองเหนือ รัชกาลที่ ๕ จึงใช้โอกาสนี้ออกกฎหมายรับอำนาจการตัดสินใจในการให้สัมปทานไม้มาอยู่ที่ส่วนกลาง พร้อมกับผลประโยชน์ในการทำไม้ก็ต้องตกแก่รัฐบาลกลางเป็นหลัก ทั้งยังทรงขอความช่วยเหลือจากอังกฤษ ส่งนาย H.A. SLADE ผู้เชี่ยวชาญด้านป่าไม้มาสำรวจศึกษาปัญหา เป็นที่มาของการออกกฎหมายให้สิทธิ์ในทรัพยากรป่าเป็นของรัฐ และการตั้งกรมป่าไม้ ซึ่งมีอธิบดีกรมป่าไม้คันแรกของประเทศไทยเป็นชาวอังกฤษคือ H.A. SLADE นั่นเอง

เป็นอันว่า รากฐานของการจัดการป่าไม้ของประเทศไทยเพื่อดูแลผลประโยชน์ในการ “ทำไม้” เป็นสำคัญ และเกิดขึ้นพร้อมๆ กับการสถาปนาอำนาจเบ็ดเสร็จของรัฐส่วนกลางเหนือ ทรัพยากรป่าไม้ โดยการลดทอนอำนาจของเมืองประเทศาชและหัวเมืองต่างๆ

การสถาปนาระบบกรมสิทธิรัฐเหนือทรัพยากรในสมัยสมบูรณ์ยุคสิทธิราชย์ ยังมีขอบเขตและพลังจำกัด แม้จะมีกฎหมายบัญญัติประกาศสิทธิรัฐอย่างชัดเจน แต่ผลบังคับใช้ยังอยู่ในพื้นที่เฉพาะ เช่น ที่นาในลุ่มน้ำภาคกลางรอบเมืองหลวงและการทำไม้ในภาคเหนือ ยังไม่ส่งผลถึงการลิดรอนสิทธิ์อำนาจของชุมชนในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากการทรัพยากรสีย ที่เดียว (อนุสรณ์ อุณโน, ๒๕๔๗) ขณะเดียวกัน กฎหมายลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. ๒๕๔๑ ยังคงให้อำนาจแก่หมู่บ้านและตำบลในการดูแลกิจการเกี่ยวกับทรัพยากร โดยเฉพาะที่ดิน ป่า และแหล่งน้ำ (บวรศักดิ์ อุวรรณโน อ้างใน อนุสรณ์ อุณโน, ๒๕๔๗) แต่รากฐานทางประวัติศาสตร์ดังกล่าว ได้เป็นแนวทางในการจัดการทรัพยากรของประเทศไทยที่ทวีความเข้มข้นขึ้นตามลำดับในระยะต่อมา

ในปี ๒๕๗๓ รัฐได้ออกประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ได้จำแนกระบบกรมสิทธิ์ไว้เป็น ๒ ระบบอย่างชัดเจน คือ “ระบบกรมสิทธิรัฐ” และ “กรมสิทธิ์ส่วนบุคคล” ต่อมาปี ๒๕๘๑ รัฐออกพระราชบัญญัติส่วนและคุ้มครองสัตว์ป่า ถือเป็นการให้ความสนใจการจัดการเชิงพื้นที่ อาณาบริเวณอย่างสำคัญ โดยนิยาม “ป่า” หมายถึง “สาธารณสมบัติของแผ่นดินประเภทที่ดินรกร้างว่างเปล่า” ต่อมา พ.ร.บ. ดังกล่าวถูกปรับปรุงเป็น พ.ร.บ. ป่าไม้ ปี ๒๕๔๔ นิยามว่า “ป่า” ว่า “ป่าหมายถึงที่ดินที่ยังไม่ได้มีบุคคลได้มาตามกฎหมายที่ดิน” มีการกำหนดหลักเกณฑ์สำคัญ ห้ามมิให้มีการผ่าทางบุกรุก มีการกำหนดกฎหมายในการให้สิทธิ์สัมปทานและสิทธิ์ในการกีดกัน การเข้าถึง

การใช้อำนาจจัดการจัดการทรัพยากรป่าไม้-ที่ดินตามทิศทางของการรวมอำนาจสู่ส่วนกลางโดยใช้กฎหมาย มีความเข้มข้นขึ้นตามลำดับตามการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจใหม่ ปี ๒๕๙๗ รัฐได้ออกประมวลกฎหมายที่ดิน ยิ่งทำให้ระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลขยายตัวเร็วขึ้น ปี ๒๕๐๓ เกิด พ.ร.บ. คุ้มครองสัตว์ป่าและพรรณพืช ปี ๒๕๐๔ พ.ร.บ. อุทยานแห่งชาติ และปี ๒๕๐๗ พ.ร.บ. ป่าสงวนแห่งชาติ กฎหมายเหล่านี้ถูกใช้เป็นเครื่องมือในการจัดระเบียบการจัดการทรัพยากรเพื่อตอบสนองการเติบโตของเศรษฐกิจทุนนิยม ซึ่งรัฐบาลได้วางแผนอย่างเป็นขั้นตอน นับแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ ๑ (๒๕๐๔) เป็นต้นมา

ท่ามกลางการมุ่งส่งเสริมอุตสาหกรรมและการพาณิชย์ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจ พื้นที่ป่าลูกข้าวและพืชเศรษฐกิจได้ขยายออกไปอย่างกว้างขวางควบคู่ไปกับธุรกิจการทำไม้ มีการบุกเบิกแผ้วถางป่าออกไปอย่างที่ระเบียบกฎหมายที่มีอยู่ไม่สามารถเข้าไปควบคุมเกี่ยวข้องได้

สำหรับภาคอีสาน ดินแดนที่มีพื้นที่ ๑ ใน ๓ ของพื้นที่ประเทศ คือ ๑๐๖.๔ ล้านไร่ ก่อนเริ่มแผนพัฒนาเศรษฐกิจ(๒๕๐๔) ในปี ๒๕๙๕ ภาคอีสานมีพื้นที่ป่า ๖๔.๑ ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ ๖๐.๓ ของพื้นที่ภาค เมื่อแผนพัฒนาฯ ผ่านไป ๔๐ ปี ในปี ๒๕๓๔ พื้นที่ป่าภาคอีสานเหลือเพียง ๑๔.๐๗ ล้านไร่ หรือร้อยละ ๑๓.๐๙ ของพื้นที่ และข้อมูลจากภาพถ่ายดาวเทียมปี ๒๕๔๑ พบว่าพื้นที่ป่าของภาคอีสาน เหลือเพียง ๑๓.๑๑ ล้านไร่ หรือร้อยละ ๑๒.๔๓ ของพื้นที่ภาคเท่านั้น

กล่าวได้ว่าที่มาของการบุกเบิกแผ้วถางพื้นที่ป่าเพื่อการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ จนพื้นที่ป่าลดลงอย่างรวดเร็ว เป็นผลจากนโยบายส่งเสริมของรัฐอย่างเป็นขั้นเป็นตอน ภายใต้เงื่อนไขทางเศรษฐกิจการค้า การลงทุนและเงื่อนไขทางการเมือง ตั้งแต่ยุคปฏิรูปการปกครองสมัยรัชกาลที่ ๕, ยุคสมครามโลก, สมครามปราบปรามคอมมิวนิสต์และยุคพัฒนาเศรษฐกิจ

หลังเกิดเส้นทางรถไฟสายอีสานเมื่อร้อยกว่าปีก่อน พื้นที่ป่าลูกข้าวได้ขยายจากลุ่มน้ำเจ้าพระยาสู่ลุ่มน้ำมูล-ซึ่งอย่างกว้างขวาง และเมื่อถนนมิตรภาพถูกสร้างขึ้นเพื่อการลำเลียงอาวุธยุทโธปกรณ์ของสหรัฐอเมริกาในสงครามอินโดจีน เมื่อปี ๒๕๙๘ - ๒๕๙๙ ก็เป็นตัวเร่งให้เกิดการขยายพื้นที่ป่าลูกพืชเศรษฐกิจในอัตราสูงขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังปี ๒๕๐๐ ที่รัฐบาลส่งเสริมการบุกเบิกและตั้งถิ่นฐานในเขตป่า เพื่อสักดิทธิพลของพระคocomมิวนิสต์แห่งประเทศไทยในชนบทและตัดถนนเข้าไปในพื้นที่ป่า

หลังประกาศแผนพัฒนาเศรษฐกิจปี ๒๕๐๔ ซึ่งมีเป้าหมายการขยายตัวของผลผลิตเกษตรไว้ ๔ % มีการพัฒนาถนน เขื่อน ขึ้นมาอย่างมาก ขณะที่รัฐบาลตั้งกรรมส่งเสริมการเกษตรและธนาคารเกษตรและสหกรณ์การเกษตรขึ้นเพื่อเร่งส่งเสริมการเพิ่มผลผลิต พื้นที่สำหรับปลูกพืชไว้จำพวก มันสำปะหลัง อ้อย ข้าวโพด ปอ เพื่มขึ้นอย่างก้าวกระโดด เมื่อปี ๒๕๐๔ มีพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ ๘.๐๗ ล้านไร่ เมื่อถึงปี ๒๕๒๐ เพิ่มเป็น ๒๓.๓๒ ล้านไร่ เนพะมันสำปะหลังซึ่งใช้พื้นที่ภาคอีสานเป็นหลัก ในปี ๒๕๑๐ มีพื้นที่ปลูก ๘ แสนไร่ เพียง ๑๐ ปี ในปี ๒๕๒๐ เพิ่มเป็น ๘ ล้านไร่

ท่ามกลางความเป็นไปนี้ ได้เกิดการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนใหม่ๆ ขึ้นมาอย่างตามฐาน การผลิตพืชไร่ ชุมชนที่ทำการค้าพืชเศรษฐกิจเดิบโตเป็นเมือง เช่น เมืองพล ชุมแพ บ้านไผ่ เป็นต้น โดยมีชุมชนพืชไร่ต่างๆ ห้อมล้อมอยู่เป็นชุมชนบริวาร

การเดิบโตของเศรษฐกิจอุตสาหกรรมการค้าท่ามกลางการส่งเสริมของรัฐดังกล่าว เป็นไปอย่างรวดเร็ว มีการบุกเบิกพื้นที่ป่าออกไปดังกับว่า รัฐไม่เคยมีระเบียบกฎหมายอะไรใน การควบคุมมาก่อน ประกอบกับการให้สัมปทานป่า การสร้างถนน เขื่อนและการทำลายฐานที่ มั่นของพรรคคอมมิวนิสต์ ถึงปัจจุบันสิ่งที่ปรากฏคือ ระบบนิเวศและทรัพยากรธรรมชาติในทุก พื้นที่ถูกทำลายลงจนเสื่อมทรุด ขณะที่เศรษฐกิจชุมชนชาวไร่ชาวนาเกิดความยากจน ภาวะ หนี้สินและการอพยพแรงงาน เกิดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและสังคมระหว่างเมืองกับชนบท รัฐได้พยายามเบียบกฎหมายที่เคยออกไว้เดิมมาบังคับใช้พร้อมทั้งมีมาตรการนโยบาย และ โครงการใหม่ๆ เพื่อควบคุม การใช้ทรัพยากรป่า-ที่ดินอย่างเข้มงวด

“การบุกเบิก” พื้นที่เพื่อการเกษตรในอดีตเป็นต้นมา ที่รัฐถือเป็นกิจกรรมสร้างสรรค์ ความเจริญให้แก่ประเทศได้ค่อยๆ กลายเป็น “การบุกรุก” และทำลายชาติ และเป็นที่มาอัน สำคัญของความขัดแย้งระหว่าง “รัฐ” กับ “ชุมชนท้องถิ่น”

ปี ๒๕๒๙ รัฐไทย โดยคณะกรรมการป่าไม้แห่งชาติได้กำหนด “นโยบายป่าไม้แห่งชาติ” กำหนดให้ทั่วประเทศต้องมีพื้นที่ป่าร้อยละ ๔๐ เพื่อรักษาสมดุลของดินฟ้าอากาศ โดยกำหนดให้ มีป่าอนุรักษ์ร้อยละ ๑๕ และป่าเศรษฐกิจร้อยละ ๒๕ โดยในประเภทป่าเศรษฐกิจเน้นการให้ บริษัทเอกชนเช่าพื้นที่ปลูกไม้โตเร็ว เช่น ยูคาลิปตัส ต่อมาในปี ๒๕๓๒ จึงเปลี่ยนการกำหนดให้ มีป่าอนุรักษ์ร้อยละ ๒๕ และป่าเศรษฐกิจร้อยละ ๑๕

เป้าหมายและทิศทางใหม่ในการจัดการป่าที่ดินนี้ รัฐเร่งประกาศเพิ่มพื้นที่ป่าอนุรักษ์ทั่ว ประเทศ เกิดการทับซ้อนกับพื้นที่ทำกินและอยู่อาศัยของชาวบ้านที่ได้บุกเบิกสร้างสรรค์มาแต่ อดีต มีนโยบายอพยพชาวบ้านออกจากพื้นที่ทำกินเดิม จัดตั้งเป็นหมู่บ้านป่าไม้ อันนำมาซึ่ง ความเดือดร้อนของประชาชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ป่าห่างหมื่นครอบครัว เกิดปฏิกริยาต่อต้านขึ้น ในทุกแห่งหน โดยเฉพาะโครงการจัดสรรที่ดินทำกินแก่ราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนสืบอม โกรม(คจก.) ซึ่งดำเนินการระหว่างปี ๒๕๓๓-๒๕๓๕ ได้ถูกต่อต้านจากประชาชนอีสานอย่าง กว้างขวาง จนล้มเลิกไปในกลางปี ๒๕๓๕

แม้โครงการ คจก. จะล้มเลิกไป แต่เป้าหมายและกระบวนการในการจัดการป่าที่ดินที่มุ่ง การอนุรักษ์โดยการผลักดันคนออกจากพื้นที่ป่ายังคงดำเนินต่อไปในรูปแบบใหม่ๆ

๕.๑.๒ วิัฒนาการการตั้งถิ่นฐานในเขตป่าของชุมชนอีสาน ภาคอีสานเป็นภาค ที่มีอาณาเขตกว้างขวางถึงขนาด ๑ ใน ๓ ของประเทศไทย คือ ๑๐๖.๔ ล้านไร่ มีหลักฐานการ ตั้งถิ่นฐานของชุมชนในภาคอีสานมาไม่น้อยกว่า ๓,๐๐๐ ปี โดยชุมชนอีสานมีพัฒนาการเป็น บ้าน, เมือง, และรัฐมาหลายยุคสมัย อาศัยฐานทรัพยากรที่มีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ทั้งทางแหล่งน้ำ

ป้า เกลือ และเหล็ก มีการตั้งชุมชนหน้าแผ่นในเขตแอ่งที่ราบลุ่มและปรับพื้นที่ป้าเพื่อทำเกษตรกรรม เมื่อประชาชนเพิ่มมากขึ้นก็กระจายตัวไปสู่แหล่งต้นน้ำ เนินเขาและที่สูง ตลอดจนบริเวณชายของเด่นของภาคซึ่งเป็นเขตป่า อันนำมาสู่ความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรในเวลาต่อมา (วิญญา จำรัสพันธ์ และ ประสิทธิ์ คุณรัตน์, ๒๕๔๓)

แบบแผนดังเดิมของการตั้งชุมชนของชาวอีสาน จะเลือกทำเลที่ปลอดภัยจากอุทกภัย เลือกพื้นที่ “เนิน” สำหรับตั้งหมู่บ้าน มี “น้ำ” เป็นลำนำเล็กๆ หรือบึงน้ำธรรมชาติเพื่อการใช้สอย และมีที่ดินที่เหมาะสมกับการบุกเบิกทำ “นา” จึงกล่าวได้ว่า ปัจจัยสำคัญสำหรับการตั้งชุมชนคือ นา-เนิน-น้ำ นอกจากนั้น อาจจะมีความเป็นแหล่งทรัพยากรเฉพาะด้าน เช่น เกลือและโลหะ (ชาดา สุทธิธรรม, ๒๕๔๓) จะเห็นได้ว่า การตั้งชุมชนคำนึงถึงระบบนิเวศน์เป็นฐานคิดสำคัญ และมีการปรับปรุงดัดแปลงธรรมชาติให้รับใช้คนตามสภาพความจำเป็นแก่การยังชีพและความอยู่รอดร่วมกันของคนทั้งชุมชน ต่อมามีการจัดเขตการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอ กเป็น ๕ เขต คือ เขตบ้าน เขตนาและแหล่งน้ำ เขตห้วยริบลายน้ำสำหรับพืชผักและไม้ใช้สอย เขตโคลก เพื่อการเลี้ยงสัตว์(ต่อมากูกรุกโดยพืชไร่) และเขตป่าดงเพื่อการใช้สอย(บำรุง บุญปัญญา, ๒๕๔๗)

จากวิถีชีวิตวัฒนธรรมของชุมชนเกษตรกรรม ชุมชนอีสานมีระบบความเชื่อ พิธีกรรม และประเพณีเกี่ยวข้องกับธรรมชาติและสิ่งเหลื่องเหลาอื่นๆ ที่มีความเชื่อในเรื่องความเชื่อ ความสัมพันธ์ของคนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ คือมีการจัดตั้งป่าดอนปู่ต่า ป่าชา ป่าในเขตวัด และมีการส่วนพื้นที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันของคนทั้งชุมชน เช่น ทำเลเลี้ยงสัตว์ แหล่งน้ำ ส่วนรวม เป็นเด่น ซึ่งนับเป็นภูมิปัญญาที่เป็นศักยภาพสำคัญของการดูแลทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ของชุมชนอีสานให้คงอยู่ถึงปัจจุบัน

ระบบเศรษฐกิจดังเดิมของชุมชนอีสาน เป็นการผลิตเพื่อยังชีพโดยการปลูกข้าวด้วยการทำงานในที่ลุ่มและทำข้าวไว้ในที่สูง ควบคู่ไปกับการปลูกผักสวนครัว ปลูกผัก ยาสูบ ทอผ้า เลี้ยงสัตว์ การหาอาหารจากธรรมชาติ แบบแผนการผลิตของแต่ละชุมชนมีรายละเอียดแตกต่าง กันไปตามความแตกต่างของฐานทรัพยากรและฐานของวัฒนธรรมของชนชาติที่หลักหลาย ทั้งชาติพันธุ์ ลาว เขมร กวย ໄສ แซก กະເລີງ ຜູ້ໄກ ພຸລະ

ความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมืองของประเทศไทยในท่ามกลางการพัฒนาประเทศตามแนวทุนนิยมในระยะครึ่งศตวรรษที่ผ่านมา นำพาความเปลี่ยนแปลงมาสู่ ชุมชนอีสานอย่างใหญ่หลวง โดยเฉพาะการเปลี่ยนแบบแผนการใช้ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า เพื่อตอบสนองการพัฒนา ได้ส่งผลให้มีการบุกเบิกพื้นที่ทำกิน การขยายตัวของชุมชนออกไปจนเต็มพื้นที่ในปัจจุบัน พื้นที่ป่าของภาคอีสานที่เคยมีถึง ๖๔.๑ ล้านไร่ในปี ๒๕๗๕ หรือร้อยละ ๖๐.๓ ของพื้นที่ ถึงปี ๒๕๔๑ เหลือเพียง ๑๓.๑๑ ล้านไร่ หรือร้อยละ ๑๒.๔๓ ของพื้นที่ที่เท่ากัน ส่งผลต่อการขาดแคลนฐานทรัพยากรในการดำรงชีพ เกิดความแปรปรวนของดินฟ้าอากาศ ส่งผลกระทบต่อระบบการผลิต เกิดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและปัญหาสังคมมายในปัจจุบัน

ประยงค์ เนตยารักษ์ และ บัณฑร อ่อนดា (๒๕๓๕) ได้แบ่งยุคของการพัฒนาการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในพื้นที่ป่าภาคอีสาน ซึ่งมีความสัมพันธ์กับนโยบายของรัฐ ออกเป็น ๓ ยุค คือ ยุคบ้านป่า(ก่อนปี ๒๕๐๐) ยุคเปิดป่า (๒๕๐๐ - ๒๕๒๐) และยุคปิดป่า (๒๕๒๑ - ปัจจุบัน)^{๑๓}

(๑) **ยุคบ้านป่า** (ก่อนปี ๒๕๐๑) เป็นยุคที่ยังมีพื้นที่ป่ามาก มีประชากรน้อย นโยบายรัฐ ยังเปิดโอกาสให้ชาวบ้านเข้าไปบุกเบิกป่าเป็นพื้นที่ทำกินได้อย่างเสรี ชาวบ้านอีสานที่เดินทางจากชุมชนเดิมเพื่อแสวงหาที่ดินทำกินใหม่ที่อุดมสมบูรณ์เพื่อดำรงชีวิตแบบเศรษฐกิจยังชีพ บางชุมชนอยพม่าเพราหนึ่งในภัยสองคราม ภัยจากโรคบาดหรือความอดอยากขาดแคลน มาตั้งเป็นชุมชนขนาดเล็กหรือเป็นคุ้มบ้าน เป็นกลุ่มเครือญาติหรือเพื่อนบ้านสนิท จับจองพื้นที่ตามความจำเป็นของครอบครัวประมาณ ๕-๕ ไร่ โดยคนในชุมชนยอมรับสิทธิการครอบครองกันเอง มีการปักครองควบคุมกันเองในชุมชน โดยรัฐไม่ได้รับรองสิทธิหรือการควบคุมปักครองเป็นทางการ

(๒) **ยุคเปิดป่า** (๒๕๐๐ - ๒๕๒๐) เป็นยุคที่รัฐเริ่มส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ข้าวโพด ปอ มันสำปะหลังและอ้อย ชาวอีสานมีการอพยพจากชุมชนเดิมมากขึ้น เพื่อแสวงหาที่ดินปลูกพืชเศรษฐกิจ ทั้งในลักษณะบุกเบิกเองและซื้อที่ดินจากคนที่อยู่ก่อน ในยุคนี้มีนโยบายสำคัญคือ การให้สัมปทานตัดไม้(เริ่มเมื่อปี ๒๕๑๑) มีการตัดถนนเข้าไปในป่า จึงมีความสะดวกในการเดินทางและการขนส่งผลผลิต ประกอบกับนโยบายการปรบฯ ข้ามลาเรียได้ผล ได้ส่งเสริมให้ชาวบ้านเข้าไปตั้งชุมชนในเขตป่ามากขึ้น เศรษฐกิจชุมชนเริ่มมีการผลิตเพื่อขายและใช้เงินซื้อสินค้าอุปโภคและบริโภคจากภายนอกมากขึ้น แต่ก็ยังคงการเก็บผลผลิตจากป่าเพื่อการยังชีพอย่างสำคัญ ด้านการครอบครองที่ดินมีขนาดแปลงใหญ่มากขึ้น แต่เป็นลักษณะกรรมสิทธิ์ที่ชุมชนยอมรับกันเองเมื่อยุคบ้านป่า ด้านการปักครอง รัฐเริ่มเข้าไปจัดระเบียบการตั้งหมู่บ้านอย่างเป็นทางการมากขึ้น ปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งคือ การมีนโยบายด้านความมั่นคงเพราฯ มีการปรบฯ ป่ามากคอมมูนิสต์ และการดูแลผลประโยชน์จากการทำไม้ในแปลงสัมปทานของรัฐ ปัจจัยเหล่านี้มีผลให้พื้นที่ป่าภาคอีสานถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว

(๓) **ยุคปิดป่า** (๒๕๒๑ - ปัจจุบัน) จากการเปิดสัมปทานทำไม้และการครอบครองบุกเบิกพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจในระยะที่ผ่านมา ส่งผลให้ป่าไม้ถูกทำลายลงไปมาก รัฐจึงเริ่มมีมาตรการที่เข้มงวดในการ “อนุรักษ์และฟื้นฟูป่า” โดยมีแบบแผนคือ การผลักดันอพยพชาวบ้านออกจากพื้นที่ จัดการในรูปแบบหมู่บ้านป่าไม้ มีการประกาศพื้นที่อนุรักษ์ทับซ้อนลงไปบนพื้นที่ทำกินของชาวบ้านและส่งเสริมการปลูกป่า โดยให้ภาครัฐกิจเอกชนเช่าที่ดินป่าสงวนในราคาระล ๑๐ บาทต่อปี นาน ๓๐ ปี เป็นยุคที่รัฐได้ใช้อำนาจในการจัดการควบคุมอย่างเข้มงวด

^{๑๓} ส่วนเสน่ห์ จำริก และยศ สันติสมบัติ (๒๕๓๕) ได้แบ่งช่วง ๓ ยุค แตกต่างกันคือ ยุคบ้านป่า (ก่อนปี ๒๕๑๑) ยุคบุกเบิกป่า (๒๕๑๑-๒๕๒๐) และยุคอนุรักษ์ป่า(๒๕๒๐ -ปัจจุบัน) โดยพิจารณาปัจจัยในการแบ่งอย่างเดียวกันคือ ความคล่องตัวของนโยบายรัฐ (เสน่ห์ จำริก และยศ สันติสมบัติ,ป่าชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา,๒๕๓๕)

จนเกิดภาวะขัดแย้งรุนแรงขึ้นในหลายพื้นที่ ด้านระบบกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกิน รัฐไม่ยอมรับ สิทธิ์ดังเดิมที่ชุมชนยอมรับกันเอง เศรษฐกิจของชุมชนเริ่มคับขันมากขึ้น เพราะมีพื้นที่ทำกิน น้อยลง เป็นเศรษฐกิจที่ขึ้นอยู่กับระบบตลาดและสังคมภายนอกมากขึ้น มีความสัมพันธ์กับป่า น้อยลง

จะเห็นได้ว่า ชาวชุมชนอีสานที่ทำกินและตั้งถิ่นฐานในเขตป่า จาก “ผู้บุกเบิก” ในยุค บ้านป่าและยุคเปิดป่า เมื่อถึงยุคที่ ๓ กลับกลายเป็นผู้ “บุกรุก” ทำลายป่าที่น่ารังเกียจไปทันที กลายเป็นจำเลยทางสังคม และจะต้องถูกจัดการอย่างเนียบขาดจากอำนาจ รัฐ ซึ่งต่อมา มี มาตรการนโยบาย กฎระเบียบต่างๆ จากรัฐขึ้นมา เพื่อจัดการกับผู้ที่อาศัยอยู่ใน “เขตป่า” ซึ่ง รัฐประกาศทับซ้อนลงไปในพื้นที่ทำกินและตั้งถิ่นฐานของชาวบ้านในภายหลัง เช่น โครงการ จัดสรรงที่ดินทำกินแก่ชาวชุมชนผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม(คจก.๒๕๓๓-๒๕๓๕)

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้พื้นที่ป่าภาคอีสานลดลง คือ

(๑) **การให้สัมปทานป่า** ป่าภาคอีสานเริ่มมีการให้สัมปทานโดยมติคณะรัฐมนตรี วันที่ ๑๙ พฤษภาคม ๒๕๑๑ (ประยุทธ์ เนตรารักษ์และบันฑร อ่อนดำเนิน ๒๕๓๕) ให้สัมปทานแก่ผู้ทำ ไม้เป็นเวลา ๓๐ ปี แต่ละแห่งมีพื้นที่ประมาณ ๑๕๖,๒๕๐ ไร่ เมื่อถึงปี ๒๕๓๐ (มีการยุติการให้ สัมปทานไม้ทั่วประเทศในปี ๒๕๓๑) มีพื้นที่สัมปทานป่าภาคอีสานทั้งสิ้น ๓๙.๖ ล้านไร่ แยกเป็น ๔ โครงการ คือ โครงการตัดไม้กระยะเลย(๓๐ ล้านไร่) ป่าโครงการเพื่อการใช้สอยแบบ เอกชนประสงค์ ป่าโครงการรถไฟ(ไม้หมอน) ป่าโครงการฟืนถ่านและป่าโครงการเพื่อการ อุตสาหกรรม ช่วงเวลาที่มีการให้สัมปทานมากที่สุดคือ ระหว่างปี ๒๕๑๕ - ๒๕๑๗ ผู้รับ สัมปทานรายใหญ่ที่สุดคือ บริษัททำไม้ในจังหวัดต่างๆ

การให้สัมปทาน แม้มีระเบียบให้ผู้ตัดไม้ต้องปลูกไม้ทดแทนตามหลักวิชาการ แต่ใน ความจริงมีการปลูกทดแทนและการบำรุงรักษาปานอย่างมาก ทั้งผู้รับสัมปทานยังลักลอบตัดไม้ที่ ไม่ได้รับสัมปทานและกระบวนการตัด ลากไม้ ได้สร้างความเสียหายแก่สภาพป่า และที่สำคัญคือ ถนนเพื่อการขนส่ง ไม่ได้นำพาให้ชาวบ้านเข้าไปบุกเบิกจับจองพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจที่รับบาล ส่งเสริมในช่วงเวลาเดียวกันได้อย่างสะท้วง พื้นที่ป่าอีสานจึงลดลงอย่างรวดเร็วด้วยกระบวนการ นี้

(๒) **การสร้างเขื่อน** การสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับ ๑ - ๒ เช่น เขื่อนอุบลรัตน์ เขื่อนจุพารัตน์ เขื่อนสิรินธร เขื่อนลำพระเพลิง ฯลฯ ต้องใช้พื้นที่ป่า พื้นที่ ทำกินและพื้นที่อาศัยของชุมชนเป็นพื้นที่อ่างเก็บน้ำ เขื่อนขนาดใหญ่ ๔ เขื่อนในภาคอีสาน มี พื้นที่เก็บกักน้ำประมาณ ๔ แสนไร่ และมีการอพยพชาวบ้านออกจากเขตน้ำท่วมประมาณ ๑๕, ๑๓๐ ครอบครัว ไปอยู่ในนิคม ซึ่งก็ต้องใช้พื้นที่ป่า คงอยู่ในนิคมไม่ได้ เพราะที่ดินทำกินไม่ สมบูรณ์และไม่เพียงพอ ก็ต้องหนีไปบุกเบิกป่าแห่งใหม่ การสร้างเขื่อนยังต้องมีการตัดถนนซึ่ง ต้องทำลายป่าและถนนก็ยิ่งเป็นสิ่งซักจุ่นให้คนเข้าไปบุกเบิกป่าเป็นที่ทำกินเพิ่มขึ้นไปอีก

(๓) การส่งเสริมปลูกพืชเศรษฐกิจ ทั้งข้าว มันสำปะหลัง ปอ อ้อย ข้าวโพด จากปี ๒๕๐๔ - ๒๕๓๑ พื้นที่ปลูกข้าวภาคอีสานเพิ่มจาก ๑๕.๔ ล้านไร่เป็น ๒๙.๑ ล้านไร่ มันสำปะหลังจาก ๓๒,๐๐๐ ไร่ เพิ่มเป็น ๕.๙ ล้านไร่ ข้าวโพด ๓๒๗,๐๐๐ ไร่ เป็น ๓ ล้านไร่ ส่วนปอและอ้อยขยายตัวไม่มากนัก ขึ้นอยู่กับราคาน้ำดื่มและโรงงาน โดยสรุปพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจขยายจาก ๑๗ ล้านไร่ในปี ๒๕๐๔ เป็น ๓๙.๖ ล้านไร่ ในปี ๒๕๓๑ การเพิ่มขึ้นของพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจเกิดขึ้นช่วงเดียวกับการสัมปทานป้า เพราชาบ้านบุกเบิกป้า หลังจากมีการสัมปทานป้าดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

(๔) การเพิ่มขึ้นของประชากร จาก ๙ ล้านคนในปี ๒๕๐๓ เป็น ๑๙.๓ ล้านคนในปี ๒๕๒๑ ยังมีปัจจัยสำคัญคือ การคมนาคมที่สะดวกขึ้น ชาวบ้านสามารถใช้เป็นเส้นทางในการอพยพไปบุกเบิกที่ดินทำกินและตั้งถิ่นฐานใหม่ ทั้งการสามารถปราบไข้มาลาเรียได้ยิ่งเอื้อให้มีการบุกเบิกป้าได้ง่ายขึ้น

(๕)นโยบายความมั่นคง คือนโยบายการปราบคอมมิวนิสต์ โดยที่รัฐสนับสนุนให้มีการตัดถนน การตัดไม้ทำลายป้า ทำลายที่กำบัง หลบซ่อน ของพลพรรครคอมมิวนิสต์ และบางเขตวัชส่งเสริมราชภรัชเช้าไปบุกเบิกตั้งหมู่บ้านเป็นพื้นที่กันชน

จะเห็นได้ว่า ปัจจัยหลักที่ผลักดันให้พื้นที่ป้าภาคอีสานลดลงก็คือ มาตรการและนโยบายรัฐนั้นเอง ด้วยนโยบายที่รัฐเร่งเพิ่มผลผลิตทางด้านการเกษตร เช่น ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ ๑ ตั้งเป้าหมายการเติบโตของผลผลิตเกษตรไว้ที่ ๔ % จึงมีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานและสนับสนุนส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ ชาวอีสานก็ตอบสนองตามการชี้นำดังกล่าวเป็นอย่างดี แต่ในที่สุดผลกระทบที่เกิดขึ้น คนที่รับชะตากรรมโดยตรงที่สุดก็คือ คนอีสานนั้นเอง

๔.๑.๓ สถานการณ์ป้า – ที่ดินภาคอีสานในปัจจุบัน ข้อมูลจากการสำรวจทรัพยากรป้าไม้ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๑ ด้วยภาพถ่ายดาวเทียมของกรมป้าไม้ พบว่า ทั้งประเทศพบพื้นที่ป้าไม้เหลืออยู่ ๔๑,๐๗๖,๔๒๙ ไร่ หรือร้อยละ ๒๕.๒๙ ของเนื้อที่ประเทศภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีเนื้อที่ป้าไม้เหลืออยู่เพียง ๑๓,๑๑๔,๙๔๙ ไร่หรือร้อยละ ๑๒.๔๓ ของพื้นที่ภาค มีปริมาณน้อยกว่าภาคอื่น ๆ

สถานการณ์ด้านทรัพยากรป้าไม้ของภาคอีสาน กล่าวได้ว่าได้เข้าสู่ภาวะวิกฤติรุนแรง ดังจะเห็นได้จากอัตราการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรป้าไม้ในแต่ละช่วงเวลา โดยในปี พ.ศ. ๒๕๐๔ มีพื้นที่ป้าไม้ทั้งสิ้น ๔๔,๓๑๕,๐๐๐ ไร่ หรือร้อยละ ๔๑.๙๔ ของพื้นที่ภาค ลดลงเหลือเพียงประมาณ ๑๓.๑๑ ล้านไร่ หรือร้อยละ ๑๒.๔๓ ของพื้นที่ภาค ในปี พ.ศ. ๒๕๔๑ จังหวัดที่มีพื้นที่ป้าไม้มากที่สุดตามลำดับในภาคอีสาน ได้แก่ จังหวัดอุบลราชธานี ชัยภูมิ เลย นครราชสีมา อุดรธานี ศรีสะเกษ บุรีรัมย์ และขอนแก่น แต่จังหวัดที่มีพื้นที่ป้าไม้ต่ำที่สุดคือ จังหวัดมหาสารคาม ร้อยละ ๓๑.๑๗ ของพื้นที่จังหวัด รองลงมาได้แก่ จังหวัดเลย ชัยภูมิ และ

อุบลราชธานี จังหวัดที่มีพื้นที่ป่าไม้น้อยที่สุด คือ มหาสารคาม เพียงร้อยละ ๐.๖๒ ของพื้นที่ จังหวัด

รัฐได้กำหนดเขตป่าสงวนแห่งชาติในพื้นที่ภาคอีสานจำนวน ๓๕๓ ป่า และในพื้นที่ป่า สงวนดังกล่าว รัฐได้กำหนดเป็นเขตราชบัณฑุสัตว์ป่า ๑๐ แห่ง รวมเนื้อที่ ๓,๑๔๐,๑๓๗ ไร่ อุทยานแห่งชาติ ๒๔ แห่ง รวมเนื้อที่ ๖,๓๓๙,๘๖๖ ไร่ เขตห้ามล่าสัตว์ป่า ๑๐ แห่ง รวมเนื้อที่ ๓๘๒,๘๓๙ ไร่ จากการสำรวจการถือครองและใช้ประโยชน์ในพื้นที่ป่าไม้ของชุมชนปฏิบัติการ แก่ไขปัญหาในพื้นที่ป่าไม้ปี ๒๕๔๔ พบว่า มีการครอบครองทำประโยชน์ในพื้นที่ป่าไม้ในภาค ตะวันออกเฉียงเหนือทั้งสิ้น ๖๖,๓๒๖ ครัวเรือน รวมเนื้อที่ ๑,๔๕๓,๕๑๐ ไร่ เฉลี่ยเนื้อที่ถือครอง ๒๓.๘๗ ไร่ ต่อ ๑ ครอบครัว นอกจากนี้ ในอนาคตจะมีแนวโน้มเกิดความขัดแย้งในการจัดการ ทรัพยากรป่าไม้ในพื้นที่ภาคอีสานเพิ่มขึ้นอีก เนื่องจากการเตรียมประกาศเขตป่าอนุรักษ์ตาม กฎหมายป่าไม้ในพื้นที่ต่างๆเพิ่มขึ้น ซึ่งจะนำมาสู่ปัญหาการทับซ้อนสิทธิกับที่ดินทำกิน ที่อยู่อาศัย และสิทธิการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของชุมชนโดยรอบพื้นที่ป่านั้นๆ ในที่สุด

ภายใต้นโยบายที่มุ่งส่งเสริมเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ที่รัฐได้มุ่งนำทรัพยากรธรรมชาติมา ใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด โดยเฉพาะตามนโยบายป่าไม้แห่งชาติ ปี พ.ศ. ๒๕๒๙ ที่จำแนกพื้นที่ การใช้ประโยชน์เป็นป่าอนุรักษ์ ร้อยละ ๑๕ และป่าเศรษฐกิจ ร้อยละ ๒๕ เพื่อเพิ่มพื้นที่ป่าไม้ ให้ได้ร้อยละ ๔๐ ของพื้นที่ประเทศ นัยยะดังกล่าวมีเจตนาเพื่อให้เอกชนสามารถเข้าถึงสิทธิใน การปลูกไม้เศรษฐกิจจำพวกยุคคลิปตัสเพื่อเป็นวัตถุดิบในอุตสาหกรรมเยื่อกระดาษ โดยการเข้า ที่ป่าสงวนแห่งชาติในราคากลุ่ม (อัตราไว้ ๑๐ บาทต่อปี ระยะเวลา ๓๐ ปี) ทั้งรัฐได้ส่งเสริม ภาคเอกชนปลูกไม้โดยเริ่ว เช่น การจัดตั้งสำนักงานส่งเสริมการปลูกป่าภาคเอกชนตามคำสั่งกรม ป่าไม้ที่ ๓๐๑ / ๒๕๒๙ ลงวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๙ กลุ่มทุนในประเทศไทยได้ก่อตั้งบริษัท ปลูกสร้างสวนป่าและอุตสาหกรรมไม้ไทย – ญี่ปุ่นขึ้น เพื่อส่งเสริมการปลูกยุคคลิปตัสในพื้นที่ ๙ จังหวัดของประเทศไทย และกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ได้จัดทำแผนประสานความร่วมมือสี่ ภาคเพื่อพัฒนาการเกษตร (ด้านป่าไม้) หรือที่เรียกว่าโครงการสี่ประสาน เป็นต้น

ในช่วงดังกล่าว รัฐบาล เอกชนและรัฐวิสาหกิจ ได้เข้าดำเนินการปลูกสร้างสวนป่ายุค คลิปตัสในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติหลายแห่ง กระทั้งเกิดการลูกขี้นต่อสู้เรียกร้องสิทธิของชาวบ้าน ในหลายจังหวัด เช่น กรณีป่าโนนใหญ่ จ.ศรีสะเกษ, ป่าดงใหญ่ จ.บุรีรัมย์, ป่าดงน้ำคำ จ. ร้อยเอ็ด เป็นต้น แต่รัฐยังคงยืนยันและส่งเสริมการปลูกไม้โดยเริ่อย่างต่อเนื่อง ภายใต้การ ผลักดันของกลุ่มทุนผลิตเยื่อกระดาษ กระทั้งนำมาสู่การดำเนินโครงการจัดสรรที่ดินทำกินแก่ ราษฎรผู้ยากไร้ในเขตป่าสงวนแห่งชาติเชื่อมโตรม(จก.) โดยคณะกรรมการจัดสรรที่ดินทำกินแก่ ๒๗ สิงหาคม ๒๕๓๔

โครงการ คจก.ได้กำหนดแผนแม่บทให้เริ่มดำเนินการในพื้นที่ภาคอีสานก่อน มี หน่วยงานที่เกี่ยวข้องทั้งสิ้น ๖๔ หน่วยงาน โดยกองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายใน (กอ. รบม.) และกรมป่าไม้ เป็นหน่วยงานหลัก ดำเนินการในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติของภาคอีสาน

จำนวน ๓๕๒ ปี ในปีงบประมาณ ๒๕๓๔ ได้กำหนดพื้นที่เป้าหมายจำนวน ๒๑ ปี ๑๗ จังหวัด เนื้อที่ ๔๕๔,๒๕๐ ไร่ แผนงานหลัก ได้แก่ การจัดที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัย การสำรวจการถือครองที่ดิน การจำแนกพื้นที่การใช้ประโยชน์จากที่ดินป่าไม้ ซึ่งนำมาสู่การอพยพชาวบ้านออกจากพื้นที่ทำกินและที่อยู่อาศัยเดิมไปทับซ้อนกับพื้นที่ชุมชนอื่น และเกิดความขัดแย้งอย่างรุนแรง แล้วนำพื้นที่ที่ย้ายชาวบ้านออกจากจำนวน ๒ ใน ๓ ส่วน ไปให้เอกชนปลูกยุคคลิปต์ส ซึ่งทำให้เกิดกระแสการคัดค้านของชาวบ้านภาคอีสานอย่างกว้างขวางในเวลาต่อมา กระทั่งยกเลิกโครงการไปในที่สุดเมื่อวันที่ ๓ กรกฎาคม ๒๕๓๕

ตลอดระยะเวลา ๑๐ ปีหลังโครงการ คจก. นโยบายรัฐยังมุ่งเน้นนโยบายอนุรักษ์ป่าและการปลูกเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่อง ซึ่งก่อให้เกิดความขัดแย้ง เกิดข้อพิพาทระหว่างรัฐกับชุมชนมากและรุนแรงขึ้นเรื่อยๆ

จากการวิจัยเชิงสำรวจโครงการศึกษาและสำรวจข้อพิพากษาและความขัดแย้งปัญหาที่ดินในประเทศไทย ระยะที่ ๑ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยปราโมทย์ ผลกิจญ์โภุ พบว่า^{๑๔} มีกรณีพิพากษาเรื่องที่ดินทั้งสิ้น ๑,๙๓๔ เรื่อง กระจายอยู่ในพื้นที่ ๑๙ จังหวัดของภาคอีสาน โดยมีกรณีพิพากษาเรื่องการใช้ประโยชน์ในที่ดินสาธารณะประโยชน์มากที่สุด จำนวน ๑,๕๖๘ เรื่อง มีลักษณะและประเภทปัญหาทั้งสิ้น ๕ ประเภท

(๑) การประกาศเขตป่าทับช้อนพื้นที่ทำกินและที่อยู่อาศัย ก่อให้เกิดผลกระทบต่อสิทธิในที่ดินของชาวบ้านที่เคยถือครองทำประโยชน์ในที่ดินดังกล่าว ซึ่งปรากฏว่ามีหลักฐานการถือครองทำประโยชน์ อาทิ สค.๑ นส.๓, นส.๓๑, ใบเสียภาษีบำรุงท้องที่(กบพ.) หรือไม่มีเอกสารหลักฐานแต่มีสภาพการทำประโยชน์ในที่ดินดังกล่าว ซึ่งหากเป็นพื้นที่อนุรักษ์จะมีความเข้มข้นในการบังคับใช้มากกว่าพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติและป่าไม้การตามติดจะระรှม念佛 จึงก่อให้เกิดกรณีการจับกุมดำเนินคดีชาวบ้าน การอพยพ โยกย้าย ไล่รื้อชาวบ้านออกจากที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัย รวมทั้งการทำลายพืชผลทางการเกษตร และห่วงกันการเข้าใช้ประโยชน์ในพื้นที่ พบใน ๑๙ จังหวัด คือ ชัยภูมิ มุกดาหาร อุบลราชธานี ร้อยเอ็ด นครพนม สกลนคร ขอนแก่น เลย กาฬสินธุ์ หนองคาย หนองบัวลำภู ศรีสะเกษ อุดรธานี อำนาจเจริญ สุรินทร์ มหาสารคาม บุรีรัมย์ นครราชสีมา รวมพื้นที่ ๑,๗๙๐,๒๔๔ ไร่ จำนวนผู้เดือดร้อนประมาณ ๑๔,๗๗๗ ราย

(๒) การปลูกป่าและทำสวนป่าที่ส่งผลกระทบต่อประชาชน เกิดจากการปลูกสวนป่ายาคูลปัตตสโดยหน่วยงานรัฐคือกรมป่าไม้ รัฐวิสาหกิจ คือองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ และการอนุญาตให้เอกชนเข้าใช้ประโยชน์ปลูกป่าในเขตพื้นที่ป่าสงวน ซึ่งกระทบสิทธิการจัดการและใช้ประโยชน์ของชุมชนท้องถิ่น พบร.๔ จังหวัด คือ ยโสธร สุรินทร์ ขอนแก่น ร้อยเอ็ด ศรีสะเกษ บุรีรัมย์ พื้นที่ ๑๖๗,๘๗๖ ไร่

^{๑๕} โครงการศึกษาและสำรวจข้อพิพากษา ความขัดแย้งปัญหาที่ดินในประเทศไทย ระยะที่ ๑ : ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยปราโมทย์ ผลภิญโญและคณะ, มปบ.

(๓) ความขัดแย้งการใช้ประโยชน์ในที่ดินสาธารณะ พบใน ๑๓ จังหวัด คือ ร้อยเอ็ด ขอนแก่น อุดรธานี อำนาจเจริญ กาฬสินธุ์ บุรีรัมย์ ชัยภูมิ มหาสารคาม มุกดาหาร หนองคาย อุบลราชธานี ศกลนคร นครพนม พื้นที่ ๔๙,๗๓๗ ไร่ ผู้เดือดร้อน ๒,๗๙๕ ราย

(๔) ความขัดแย้งการใช้ประโยชน์ในที่ราชพัสดุ พบใน ๒ จังหวัดคือ สงวนครบุรีรัมย์ พื้นที่ ๒,๒๖๔ ไร่ ผู้เดือดร้อน ๑๔ ราย

(๕) การให้สัมปทานทำประโยชน์ในที่ดินของรัฐและเอกชน พบใน ๒ จังหวัดคือ มหาสารคาม ชัยภูมิ พื้นที่ ๒๒๘ ไร่ ๒ งาน ๓๓ ตารางวา

(๖) ปัญหาการใช้ประโยชน์ในที่ดินทหาร พบใน ๒ จังหวัดคือ หนองบัวลำภู และ อุบลราชธานี พื้นที่ ๔๔,๓๘๙ ไร่ ผู้เดือดร้อน ๑,๑๖๔ ราย

(๗) การออกเอกสารสิทธิ์โดยมีขอบเขตตามกฎหมาย พบใน ๓ จังหวัดคือ นครราชสีมา อุดรธานีและสุรินทร์ มี ๖ กรณีปัญหา

(๔)การใช้ประโยชน์ในที่ดินของเอกชน พบใน ๗ จังหวัด คือ มุกดาหาร อุบลราชธานี อำนาจเจริญ บุรีรัมย์ หนองคาย สุรินทร์และสกลนคร มี ๕ กรณีปัญหา

(๙) ปัญหาการจัดสรรที่ดินของรัฐ พบในจังหวัดขอนแก่นพื้นที่ ๓,๒๐๐ ไร่ ผู้เดียวครอง ๑๗๘ ราย

นโยบายใหม่ที่จะส่งผลต่อการสูญเสียพื้นที่ป่าธรรมชาติในภาคอีสานและสร้างความขัดแย้งเรื่องที่ดินตามมาในอนาคต ก็คือ นโยบายปลูกยางพาราและนโยบายแปลงสินทรัพย์เป็นทุน นโยบายแปลงสินทรัพย์เป็นทุน ได้รับการพิจารณาเห็นชอบจากคณะกรรมการรัฐมนตรีเมื่อวันที่ ๔ มีนาคม ๒๕๔๖ โดยให้แปลงสินทรัพย์ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับป่าไม้และที่ดินได้แก่ ที่ดินในความรับผิดชอบของ สปก. โดยเร่งจัดทำข้อมูล ตรวจสอบการใช้ประโยชน์ในพื้นที่ที่ได้ สปก. ไปแล้ว ๒๑.๘๙ ล้านไร่ และเร่งออก สปก.เพิ่ม ๒๐.๙๖ ล้านไร่ และที่ดินในความรับผิดชอบของกรมป่าไม้ กรมอุทยาน, และ ออป.เพื่อการปลูกป่าเศรษฐกิจ โดยใช้พื้นที่ป่าตาม พรบ.ป่าไม้ ๒๔๘๗ ที่อยู่นอกเขตป่าถาวร ๓.๙ ล้านไร่ พื้นที่ป่าถาวร ๑๐.๕ ล้านไร่ และพื้นที่ปลูกสร้างสวนป่าของ ออป. ๘๐๐,๐๐๐ ไร่ นโยบายแปลงทรัพย์เป็นทุนเริ่มบังคับใช้วันที่ ๑ มกราคม ๒๕๔๗

และมติคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ ๒๖ พฤษภาคม ๒๕๔๖ ได้ให้ความเห็นชอบการขยายพื้นที่ปลูกยางพาราและอนุมติโครงการปลูกยางพาราเพื่อยกระดับรายได้และความมั่นคงให้แก่เกษตรกรในแหล่งปลูกยางใหม่ ระยะที่ ๑ (ปี ๒๕๔๗-๒๕๔๘) เป้าหมาย ๑,๐๐๐,๐๐๐ ไร่ แบ่งเป็นพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ๗๐๐,๐๐๐ ไร่ และภาคเหนือ ๓๐๐,๐๐๐ ไร่ คุณสมบัติผู้เข้าร่วมโครงการ จะต้องมีที่ดินของตนเอง ที่ดินที่รัฐจัดสรรให้ ที่ดินเช่าจากรัฐ และมีหลักฐานแสดงการครอบครองหรือแสดงกรรมสิทธิ์ โดยรัฐจะสนับสนุนด้านยาง ๘๐ ตันต่อไร่ ผ่านสำนักงานกองทุนสงเคราะห์การทำสวนยาง และเกษตรกรมีสิทธิ์กู้เงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์(ธ.ก.ส.) ในวงเงินกู้ไม่เกิน ๕,๓๖๐ บาทต่อไร่ โดยแบ่งจ่ายเป็นงวด ๆ ในระยะเวลา ๖ ปี ปัจจุบันหลายพื้นที่เริ่มมีปัญหาการทำลายป่าธรรมชาติและที่ดินหลุดมือเป็น

ของนายทุนแล้ว เช่นกรณีป้าดงขุ่มคำ จ.อุบลราชธานี ซึ่งมีพื้นที่กว่า ๓๐,๐๐๐ ไร่ และ ๑ ใน ๓ ของพื้นที่เป็นป่าหัวไร่ป้ายนา หลังจากคณะกรรมการป่าไม้ติดต่อเจ้าของที่ดิน แต่เจ้าของที่ดินไม่ติดต่อเจ้าของที่ดิน ทำให้เกิดปัญหา ซึ่งส่วนใหญ่จะมีความยืดเยื้อแก้ยาก เพราะติดปัญหาเชิง โครงการ โดยเฉพาะทิศทางและแบบแผนการจัดการทรัพยากรที่รวมศูนย์อยู่ที่หน่วยราชการ โดยไม่มีการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่น ในที่นี้จะนำเสนอความเคลื่อนไหวที่สำคัญ คือ ปัจจุบันเกือบทั้งหมดของพื้นที่ป่าหัวไร่ป้ายนาถูกเปลี่ยนเป็นยางพารา

๕.๑.๔ ผลกระทบและการเคลื่อนไหวของชุมชน ในทุกฐานปัญหาที่กล่าวถึงแล้ว มี การเคลื่อนไหวของกลุ่มผู้เดือดร้อนจากชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ เพื่อผลักดันเรียกร้องให้รัฐและ หน่วยงานที่เกี่ยวข้องได้แก้ปัญหา ซึ่งส่วนใหญ่จะมีความยืดเยื้อแก้ยาก เพราะติดปัญหาเชิง โครงการ โดยเฉพาะทิศทางและแบบแผนการจัดการทรัพยากรที่รวมศูนย์อยู่ที่หน่วยราชการ โดยไม่มีการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่น ในที่นี้จะนำเสนอความเคลื่อนไหวที่สำคัญ คือ

๕.๑.๔.๑ การเคลื่อนไหวคัดค้านการสร้างสวนป่า

(๑) การคัดค้านในช่วงเริ่มโครงการปลูกสวนป่า ชาวบ้านในหลาย

พื้นที่ได้มีการคัดค้านการปลูกสร้างสวนป่าโดยปัจจุบันในช่วงเริ่มต้นการดำเนินงานของหน่วยงาน ที่รับผิดชอบปลูกสร้างสวนป่านั้น ๆ ซึ่งจะอยู่ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับ ที่ ๔ – ๖ (พ.ศ. ๒๕๒๐ – ๒๕๓๔) ทั้งนี้ พื้นที่ดำเนินการจะทับซ้อนกับพื้นที่ที่ราชภูมิคือของทำ ประโภชน์อยู่แล้ว หรือเป็นที่สาธารณะที่ประชาชนใช้ประโยชน์ร่วมกัน การคัดค้านของชาวบ้าน จะเป็นไปเพื่อให้ยุติโครงการปลูกสร้างสวนป่าโดยเด็ดขาด หรือห้ามให้มีการขยายพื้นที่ปลูก สร้างสวนป่าออกไปอีก ผลปรากฏว่า หน่วยงานที่รับผิดชอบจะสามารถปลูกสร้างสวนป่าได้ส่วน หนึ่ง แต่ไม่เต็มพื้นที่ที่ได้กำหนดไว้ในโครงการ พื้นที่ลักษณะดังกล่าว เช่น ป่าหนองเยะ จ. สุรินทร์ ป้าดงนาซี - คิແلن ป้าดงขุ่มคำ จ.อุบลราชธานี ป้าดงเคิง จ.ร้อยเอ็ด สวนป่าคอนสาร จ.ชัยภูมิ เป็นต้น วิธีการต่อสู้ของชาวบ้านจะเป็นการคัดค้านในพื้นที่ที่เป็นหลัก เช่น การรวมกลุ่ม ขัดขวางการปลูกสวนป่า การยื่นหนังสือหรือเข้าพบตัวแทนรัฐบาล การบุกรุกอ่อนต้นยุคคลิปตัล หรือแม้กระทั่งการบุกทำลายเรือนเพาะชำกล้าไม้ สำนักงานสวนป่า เป็นต้น

(๒) การคัดค้านภายหลังจากการปลูกป่าได้ดำเนินการแล้ว

จะสืบเนื่องมาจากการต่อสู้คัดค้านในช่วงแรกที่ไม่สามารถยุติโครงการได้ทั้งหมด ทำให้มีพื้นที่ สวนป่าคงเหลืออยู่ ชาวบ้านจะเข้าร่วมติดตามปัญหาเพื่อให้รัฐบาลดำเนินการยกเลิกสวนป่า แล้วนำที่ดินมาจัดสรรให้กับประชาชนที่เคยครอบครองทำประโยชน์มาก่อนการปลูกสร้างสวนป่า การรวมกลุ่มของชาวบ้านในช่วงนี้จะเริ่มในปี พ.ศ. ๒๕๓๖ เป็นต้นมา และส่วนใหญ่เข้าร่วมกับ สมัชชาคนจนในปี พ.ศ. ๒๕๓๗ โดยมีมติคณะกรรมการป่าไม้ให้ความเห็นชอบเกี่ยวกับแนวทางการ แก้ไขปัญหา ซึ่งมีหลายกรณีชาวบ้านสามารถยกเลิกสวนป่าและเข้าทำประโยชน์ในที่ที่ทำกินเดิม ได้ เช่น ป้าดงมะไฟ จ.ยโสธร สวนป่าโพธิ์ชัย จ.ร้อยเอ็ด เป็นต้น

ผู้ที่มีบทบาทเป็นที่ปรึกษาขององค์กรชาวบ้านในการรณรงค์แก้ปัญหา ในช่วงนี้ คือ องค์กรพัฒนาเอกชนซึ่งได้ให้การสนับสนุนในเรื่องข้อมูลทางนโยบาย การแลกเปลี่ยนประสบการณ์ระหว่างพื้นที่ การพัฒนาระบบฐานข้อมูลปัญหาและ ผลกระทบ การวางแผนการแก้ไขปัญหาและการจัดการทรัพยากรในระดับพื้นที่ เช่น โครงการฟื้นฟูชีวิตและ ธรรมชาติ มูลนิธิอาสาสมัครเพื่อสังคม สมาคมสิทธิและเสรีภาพของประชาชน โดยดำเนินการใน นาม “คณะกรรมการศึกษาปัญหาป่าไม้ภาคอีสาน” และพัฒนามาเป็น “โครงการป่าชุมชน” ในช่วง ปี พ.ศ. ๒๕๓๑ ขณะเดียวกันองค์กรชาวบ้านในพื้นที่ต่างๆ ที่ประสบความเดือดร้อนก็มีการ รวมตัวกันเป็นเครือข่ายในนาม “คณะกรรมการชาวบ้านอนุรักษ์ป่าภาคอีสาน” จำนวน ๕ พื้นที่ ๖ จังหวัด โดยการต่อสู้ในช่วงดังกล่าวมีข้อเรียกร้องสำคัญ คือการยกเลิกการปลูกสร้างสวนป่า ในพื้นที่ต่างๆโดยเด็ดขาด

ในหลายกรณีชาวบ้านได้จัดสรรพื้นที่บางส่วนที่สามารถยับยั้งการขยาย พื้นที่ปลูกยุคคลิปต์สามารถในรูปแบบ “ป่าชุมชน” ซึ่งถือเป็นรูปธรรมที่ตอบโต้วิธีคิดการ จัดการพื้นฟูทรัพยากรป่าไม้ของรัฐไทยอย่างสำคัญ ทั้งในเชิงการกำหนดดูแลศักยภาพศาสตร์การจัดการ พื้นฟูทรัพยากรที่มุ่งส่งเสริมภาคธุรกิจเอกชนรายใหญ่เป็นด้านหลัก และวิธีการปลูกสร้างที่ มุ่งเน้นเฉพาะไม้โตเร็ว ภายใต้รูปแบบการปลูกสร้างสวนป่าขนาดใหญ่ (Plantation) โดยไม่ให้ ความสำคัญกับพันธุ์ไม้ท้องถิ่น

๕.๑.๔.๒ การต่อต้านโครงการ คจก. โครงการคจก. ได้นำมาสู่การลุกขึ้น ต่อต้านของชาวบ้านในพื้นที่ภาคอีสานอย่างกว้างขวาง มีการลุกขึ้นมาต่อต้านการไล่รื้อพยพ ชาวบ้านในระดับพื้นที่ มีการชุมนุมของผู้เดือดร้อนระดับจังหวัด และในที่สุดก็มีการรวมตัวกัน ระดับภาค ในนาม “คณะกรรมการชาวบ้านแก้ไขปัญหาที่ดินทำกิน ๓๖ ป่าภาคอีสาน” มีการ เคลื่อนไหวใหญ่โดยการชุมนุมและเดินเท้าทางไกลในกลางปี ๒๕๓๕ ท่ามกลางรัฐบาลที่มาจากการรัฐประหาร (อันันท์ ปันยารชุน) กระหึ่งโครงการถูกยกเลิกในที่สุดเมื่อวันที่ ๓ กรกฎาคม ๒๕๓๕ จากนั้นเครือข่ายชาวบ้านได้ร่วมกันก่อตั้ง “สมัชชาชาวนาชาวไร่อีสานเพื่อรับรองสิทธิ ที่ดินทำกินและพื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ” (สตท.) ขึ้นเพื่อเป็นกลไกในการติดตามการคืนถิ่นของ แต่ละพื้นที่

ระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๓๖ – ๒๕๓๗ ภายหลังการยกเลิกโครงการ คจก. สมัชชา ชาวนาชาวไร่อีสานฯ ได้มีการจัดกลไกในการติดตามปัญหาร่วมกับรัฐในแต่ละจังหวัดและระดับ พื้นที่ ซึ่งผลการดำเนินงานโดยส่วนมากไม่มีความก้าวหน้า เป็นเพียงการบรรเทาปัญหาความ เดือดร้อน เช่น การผ่อนผันให้มีการทำประโยชน์และอยู่อาศัยในที่ดินเดิมได้เท่านั้น กระหึ่งมีการ ชุมนุมและเจรจาร่วมกับตัวแทนรัฐบาลหลายครั้ง ในอีกด้านหนึ่งรัฐบาล นายชวน หลีกภัย ได้มี มติคณะกรรมการรัฐมนตรีเมื่อวันที่ ๑๔ กันยายน ๒๕๓๘ ยกเลิกมติคณะกรรมการรัฐมนตรีวันที่ ๙ กันยายน ๒๕๓๖ เรื่องการยกเลิกให้เอกชนเช่าพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติปลูกยุคคลิปต์ส และมติคณะกรรมการรัฐมนตรี

วันที่ ๒๑ กันยายน ๒๕๓๖ เรื่องการแก้ไขพระราชบัญญัติส่วนป่า พ.ศ. ๒๕๓๔ โดยให้มีการปลูกป่าที่สามารถครอบคลุมไปถึงไม้โตเร็วได้ ซึ่งถือเป็นการกลับมาอีกครั้งของการส่งเสริมการปลูกสร้างส่วนป่าอย่างคุ้มค่า

ภายหลังจากการต่อต้านอย่างหนักของประชาชนและพันธมิตร นับตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๓๑ เป็นต้นมา ในส่วนขององค์กรประชาชน องค์กรพัฒนาเอกชน และนักวิชาการ ได้ร่วมกันยกร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนขึ้น ในปี พ.ศ. ๒๕๓๖ พร้อมๆ กับการรณรงค์เรื่องป่าชุมชนในพื้นที่ต่างๆ ทั่วภาคอีสาน โดยการจัดตั้งกองทุนป่าชุมชนอีสานขึ้นเพื่อสนับสนุนกิจกรรมดังกล่าวขึ้น กระทั้งปี พ.ศ. ๒๕๓๗ สมัชชาชาวนาชาวไร่ฯ อีสาน ได้เข้าร่วมกับสมัชชาคนจน และมีการรณรงค์ติดตามปัญหาในช่วงต้นปี พ.ศ. ๒๕๓๘ ช่วงรัฐบาลนายบวรหาร ศิลปอาชา ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี โดยการรณรงค์ครั้งนั้นได้มีมติคณะรัฐมนตรีวันที่ ๒๒ เมษายน ๒๕๓๘ เป็นกรอบแนวทางการแก้ไขปัญหาของสมัชชาคนจน ๔๗ กรณี

ต่อมาอีกหลายรัฐบาล ปัญหาป่าฯ ที่ดินในภาคอีสานยังเป็นปัญหาที่ดำรงอยู่อย่างยืดเยื้อ การเคลื่อนไหวของชาวบ้านผู้เดือดร้อนยังคงดำเนินไปในวงจรเดิมๆ คือการรวมตัวเคลื่อนไหว ต่อรอง มีการเจรจา กับรัฐบาล ได้แก่ ติดตามตัวตั้งคณะกรรมการเพื่อแก้ปัญหา แต่เจ้าหน้าที่ระดับล่างไม่ร่วมแก้ปัญหาโดยอ้างข้อระเบียบต่างๆ ที่ไม่สามารถปฏิบัติได้ กระทั้งเปลี่ยนรัฐบาล บางรัฐบาลได้เปลี่ยนตัวติดตามตัวตั้งและระเบียบที่เกี่ยวข้อง ยิ่งสร้างอุปสรรคในการแก้ไขปัญหามากขึ้น หลายกรณีที่ผู้นำชาวบ้านถูกจับกุมดำเนินคดี ขบวนการชาวบ้านหลายแห่งเริ่มอ่อนล้าห้อแท้เลิกจราจารการต่อสู้ไปกับมี ปรากฏการณ์เช่นนี้ยอมสะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความยิ่งใหญ่ของระบบราชการไทยที่ครอบงำและผูกขาดอำนาจการจัดการทรัพยากรและการจัดการสังคมไว้อย่างรวมศูนย์ และสะท้อนให้เห็นสถานะของสิทธิอำนาจของชุมชนท้องถิ่นที่ยังต้องบุกเบิกทางสถานีสิ่งแวดล้อมอย่างมาก

ทิศทางการจัดการป่าที่ดินยังเป็นเช่นเดิม รัฐได้พลิกแพลงการจัดทำโครงการสู่การทำที่ละพื้นที่จัดการที่ละส่วน ชาวบ้านผู้เดือดร้อนแต่ละที่ต้องเผชิญกับการคุกคามของอำนาจจัดการใหญ่โดยด้วยลำพังแต่ก็มีความพยายามรวมตัวกันเพื่อสร้างอำนาจต่อรอง เช่น สมัชชาคนจนซึ่งก็เป็นไปด้วยความยากลำบาก กรณีพื้นที่บ้านโนนป่าก่อซึ่งเป็นพื้นที่วิจัยของโครงการสิทธิชุมชนศึกษา นี้ เป็นตัวอย่างที่สำคัญ

๕.๑.๔.๓ ความเคลื่อนไหวของชุมชน กรณี “ป่าชุมชน” ในขณะที่สถานการณ์ป่าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งจัดการโดยภาครัฐลดจำนวนลงอย่างมาก ขณะเดียวกันพบว่าภาคชุมชนมีการจัดการป่าชุมชน ดังนี้

จากการศึกษาป่าชุมชนใน ๑๕ จังหวัดในภาคอีสาน ได้แก่ ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย ศรีสะเกษ อุบลราชธานี มหาสารคาม สุรินทร์ มุกดาหาร กาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด ยโสธร นครพนม หนองคายและเพชรบูรณ์ ภายใต้ “โครงการศึกษาและจัดทำ

ระบบฐานข้อมูลการจัดการป่าชุมชนในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” พบว่า มีทั้งป่าชุมชนที่ ริเริ่มจัดตั้งโดยชุมชน จัดตั้งโดยหน่วยงานรัฐและที่เกิดจากความร่วมมือกันระหว่างภาครัฐและ ชุมชน

จำนวนพื้นที่ป่าชุมชนภาคอีสานที่อยู่ในทะเบียนรายชื่อป่าชุมชนของรัฐ จาก พื้นที่ ๑๕ จังหวัด กรมป่าไม้ให้การรับรองและขึ้นทะเบียนเป็นป่าชุมชน รวมทั้งให้การสนับสนุน ตั้งแต่ปี ๒๕๓๐-๒๕๕๗ พบว่าจังหวัดที่มีพื้นที่ป่าชุมชนมากที่สุดคือ จังหวัดมุกดาหาร คิดเป็น พื้นที่ทั้งหมด ๔๔,๐๗๓ ไร่ สำหรับจังหวัดที่มีพื้นที่ป่าชุมชนน้อยที่สุดคือจังหวัดร้อยเอ็ด คิดเป็น ๗,๑๕๑ ไร่ ขณะที่จังหวัดหนองคายมีป่าชุมชนอยู่ในพื้นที่ป่าอนุรักษ์มากที่สุดคือ ๕,๒๕๐ ไร่ และจากข้อมูลทั้งหมดจะเห็นได้ว่า ในพื้นที่เป้าหมายมีจำนวนหมู่บ้านที่รัฐบาลริเริ่มให้มีการ จัดการป่าชุมชนทั้งสิ้น ๓,๔๓๒ หมู่บ้าน และเป็นไปตามแบบการจัดการป่าชุมชนของกรมป่าไม้ จำนวนหมู่บ้านที่อยู่ในพื้นที่อนุรักษ์ ซึ่งทำการสำรวจโดยส่วนส่งเสริมและจัดการป่าชุมชน ตั้งแต่ ปี พ.ศ.๒๕๓๐-๒๕๕๗ พบว่า มีจำนวนหมู่บ้านที่อยู่ในพื้นที่อนุรักษ์เพียง ๑๘ หมู่บ้านใน ๕ จังหวัด คือ ขอนแก่น ยโสธร หนองคาย อำนาจเจริญและอุบลราชธานี คิดเป็นพื้นที่ ๗,๕๗๙ ไร่

ส่วนป่าชุมชนที่ริเริ่มจัดตั้งและกำหนดกฎระเบียบโดยชุมชน แต่ไม่อยู่ใน ทะเบียนรายชื่อป่าชุมชนของกรมป่าไม้ ป่าชุมชนเหล่านี้ส่วนมากมีพัฒนาการและประวัติ ยาวนานในการรักษาพื้นที่ป่าไม้ส่วนหนึ่งเพื่อเป็นแหล่งทรัพยากรป่าไม้ที่สามารถเอื้อประโยชน์ ให้แก่ชุมชนในท้องถิ่นของตนเองในลักษณะต่าง ๆ ภายใต้ต้นแบบที่แตกต่างกันของแต่ละ ชุมชน ผลการรวบรวมป่าชุมชนในพื้นที่ ๑๕ จังหวัด พบว่า จำนวนหมู่บ้านที่มีการจัดการป่า ชุมชน โดยการริเริ่มของชุมชนมีทั้งสิ้น ๕๔๗ หมู่บ้าน ครอบคลุมพื้นที่ ๒๒๖,๖๙๑ ไร่ โดยพื้นที่ ส่วนใหญ่เป็นป่าที่ไม่ใช่พื้นที่ป่าตามกฎหมายของกรมป่าไม้ ได้แก่ ป่าหัวไร่ปลายนา ป่าดอนปู ตา ป่าช้า ที่สาธารณประโยชน์ ที่ธรณีสงส์ เป็นต้น จังหวัดสุรินทร์มีจำนวนหมู่บ้านที่จัดการป่า ชุมชนมากที่สุดคือ ๒๒๐ หมู่บ้าน ครอบคลุมพื้นที่ ๗๕,๘๗๑ ไร่ ขณะที่มุกดาหารมีการจัดการ ป่าชุมชนโดยองค์กรชุมชนเพียง ๑ หมู่บ้าน ครอบคลุมพื้นที่ ๙๙๖ ไร่

จังหวัดขอนแก่น นครพนม มหาสารคาม หนองบัวลำภู อุบลราชธานี ศรีสะเกษ สุรินทร์ ยโสธร อำนาจเจริญ เพชรบุรี มีพื้นที่ป่าชุมชนที่ชาวบ้านเป็นผู้ริเริ่มอยู่ในพื้นที่ช้าช้อน กับพื้นที่ที่ได้รับการรับรองจากการรัฐ ไม้ แสดงให้เห็นว่าป่าชุมชนของชาวบ้านในบางพื้นที่ก่อ ป่าไม้ย้อมรับในด้านการจัดการป่าชุมชนขององค์กรชาวบ้าน แต่ขณะเดียวกันในบางพื้นที่มีการ จัดการป่าชุมชน แต่หน่วยงานของรัฐไม่จัดเป็นป่าชุมชนของจังหวัด^{๑๕}

^{๑๕} เอกสารประกอบการสัมมนาเครือข่ายป่าชุมชนภาคอีสาน ,๑๕-๑๖ มีนาคม ๒๕๕๗ , กองเลขานุการ เครือข่ายป่าชุมชนภาคอีสาน

ภาพประกอบที่ ๖ ผลกระทบจากนโยบายการจัดการน้ำของรัฐ

๕.๒ สถานการณ์น้ำอีสาน

๕.๒.๑ การจัดการน้ำในความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมือง ปัจจุบันการจัดการทรัพยากร่น้ำในประเทศไทยเกิดขึ้นพร้อมกับการเปลี่ยนระบบการผลิตการเกษตร อาจจะนับเริ่มได้ตั้งแต่ในสมัยของสนธิสัญญาเบาเริงในรัชกาลที่ ๔ สนธิสัญญาฉบับนี้ทำให้ระบบเศรษฐกิจของไทยต้องเข้าสู่วิธีของระบบทุนนิยม และทำให้ไทยต้องเปลี่ยนแบบแผนการผลิตครั้งใหญ่ ด้วยการเร่งพัฒนาด้านกิจกรรมเพื่อรับการผลิตพืชเป็นสินค้าออก ในปี พ.ศ. ๒๔๔๕ กรมคลองหรือในปัจจุบันคือ กรมชลประทาน หน่วยงานสร้างเขื่อนที่เก่าแก่ที่สุดของรัฐไทยถูกก่อตั้งขึ้นมา และโครงการชลประทานขนาดใหญ่สมัยใหม่ก็ถูกวางแผนนำเอาระบบการชลประทานแบบใหม่เข้ามาใช้ในการผลิตทางการเกษตร เป็นผลให้มีการปลูกข้าวเพื่อการส่งออกมากขึ้นในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง มีการสร้างระบบชลประทานเพื่อขยายพื้นที่ปลูกข้าวออกไปอย่างรวดเร็ว

หลังการสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ – อุบลราชธานี (ปี ๒๔๔๓ -๒๔๗๓) ได้ก่อให้เกิดการลำเลียงขนส่งสินค้าจากอีสานสู่ภาคกลาง เกิดการขยายตัวทางด้านการผลิตอย่างรวดเร็ว การทำงานเพื่อขายข้าวได้ผลักดันให้เกิดการพัฒนาระบบชลประทานขนาดย่อมขึ้นทั่วไปในภาคอีสาน โดยการสร้างท่าน้ำกันล้าน้ำสาขาต่างๆ และบุกเบิกที่ดินในการทำงาน

ต่อมาภายใต้แผนพัฒนาประเทศไทยฉบับที่ ๑ ตั้งแต่ปี ๒๕๐๔ เป็นต้นมา เพื่อวางแผนเศรษฐกิจและสังคมอย่างมีแผนและจัดเน้นที่สำคัญอย่างหนึ่งของแผนพัฒนาคือ การจัดโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจและสังคม และอัตราการขยายตัวโดยรวมของรายได้และการผลิต สร้างอุตสาหกรรมและธนาคารพาณิชย์ให้ทุ่มเทสร้างสาธารณูปโภคพื้นฐาน ถนนทาง เพื่อเป็นเส้นทางลำเลียงผลผลิตสู่ศูนย์กลางของประเทศไทย มีการผลิตไฟฟ้า ตั้งโรงงาน และตามมาด้วยระบบชลประทาน ซึ่งส่งผลให้เกิดการขยายตัวของระบบชลประทานสมัยใหม่ เช่น เขื่อนขนาดใหญ่ ระบบคลองส่งน้ำ การเปลี่ยนระบบชลประทานด้วยเดิมจากฝายไม้เป็นฝายคอนกรีต และการใช้เครื่องสูบน้ำ ในการนี้ รัฐบาลได้ทุ่มเทงบประมาณจำนวนมหาศาลเพื่อการพัฒนาแหล่งน้ำระบุให้สร้างเขื่อน ๗ เขื่อน ภายในปี ๒๕๐๘ คือ เขื่อนลำพระเพลิง เขื่อนลำปาว เขื่อนน้ำพอง เขื่อนน้ำพุง เขื่อนลำโ-dom น้อย เขื่อนลำตะคง และเขื่อนน้ำอุน (สุวิทย์ ชีรศรัต, ดารารัตน์ เมตตาภิการานนท์, ๒๕๔๑; ๔๔-๔๕) ก็ได้มีการขยายการปลูกข้าวเพื่อส่งออกและพืชเศรษฐกิจอื่นๆ เช่น ปอ ข้าวโพด ยาสูบ ฝ้าย อ้อย มันสำปะหลัง ฯลฯ ครอบคลุมไปทั่วประเทศ

ในยุคแผนพัฒนาเศรษฐกิจ พื้นที่ภาคอีสานได้ถูกวางแผนชื้นนำให้เป็นแหล่งปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างสั้น ป้าไม้ถูกบุกเบิกเปลี่ยนสภาพเป็นไร่นาอย่างรวดเร็ว จนปัจจุบันเหลือพื้นที่ป่าสมบูรณ์เพียงร้อยละ ๑๒.๔๙ เท่านั้น เมื่อป้าไม้ซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำและน้ำซับตามธรรมชาติถูกทำลายลง ประกอบกับลักษณะดินซึ่งส่วนใหญ่เป็นดินร่วนปนทราย ซึ่งไม่สามารถเก็บกักน้ำได้ดี ด้านล่างเป็นดินดานที่อยู่ตื้น น้ำซึ่งผ่านได้ยาก ปริมาณน้ำผิวดินและน้ำใต้ดินจึงมีน้อย

จนกระทั่งภาคอีสานได้กล้ายเป็น ดินแดนแห่งความแห้งแล้ง หรือเกิดภาวะแล้งซ้ำซาก หรือเกิดอุทกภัยในฤดูน้ำหลาก ผลประการเหล่านี้ได้กล้ายมาเป็นเหตุและความเป็นมาของการพัฒนาแห่งน้ำด้วยโครงการขนาดใหญ่, ขนาดกลางและขนาดเล็กนับได้หลายพันโครงการในเวลาต่อมา

จากสภาวะการณ์ที่ประเทศไทยมีพรมแดนติดต่อกับบริเวณที่เคยเป็นกลุ่มประเทศอินโดจีนของฝรั่งเศส ได้แก่ ลาว เวียดนาม และเขมร ซึ่งมีการขยายตัวของลัทธิคอมมิวนิสต์ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๕ จึงทำให้ประเทศไทยเป็นดินแดนที่มีความสำคัญอย่างยิ่งทางยุทธศาสตร์ในการต่อต้านคอมมิวนิสต์ เหตุดังกล่าวทำให้สหรัฐอเมริกาซึ่งเป็นประเทศมหาอำนาจผู้ทรงอิทธิพลในระยะหลังสัม枢 ใจกลางโลกครั้งที่สอง ได้แฝอิทธิพลเข้ามายังภูมิภาคเขตนี้ และไทยก็เป็นเป้าหมายสำคัญ ส่งผลให้ประเทศไทยร่วมมือกับสหรัฐอเมริกาในหลาย ๆ ด้าน ทั้งการเมือง เศรษฐกิจ และการทหารในเวลาต่อมา

ความร่วมมือดังกล่าวสหรัฐอเมริกาได้ส่งคณะทำงานมาสำรวจความต้องการทางด้านเศรษฐกิจและวิทยาการของไทย และการให้ความช่วยเหลือทางเศรษฐกิจแก่ไทย เช่น การสร้างถนนทางและปรับปรุงด้านชลประทาน การลงนามในความตกลง ๓ ฉบับ เกี่ยวกับการแลกเปลี่ยนทางการศึกษาและวัฒนธรรม ความร่วมมือทางเศรษฐกิจและวิทยาการ และความช่วยเหลือด้านการป้องกันประเทศในปี๒๔๙๓ และการทำสนธิสัญญาป้องกันร่วมกันแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (SEATO) เมื่อปี ๒๔๙๗ เป็นต้นๆ

ความร่วมมือและข้อตกลงทั้งหมดมีเป้าหมายสำคัญเพื่อสร้างเสถียรภาพความมั่นคงและความมั่นใจให้แก่สหรัฐอเมริกาและไทยเอง ในการจะหยุดยั้งการเจริญเติบโตของลัทธิคอมมิวนิสต์ในภูมิภาคกลุ่มน้ำโขง แผนพัฒนาลุ่มน้ำโขง^{๑๖} เป็นข้อตกลงที่สำคัญชิ้นหนึ่ง ที่เกิดขึ้น

^{๑๖} แผนพัฒนาลุ่มน้ำโขง เป็นแผนการภายใต้ “คณะกรรมการพัฒนาลุ่มน้ำโขงตอนล่าง” ซึ่งก่อตั้งขึ้นเมื่อปี ๒๔๙๐ โดยความร่วมมือของรัฐบาล ๔ ประเทศ คือ ไทย ลาว เขมรและเวียดนาม ภายใต้การผลักดันและการสนับสนุนของคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งเอเชียและแปซิฟิก (ESCAP) ของสหประชาชาติ โดยมีธรรมนูญ (STATUTE) กำหนดอำนาจหน้าที่ร่วมกัน มีตัวแทนของแต่ละประเทศเป็นองค์คณะกรรมการสหประชาชาติเสนอแนะให้คณะกรรมการมี “ที่ปรึกษา” เพื่อช่วยพิจารณาให้คำปรึกษาในเรื่อง “เทคนิคระดับสูง” เป็นวิศวกรที่มีเชื้อเสียงระดับนานาชาติ จากประเทศญี่ปุ่น สปป.ลาว เนเธอร์แลนด์ ฝรั่งเศส ฯลฯ ที่ปรึกษาช่วยเหลือทั้งด้านเทคนิค สังคม รวมทั้งการเงินด้วย ต่อมาเมื่อความเคลื่อนไหวสำคัญ คือ เกิด “ปฏิญญาร่วมว่าด้วยหลักการใช้น้ำในลุ่มน้ำโขงตอนล่าง” และ “แผนพัฒนาลุ่มน้ำโขง” ฉบับแรกเมื่อปี ๒๕๑๓ จนถึงปี ๒๕๑๙ เกิดความไม่สงบทางการเมืองในอินโดจีน แผนการต่าง ๆ ถูกกระจังไปชั่วคราว เริ่มมีการรื้อฟื้นความสำคัญของคณะกรรมการแม่น้ำโขงขึ้นมาใหม่หลังปี ๒๕๑๐ (เดือนเมษายน ๒๕๑๘ ได้จัดทำความตกลงใหม่ว่าด้วยความร่วมมือในการพัฒนาลุ่มน้ำโขงอย่างยั่งยืน โดยความตกลงดังกล่าวกำหนดหลักการเพื่อการใช้ทรัพยากรน้ำจากระบบทองแม่น้ำโขง รูปแบบองค์กร การบริหารซึ่งเกี่ยวกับการประสานงานระหว่างประเทศไทยและประเทศสมาชิก แผนงานหลักเพื่อดำเนินงานใน ๓ เรื่อง คือ แผนงานการพัฒนาลุ่มน้ำโขง แผนงานการใช้น้ำในลุ่มน้ำโขง และแผนงานด้านสิ่งแวดล้อม) และมีโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน

จากมูลเหตุจุงใจดังกล่าว เป็นข้อตกลงด้านการพัฒนาเศรษฐกิจ ด้านโครงการสารสนับโภค พื้นฐาน เป็นข้อตกลงเพื่อผลประโยชน์ทางด้านการเมืองและการทหาร ได้ทำให้มีการสร้างถนน ยุทธศาสตร์ติดต่อเขื่อนผลิตไฟฟ้า ซึ่งเป็นโครงสร้างพื้นฐานที่สำคัญทางเศรษฐกิจหลาย โครงการ

การสร้างเขื่อนในแม่น้ำโขงและลำน้ำสาขาของแม่น้ำโขงในประเทศไทยลุ่มน้ำโขงตอนล่าง เป็นแผนงานหนึ่งตามแผนพัฒนาลุ่มน้ำโขง ที่รับเอาแนวคิดการจัดการน้ำจากประเทศญี่ปุ่นให้ความ ช่วยเหลือทางการเงิน และเทคโนโลยีวิชาการที่มีบทบาทอยู่ในคณะกรรมการแม่น้ำโขง จึงทำให้ แม่น้ำสาขาของแม่น้ำโขงตอนล่างฝั่งไทยถูกสร้างเขื่อนขึ้น ตามแผนงานพัฒนาลุ่มน้ำโขง มากกว่าประเทศเพื่อนบ้านอื่น ๆ โครงการเหล่านี้ คือ โครงการเขื่อนห้วยโ蒙, ห้วยหลวง ตอนบน, น้ำอูน, น้ำพุ, อุบลรัตน์ (น้ำพอง), ลำปาว, จุพารณ์ (น้ำพรມ), ลำตะคง, ลำพระ เพลิง, สิรินธร (ลำโดมน้อย), ทุ่งสัมฤทธิ์ (ฝายพิมาย), มูลบัน, ลำแซะ, ลำนางรอง, น้ำก่า และ ปากมูล เป็นต้น

บทสรุปที่สำคัญอันหนึ่งที่กำลังย่างก้าวเข้าสู่กิ่งศตวรรษของแผนพัฒนาลุ่มน้ำโขงนั้น คือ นโยบายการจัดการน้ำในประเทศไทยในภูมิภาคลุ่มน้ำโขงล้วนเกาะติดอยู่กับความช่วยเหลือและ รูปแบบแนวคิดจากต่างประเทศทั้งสิ้น ทั้งความช่วยเหลือในรูปเงินและเทคโนโลยีวิชาการต่าง ๆ ล้วนถูกครอบงำเบ็ดเสร็จทุกขั้นตอน

๕.๒.๒ โครงการ โขง ชี มูล โครงการโขง ชี มูล ซึ่งถือกำเนิดขึ้นมาจากการต่อเนื่อง กับแผนพัฒนาลุ่มน้ำโขง ด้วยความหวังจะได้น้ำจากการผันน้ำโขงเข้ามาขยายพื้นที่ชลประทาน ในภาคอีสานนั้น ก็เป็นอีกโครงการหนึ่งที่รับเอารูปแบบการจัดการน้ำมาจากการประเทศที่ให้ความ ช่วยเหลือทางด้านการเงินและเทคโนโลยีวิชาการ อย่างประเทศอสเตรเลียและสหรัฐอเมริกาที่มี ประสบการณ์การจัดการน้ำจากลุ่มน้ำเมอร์เรย์ – ดาร์ลิง และแม่น้ำโคลโรราโด

โครงการโขง ชี มูล มีองค์ประกอบของโครงการเป็นตัวเขื่อน ฝาย สถานีสูบน้ำด้วย ไฟฟ้า คลองผันน้ำ คันดินกันน้ำและคลองส่งน้ำ ประกอบด้วยโครงการย่อยหลายโครงการ สามารถส่งน้ำให้แก่พื้นที่การเกษตรได้ประมาณ ๔,๙๘ ล้านไร่ ครอบคลุมพื้นที่ ๑๕ จังหวัด ยกเว้นจังหวัดนครพนม ศกลนคร และหนองบัวลำภู กำหนดแผนการพัฒนา ๓ ระยะ รวม ๔๒ ปี (๒๕๓๕ - ๒๕๗๖) ระยะที่ ๑ (๕ ปี) ๒๕๓๕ - ๒๕๔๔ ระยะที่ ๒ (๑๖ ปี) ๒๕๔๕ - ๒๕๖๐ ระยะที่ ๓ (๑๗ ปี) ๒๕๖๑ - ๒๕๗๖ ใช้งบประมาณทั้งสิ้น ๒๒๘,๐๐๐ ล้านบาท วัตถุประสงค์ เพื่อพัฒนาพื้นที่ชลประทานบนลุ่มน้ำมูล ชี และลุ่มน้ำสาขาของแม่น้ำโขงบางส่วน โดยการสร้าง

บทบาทในการชี้นำการพัฒนาในภูมิภาคลุ่มน้ำโขงอยู่ในปัจจุบัน ภายใต้การชี้นำอย่างเข้มข้นจากประเทศไทย มหาอำนาจและองค์กรการเงิน เช่น ธนาคารโลก และธนาคารพัฒนาแห่งเอเชีย (ADB) (สำนักงานพลังงาน แห่งชาติ, ๒๕๓๒)

โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน

F: NE ๑ บทที่ ๕ พัฒนาการการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอีสาน

๑๔/๐๔/๐๗

ເຊື່ອນກັນການຜັນໜ້າໂປ່ງຂ້າມລຸ່ມໜ້າເຂົ້າມາຍັງລຸ່ມໜ້າຊື່ມູນ ໂດຍສ່ວນປະກອບທັງ ๓ ຮະຍະ ຈະໃຊ້ໜ້າກາຍໃນປະເທດເພີ່ງ ໧,๓๔,๕๔๐ ໄວ່(ຮັມການປັບປຸງຮະບນໜີປະທານເດີມຂອງເຊື່ອນລຳປາວ ๓,๔,๐๐๐ ໄວ່ ດ້ວຍ) ທີ່ເຫັນອອກຈາກນີ້ຈະໃຊ້ໜ້າໂປ່ງຖື່ງ ๔,๒,๗,๒,๐๕๐ ໄວ່

กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน กระทรวงวิทยาศาสตร์ฯ ได้เสนอโครงการโรง ชี มูล ต่อคณะกรรมการตุรีในคราวประชุมคณะกรรมการตุรีสัญจร ที่จังหวัดขอนแก่น สมัยพลาอกชาติชาย ชุณ หวาน เมื่อวันที่ ๙ เมษายน ๒๕๓๒ ซึ่งคณะกรรมการตุรีได้มีมติให้ดำเนินโครงการโรง ชี มูล โดยให้ดำเนินการให้บรรลุผลสำเร็จเป็นรูปธรรมภายใน ๓ ปี (๒๕๓๓ - ๒๕๓๕) ในวงเงินประมาณ ๑๔,๐๐๐ ล้านบาท และให้เริ่มงานสำรวจและศึกษาความเหมาะสมโครงการทันที

ต่อมากนະรัฐมนตรีได้มีมติเมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม ๒๕๓๗ ให้กรมพัฒนาและส่งเสริม
พัฒนา กระทรวงวิทยาศาสตร์ฯ ทำการพัฒนาและส่งเสริม ให้เป็นการ
พัฒนาโดยใช้น้ำยาในประเทศก่อน ซึ่งประกอบด้วยการก่อสร้างเขื่อนหรืออาคารบังคับน้ำและ
ระบบชลประทานในลุ่มน้ำมูลและชี รวม ๑๓ ตัว วงเงิน ๙,๔๙๖ ล้านบาท และโครงการระบบ
ชลประทานรอบอ่างเก็บน้ำห้วยหลวง ๓๕๐ ล้านบาท รวมเป็น ๑๔ โครงการย่อย วงเงินทั้งสิ้น^{๑๐,๓๔๖} ล้านบาท สามารถส่งน้ำให้แก่พื้นที่เพาะปลูกได้ ๕๒๕,๕๙๒ ไร่ ในระยะเวลา ๕ ปี
ตั้งแต่ปี ๒๕๓๕ - ๒๕๓๗ ซึ่งปัจจุบันยังไม่แล้วเสร็จ (เครือข่ายทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมอีสาน,
๒๕๔๔)

การดำเนินงานของโครงการตั้งแต่เริ่มต้น ได้รับการทักท้วงจากนักวิชาการมาตลอดว่า จะเกิดผลกระทบมากมาย ทั้งต่อการแพร่กระจายของดินเค็ม ความเสียหายต่อระบบนิเวศน์ของแม่น้ำที่จะถูกแบ่งออกเป็นตอน ๆ การสูญพันธุ์ของสัตว์น้ำ การแพร่กระจายของหอยบางชนิดที่เป็นพาหะโรคพยาธิใบไม้ตับ การอพยพราชภูร ฯลฯ แต่ด้วยโครงการโงง ซึ่ง มูล ถูกผลักดันจากนักการเมือง ซึ่งมุ่งหวังการหาเสียงเป็นเป้าหมายใหญ่ ไม่ได้รับฟังความคิดเห็นทางวิชาการ ดังกล่าว โครงการจึงได้รับการอนุมัติให้ดำเนินการมาเป็นลำดับ ตั้งแต่รัฐบาลชาติชาญ ชุณหะวน อนุมัติงบประมาณ ๑๙,๐๐๐ ล้านบาท โดยไม่มีการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อม (EIA) เมื่อปี ๒๕๓๒ สมัยที่ นายประจวบ ไชยสาส์น ส.ส.พรรคประชาธิปัตย์ เป็น รมว. กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและท科ในโภชีและพลังงาน

เมื่อมีการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมในปี ๒๕๓๕ ตามเงื่อนไข พ.ร.บ. สิ่งแวดล้อม ๒๕๓๕ กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน จึงได้ว่าจ้าง บริษัทเอเชียน คอนซัลแตนท์, บริษัทพอล คอนซัลแตนท์, บริษัท SWHF LIMMITTED และ บริษัท NIPPON KOEI CO Ltd. ทำการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมของโครงการ

รายงานการศึกษาได้ถูกนำเสนอต่อคณะกรรมการพิจารณารายงานการวิเคราะห์ผลกระทบด้านพัฒนาแหล่งน้ำ สำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม คณะกรรมการฯ มีความเห็นว่า EIA โครงการโรงไฟฟ้า มีความไม่สมบูรณ์ตามเงื่อนไข พ.ร.บ.สิ่งแวดล้อม ทั้งยังทำรายงานด้วยการปรับเอาแผนแม่บทมาเป็น EIA คณะกรรมการพิจารณาญักการฯ ตั้งข้อสังเกตไว้ ๓๐ กว่า

ประเด็น และเสนอให้มีการชัลโถโครงการไว้ก่อน จนกว่าการทำ EIA จะสมบูรณ์ แต่ด้วยการผลักดันของนักการเมือง คือ นายพิศาล มูลศาสตร์สาธร พรรคความหวังใหม่ ซึ่งเป็น รมว. กระทรวงวิทยาศาสตร์ฯ ขณะนั้น EIA โครงการโขง ซี มูล จึงผ่านการเห็นชอบของคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ เมื่อ ๒๐ กรกฎาคม ๒๕๓๖ แต่เมื่อการตั้งเงื่อนไขให้มีการศึกษาเพิ่มเติม เรื่องผลกระทบการแพร่กระจายของดินเค็ม และให้มีการศึกษา EIA เนื่องจากเป็นการศึกษาชุดแรกเป็นการศึกษาภาพรวมเท่านั้น

ตัวแทนองค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมภาคอีสานหลายองค์กร ได้มีการติดตามการดำเนินโครงการโขง ซี มูล ระหว่างปี ๒๕๓๓ - ๒๕๓๖ จากการติดตามผลและรับทราบปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ จนกระทั่งได้จัดตั้ง “โครงการทามมูล” เมื่อปี ๒๕๓๗ เพื่อทำงานส่งเสริมองค์กรชุมชนในการติดตามผลกระทบดำเนินงานโครงการโขง ซี มูล โดยริเริ่มดำเนินการในปี ๒๕๓๗ ในพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำมูล ตอนกลางซึ่งมี “ป่าหาม” พื้นที่ใหญ่ที่สุดในภาคอีสานและเป็นพื้นที่ที่จะได้รับผลกระทบจากเขื่อนราชีไคล-หัวนา ในโครงการโขง ซี มูล

ต่อมาในปี ๒๕๔๔ ได้มีการติดตามผลกระทบดำเนินโครงการโขง ซี มูลระดับพื้นที่ โดยมีพื้นที่เป้าหมาย ๑๔ เขื่อน ตามพื้นที่เป้าหมายของโครงการ ซึ่งระยะเวลา ๑ ปี ที่ทำการศึกษาพบว่าปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในพื้นที่และเห็นชัดเจนที่สุด คือ เกิดการละเมิดสิทธิชุมชนในการรับรู้ข้อมูลข่าวสารในด้านข้อมูล ผลกระทบที่จะเกิดขึ้นจากการดำเนินโครงการฯ และเกิดผลกระทบที่เห็นเป็นรูปธรรมชัดเจน คือ

(๑) **การแพร่กระจายของดินเค็ม** ได้แผ่นดินอีสานมีโอดมเกลือขนาดใหญ่อยู่ถึง ๔,๗๐๐ ล้านตัน กระจายอยู่ในพื้นที่ ๑๗.๙ ล้านไร่ จาก EIA โครงการโขง ซี มูล โครงการจะสร้างอยู่บนพื้นที่ดินเค็ม ๖๖๐,๘๘๐ ไร่ การแพร่กระจายในพื้นที่โครงการที่ชัดเจน คือ เขื่อนหนองหาน กุมภาปี เขื่อนวังยาง เขื่อนบ้านเขว้า เขื่อนราชีไคล เป็นต้น สถานการณ์ในแต่ละพื้นที่มีความแตกต่างกันไป แต่ลักษณะที่คล้ายกัน คือ การกระจายตัวของดินเค็มจะกระจายหรือผุดขึ้นเหนือพื้นผิวดินบริเวณที่นำท่อมไป แต่ก็ไม่ได้ ประมาณ ๓ ไร่ ปัจจุบันได้กระจายพื้นที่กว่า ๓๐ ไร่ ที่เขื่อนบ้านเขว้า พื้นที่นาชาวบ้านมีความเค็ม แต่ก็ไม่เค็มจัดที่ทำให้ดันข้าวตายในกรณีที่ทำนาหน้าฝน แต่เกิดปัญหาในกรณีที่นำน้ำจากมูนมาทำนาปรังในฤดูแล้ง ข้าว และต้นไม้ในนาจะยืนต้นตาย ผลผลิตข้าวที่ได้ไม่คุ้มทุนและปัญหาที่หนักที่สุด คือ ที่เขื่อนราชีไคลมีการกระจายตัวของดินเค็ม น้ำเค็มอย่างกว้างขวาง

(๒) **ผลกระทบต่อระบบนิเวศน์แม่น้ำ ภูมิสังฐานของแม่น้ำอีสานมีทั้งเป็นแก่งหิน วังน้ำลึก หรือบริเวณนุ่งทาม ซึ่งลักษณะเหล่านี้ เป็นระบบธรรมชาติที่มีความเชื่อมโยงกันและกัน มีระบบหมุนเวียนธาตุอาหารตามวงจรธรรมชาติที่มีการเปลี่ยนแปลงตามฤดูกาล วิธีคิดของ**

โครงการโคง ซี มูล ไม่ได้มองเห็นความสัมพันธ์เหล่านี้แต่อย่างใด ดังนั้นจึงมีการตัดสายน้ำออกเป็นตอนๆ นอกจำกัดที่อยู่ระหว่างหมุนเวียนตามธรรมชาติ ยังทำลายแหล่งทำมาหากินของคนและสัตว์อีกมาศาลาตนนั่นคือ ป่าทามสองฝั่งลำน้ำถูกทำลาย ปลาไม่มีที่เพาะพันธุ์ รูปธรรมชัดเจน คือ เขื่อนชันบท, หนองหานกุ่มภาปี, ราชีไศล, หัวนา, ราชตุน้อย, ฝายพนมไพร – ยโสธร, ลำโโดมและเชบก

(๓) ผลกระทบต่อชุมชน จากการสร้างเขื่อนในพื้นที่ต่าง ๆ ได้ละเมิดสิทธิในที่ดินทำกิน ซึ่งบางพื้นที่มีการทำกินมานานและมีการสืบทอดจากบรรพบุรุษหลายชั่วคนถึงแม้จะไม่มีเอกสารสิทธิ์ใด ๆ ก็ตาม แต่โครงการไม่ได้เคารพสิทธิตามจริตประเพณีของชุมชนนี้แต่อย่างใด ทุกพื้นที่ของโครงการได้ส่งผลกระทบต่อชาวบ้าน เช่น การสูญเสียที่ทำกิน ทำเลเลี้ยงสัตว์ ป่าชุมชน ได้รับค่าชดเชยที่ไม่เป็นธรรม ถูกเวนคืนที่ดิน นอกจากนี้ยังส่งผลกระทบต่อการทำมาหากิน บางครอบครัวถึงกับเปลี่ยนอาชีพ ดิ่นรุนมากขึ้น หรือมีการอพยพแรงงาน ส่งผลกระทบต่อครอบครัวหลายอย่าง ตามมา

ประมาณ ปี พ.ศ. ๒๕๓๖ ประชาชนรอบ ๆ เขื่อนราชีไศลในเขตอำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ อำเภอโพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด และอำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ ได้มีการรวมกลุ่มเพื่อใช้สิทธิ์ของมูลโครงการจากการทางราชการ และขอมีส่วนร่วมในการจัดการน้ำ และเสนอให้มีการกักเก็บน้ำในระดับ ๑๑๔ ม.รทก. ซึ่งเป็นระดับการกักเก็บระดับต่ำสุดแม่น้ำและไม่ส่งผลกระทบต่อพื้นที่ป่าทามมากนัก

แต่ทางราชการมีกระบวนการในการแก้ไขปัญหากลับมีการเมินเฉยหรือกีดกันโดยการจัดตั้งมวลชนเพื่อต่อต้านการเรียกร้องของกลุ่มชาวบ้าน เกิดเป็นความขัดแย้งในระดับพื้นที่ตามมาอย่างหนักหน่วง

ประมาณปีพ.ศ. ๒๕๓๘ เกิดองค์กรชุมชนชื่อว่า "คณะกรรมการร่วมอนุรักษ์ป่าทามแม่น้ำมูล" (คอบม.) ซึ่งมีพัฒนาการการรวมกลุ่มจากคนอาชีวะในระดับชุมชนของมาเรียกร้องสิทธิ การมีส่วนร่วมและให้ทางราชการรับรองสิทธิชุมชนในการจัดการป่าทาม แต่ต่อมามีการเปลี่ยนกลุ่มผู้นำเป็นคนรุ่นใหม่ และประเด็นการเรียกร้องเกิดการเรียกร้องคลี่คลายพัฒนามาเป็น "ค่าชดเชย" อันเป็นการเรียกร้องสิทธิระดับปัจเจกมากขึ้น

ประมาณ ปี พ.ศ. ๒๕๓๙ - ๒๕๔๐ คณะกรรมการร่วมอนุรักษ์ป่าทามแม่น้ำมูลร่วมกับสมัชชาคนจน มีการเรียกร้องค่าชดเชยจากการถูกนำท่อมทึนที่ทำกินจนบรรลุผลสำเร็จ หลังจากนั้นราชภูมิในพื้นที่ก่ออุบัติเหตุ ได้รวมตัวกันเพื่อเรียกร้องค่าชดเชยมากถึง ๕ กลุ่ม ด้วยกัน สถานการณ์ในพื้นที่มีความการแก้ไขปัญหาโดยการแบ่งแยกมวลชนให้ต่อสู้กันเอง และผู้นำภาคประชาชนเกิดการแบ่งชิงการนำ ก่อให้เกิดความแตกแยกหลายกลุ่ม

ขณะที่ "เขื่อนหัวนา" ซึ่งเป็นเขื่อนตัวที่ใหญ่ที่สุดของโครงการโคง ซี มูล สร้างกันลำน้ำมูลที่อำเภอ กันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ อยู่ห่างจากเขื่อนราชีไศลลงไปทางทิศใต้เป็นระยะทาง ๙๐ กิโลเมตรมีการก่อสร้างเสร็จในระยะที่แล่เลี้ยงกับเขื่อนราชีไศล แต่ยังไม่ได้เก็บกัก

น้ำ ผลกระทบและความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจากเขื่อนราษฎร์ฯ คลาทำให้ชาวบ้านในพื้นที่คาดว่าจะได้รับผลกระทบจากเขื่อนหัวนา ได้รวมตัวกันตั้งแต่ปี ๒๕๔๑ เป็นต้นมา เรียกร้องให้ยุติการก่อสร้างเขื่อนหัวนาไว้ แล้วให้มีการศึกษาผลกระทบตามกฎหมายสิ่งแวดล้อม การเคลื่อนไหวของชาวบ้านเขื่อนหัวนายังดำเนินไปตามหนทางเดียวกับที่เคยเกิดขึ้นที่เขื่อนราษฎร์ฯ คล

สรุป

ทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า ในประเทศไทยในอดีตมีความอุดมสมบูรณ์และเป็นฐานการดำรงชีวิตอย่างพอเพียง เมื่อประเทศไทยรับแรงกดดันจากการคุกคามของระบบทุนนิยม – จักรพรรดินิยมจากต่างประเทศ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ จึงได้เกิดการปฏิรูปการเมืองการปกครอง และเกิดระบบการจัดการทรัพยากรแบบสมัยใหม่ภายใต้การซึ่งนำของมหาอำนาจตะวันตก และยิ่งเพิ่มความเข้มข้นขึ้นในช่วงหลังสังคมรามโลกรั้งที่ ๒ สาระสำคัญของการจัดการทรัพยากรดังกล่าวคือ การสถาปนาระบบกรรมสิทธิ์ฐานหนึ่งของทรัพยากร พร้อมกับการเกิดขึ้นของระบบกรรมสิทธิ์เอกชน อันเป็นปัจจัยสำคัญของการเติบโตของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม อีกด้านหนึ่งคือ ทิศทางการจัดการทรัพยากรด้วยวิชาการสมัยใหม่และการจัดการน้ำยังตอบสนองการเติบโตของเมืองและภาคเศรษฐกิจทุนนิยมอตสาหกรรม

ชุมชนอีสาน ซึ่งในอดีตมีแบบแผนการตั้งถิ่นฐานอิงอยู่กับระบบนิเวชน์ทางธรรมชาติ และมีระบบการจัดการทรัพยากรูปแบบพื้นบ้านเพื่อตอบสนองเศรษฐกิจแบบยังชีพ ได้รับผลกระทบสำคัญจากแนวทางการพัฒนาของรัฐดังกล่าว ตั้งแต่การสูญเสียพื้นที่ป่าลงอย่างรวดเร็วด้วยนโยบายการสัมปทานป่า การส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ การสร้างเขื่อน นโยบายความมั่นคงยุคปราชบุกคุมมิวนิสต์และแรงกดดันจากการเพิ่มขึ้นของประชากร นับจากปลายทศวรรษ ๒๕๕๐ เป็นต้นมา ซึ่งเกิดนโยบายป่าไม้แห่งชาติและโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ของรัฐ เพื่อก้าวกระโดดไปสู่การพัฒนาอยุคใหม่ เกิดการแย่งชิงทรัพยากรดิน น้ำ ป่า เกิดผลกระทบและความขัดแย้งอย่างรุนแรง และเกิดการละเมิดสิทธิชุมชนท้องถิ่นตั้งเดิมอย่างกว้างขวาง ชาวชุมชนอีสานได้ลากขึ้นมารวมตัวต่อสู้ต่อต้านอย่างเป็นขบวนการ

ถึงปัจจุบันความขัดแย้งเรื่องการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในภาคอีสานก็มีแนวโน้มจะเกิดความรุนแรงขึ้นเรื่อยๆ ชุมชนท้องถิ่นได้สร้างแบบแผนของการต่อสู้ ต่อรองปกป้องสิทธิ์ด้วยวิธีการต่างๆ อย่างหลากหลายเพื่อปกป้องฐานทรัพยากรธรรมชาติ ทั่มถางความขัดแย้งและความเคลื่อนไหว ชุมชนอีสานมีส่วนสำคัญในการสร้างสถานะของคำอธิบาย “สิทธิชุมชน” ขึ้นมาในสังคมไทยซึ่งจะกล่าวถึงในบทต่อๆ ไป

ภาพประกอบที่ ๗ แผนที่พื้นที่วิจัยหนองป่าก่อ

บทที่๖

ปฏิบัติการ
สิทธิชุมชนอีสานในสถานการณ์ใหม่
ในพื้นที่วิจัย

การเคลื่อนไหวของสังคมไทยโดยภาพรวมซึ่งอนุวัตรตามความเปลี่ยนแปลงของโลกสมัยใหม่ได้ก่อให้เกิดภาระการณ์ใหม่ๆ ทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง การพัฒนาบนราษฎร์ ความคิดจากทฤษฎีการทำให้ทันสมัยอย่างประเทคโนโลยี แต่ยังคงตั้งแต่ยุคล่าอาณาจักร ยุคสมรภูมิ เย็นจนถึงปัจจุบัน รัฐไทยได้ชี้นำ ส่งเสริมสนับสนุนการพัฒนาเศรษฐกิจภาคทุนนิยมที่เน้นการพัฒนาอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออก สร้างความจำเริญเติบโตทางเศรษฐกิจระดับประเทศ ซึ่งเป็นทิศทางในการพัฒนาตั้งแต่ยุคแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติตามตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นแนวทางในการพัฒนาที่ต้องใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างมหาศาล โครงการพัฒนาเพื่อตอบสนองแนวทางดังกล่าว เช่น โครงการสร้างเขื่อนเพื่อการชลประทานและพลังงาน นโยบายเกษตรแผนใหม่เพื่อการส่งออก การให้สัมปทานไม่จำกัดผู้ที่ซื้อขายที่ดินท้องถิ่นโดยอาศัยอยู่ในการดำเนินการ การส่งเสริมภาคการลงทุนเพื่ออุตสาหกรรม การค้าและการบริการ การสนับสนุนการเติบโตของเมือง เหล่านี้ล้วนต้องดูดซับทรัพยากรธรรมชาติและแรงงานจากชนบทเข้ามาสนับสนุนทั้งสิ้น ผลกระทบที่สำคัญที่ปรากฏอยู่ในยุคสมัยของเราก็คือ ความเสื่อมโกร姆ของทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งดิน น้ำ ป่า แร่ธาตุ และอากาศ เกิดช่องว่างของรายได้ มาตรฐานชีวิตระห่ำระหว่างคนรวย—คนจน ซึ่งว่างระหว่างเมือง—ชนบท วิถีชีวิตวัฒนธรรมอันเดิมงามของชุมชนท้องถิ่นชนบทและชนกลุ่มน้อยถูกบั่นทอนและคุกคาม

ความขัดแย้งในการจัดการและการจัดสรรทรัพยากรธรรมชาติ ระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับภาคธุรกิจ เกิดขึ้นอย่างรุนแรง เกิดความเคลื่อนไหวเพื่อคัดค้าน ต่อต้านของผู้ได้รับผลกระทบ

ในชุมชนท้องถิ่นอย่างกว้างขวาง กล่าวได้ว่าความขัดแย้งที่เกิดขึ้น คือการประท้วงของระบบสิทธิชุมชนที่ดำเนินอยู่กับระบบสิทธิของสังคมสมัยใหม่ที่มาระบท นำพาให้เกิดการเคลื่อนไหวของชาวชุมชนท้องถิ่นที่จะปกป้องฐานทรัพยากร วิถีชีวิตและระบบศีลธรรมของพวากษา

เศรษฐกิจทุนนิยมเกิดขึ้นได้ก็โดยการสร้างระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล การแข่งขันและลักษณะบริโภคนิยมซึ่งขัดแย้งกับระบบกรรมสิทธิ์แบบชุมชน ระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองและระบบศีลธรรมอันดีของชุมชนโดยตรง ทั้งยังต้องดึงฐานทรัพยากรและแรงงานจากชนบทเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต

ขณะที่การปกครองระบอบประชาธิปไตยแบบตัวแทนเป็นระบบที่รวมศูนย์อำนาจการตัดสินใจและกำหนดแผนพัฒนาอยู่ที่ระบบราชการที่แข็งแกร่ง และถูกครอบงำโดยอำนาจทุน เป็นระบบที่อำนาจร่วมของกลุ่มคนในแต่ละชุมชนถูกทำลายลงไป เหลือแต่ความเป็น “ปัจเจกบุคคล” ที่ไร้อำนาจ

อย่างไรก็ดี ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงและเคลื่อนตัวไปของสังคมให้อยู่ภายใต้รัฐชาติ และสังคมโลก ได้เกิดกติกา ข้อตกลงและสิทธิใหม่ๆ ของประชาชนขึ้นมาอย่างมาก โดยเฉพาะที่ได้รับการบัญญัติในรัฐธรรมนูญ เช่น สิทธิในการรับรู้ข่าวสาร สิทธิการมีส่วนร่วม สิทธิการประกอบอาชีพ สิทธิการรวมกลุ่ม สิทธิการชุมนุม และสิทธิของบุคคลด้านต่างๆ เช่น สิทธิในชีวิต และทรัพย์สิน สิทธิในการเดินทาง ฯลฯ แต่ที่สุดแล้ว สำหรับชาวชุมชน คนยากจน คนชายขอบ มักถูกละเลย และสิทธิเหล่านี้ถูกละเมิดอย่างง่ายดายเสมอ พวากษามักถูกสะกดให้อยู่ภายใต้ความกลัวที่จะเข้าถึงและใช้สิทธิเหล่านี้ และกลไกรัฐก็ไม่เคยแยแสที่จะปกป้องคุ้มครอง ที่สำคัญก็คือ กลไกรัฐนั้นเองที่เป็นผู้ละเมิดสิทธิเหล่านี้เสียเอง

อีกด้านหนึ่ง เข้าได้เรียนรู้และตระหนักร่วมกับ แท้จริงแล้วชุมชนท้องถิ่นคือผู้มีความชอบธรรมในการใช้ประโยชน์ ดูแลและจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่เข้าได้ใช้เป็นฐานการดำเนินชีวิตในฐานะ “ผู้มีก่อน” ท่ามกลางภาวะขัดแย้งต่อภัยคุกคามจากภายนอก สำนึกแห่ง “สิทธิชุมชน” ที่แฝงอยู่ในวิถีชีวิตชุมชนปรากฏตัวออกมาอย่างเด่นชัดและถูกใช้เป็นเครื่องต่อสู้กับสิ่งคุกคามจากภายนอก การเรียนรู้ค้นพบปัญหาและศักยภาพของตนเองของชาวชุมชนเป็นไปบนวิถีของการเชิญหน้ากับปัญหาคุกคาม เกิดขึ้นจากการเคลื่อนไหวเพื่อแก้ปัญหา เรียนรู้จากประสบการณ์ที่อื่น เรียนรู้จากการคอบหาพันธมิตรต่างๆ และเป็นการเรียนรู้แบบรวมหมู่

บนการเคลื่อนไหวเพื่อแก้ปัญหา เข้าพบว่าระบบการเมืองปกติซึ่งเข้าใช้วิธีร้องเรียนต่อหน่วยงานราชการตามลำดับขั้นนั้น ถึงที่สุด ไม่สามารถตอบสนองการแก้ไขปัญหาของพวากษาได้ พวากษาต้องสร้างรูปแบบการเคลื่อนไหวนอกระบบเพื่อสร้างช่องทางใหม่ๆ ในการแก้ไขปัญหา ขณะเดียวกัน เขาก็ได้เรียนรู้ว่า การต่อสู้ต่อรองกับการคุกคามภายนอกอย่างได้ผล ก็ต้องสร้างความเข้มแข็งภายในตัวย ทั้งด้านคน ความรู้ กระบวนการเรียนรู้ การรวมกลุ่ม การ

สร้างเครือข่าย และการสร้างทางเลือกในการพัฒนาและการจัดการทรัพยากรของชุมชนอย่างยั่งยืน

ต่อไปนี้ เป็นการนำเสนอปรากฏการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่วิจัยทั้ง ๓ พื้นที่ ซึ่งจะอธิบายบริบทของพื้นที่ สถานการณ์สำคัญ ผลกระทบ ความขัดแย้งและการเมืองสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้น จากนั้นจะชี้ให้เห็นว่า ในสถานการณ์ใหม่ที่ชุมชนถูกละเมิดสิทธิ์นี้ ชุมชนเมืองการตั้งรับต่อสู้ ต่อรองอย่างไร ที่จะปกป้อง “สิทธิชุมชน” โดยเสนอตามลำดับพื้นที่ คือ พื้นที่วิจัยบ้านโนนป่าก่อ (ป่าภูสีฐาน) พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำมูน และพื้นที่วิจัยลุ่มน้ำชี

๖.๑ พื้นที่วิจัย:บ้านโนนป่าก่อ ตำบลบ้านเหล่า อำเภอคำชะอี จังหวัดมุกดาหาร

บ้านโนนป่าก่อ มีประวัติก่อตั้งเป็นหมู่บ้านมาตั้งแต่ปี ๒๔๙๖ ผ่านประวัติศาสตร์แห่งการบุกเบิกทางาน สร้างสรรค์ชุมชนขึ้นมาจากการ “ยุคบ้านป่า” ซึ่งมีระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ โดยการเลี้ยงสัตว์ ทางของป่า มาสู่ยุค “เปิดป่า” ที่มีการทำไม้โดยภาคธุรกิจและการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น manganese ผ่านยุคสมัยแห่งการสูบในสังคมคอมมิวนิสต์ หมู่บ้านขนาด ๖๓ หลังคา เรือนที่มีระบบเศรษฐกิจ วัฒนธรรมและแบบแผนการจัดการตนเองตามวิถีชุมชนท้องถิ่น เมื่อถึง “ยุคปิดป่า” มีการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติป่าภูสีฐานในปี ๒๕๓๓ บ้านโนนป่าก่อจึงกลายเป็นชุมชนที่ผิดกฎหมายอยู่ในกลางป่าอนุรักษ์แห่งนี้ ทางราชการใช้ “กฎหมาย” เข้ามาจัดการเพื่อที่จะผลักดันให้ชาวบ้านออกจากพื้นที่อาศัยและทำมาหากิน พร้อมๆกับชาวบ้านอื่นอีกหลายบ้านรอบป่าภูสีฐาน

จึงเกิดการรวมตัวต่อต้านนโยบายของรัฐขึ้น โดยการเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องของชาวบ้าน ระหว่างปี ๒๕๓๓ - ๒๕๓๕ ผ่านช่วงการบริหารของรัฐบาลมาแล้ว ๗ รัฐบาล ซึ่งมีความเข้มงวดในการใช้อำนาจต่างกัน ถึงปี ๒๕๔๕ ได้เกิดข้อตกลงในการผ่อนผันของรัฐให้ชาวบ้านอยู่ในที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัยเดิม โดยชาวบ้านจะไม่บุกรุกพื้นที่ทำกินเพิ่ม และให้มีการศึกษาภูมิปัญญาและการอยู่ร่วมกันของคนกับป่าโดยมีการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างยั่งยืน โดยสถาบันวิชาการ แผนการศึกษาดังกล่าวมิได้มีการปฏิบัติได้

ชุมชนบ้านโนนป่าก่อจึงได้ร่วมกับโครงการสิทธิชุมชนในการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการ เกี่ยวกับ “สิทธิชุมชน” ในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า พัฒนาองค์ความรู้และค้นหาทางเลือกในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและส่งเสริมองค์กรชุมชนให้เกิดความเข้มแข็งในการใช้สิทธิ์ของตนอย่างชوبธรรม

ชุมชนบ้านโนนป่าก่อ ที่ปรากฏโฉมหน้าอยู่ในปัจจุบัน ตั้งอยู่ในพื้นที่ป่าภูสีฐาน มี

พัฒนาการของตนเองมานับ ๕๐ กว่าปี แต่ล่าครอปครัวถือครองที่ดิน ๕-๗๕ ไร่ รวม ๖๙๒ ไร่ เป็นที่นา ๒๐๕ ไร่ เป็นที่รี ๔๙ ไร่ พื้นดังหมู่บ้าน ๖๙ ไร่ และพื้นที่ป่าชุมชน ๙๙ ไร่ ทำมาหากินในวิถีชุมชนบ้านป่า ทำนา ทำไร่ เลี้ยงสัตว์และหาของป่าเป็นอาชีพหลัก

การทายอยอพยพกันเข้ามาสมทบจนเป็นชุมชนที่ใหญ่ขึ้นมีคนจากหลายพื้นที่ทั้งจากจังหวัดมุกดาหาร จังหวัดกาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด อุดรธานี ทั้งกลุ่มชาติพันธุ์ล้วน ผู้ไทย ข่า ญื้อและเขมร ทั้งนับถือศาสนาพุทธและศาสนาคริสต์ แต่คนโน้นป้าก่อผู้โดยคำยิ่งชีวิตมาจากการฐานวัฒนธรรมชุมชนท้องถิ่นดังเดิมก็สามารถอยู่ร่วมกันในชุมชนใหม่แห่งนี้ได้อย่างกลมกลืน มีการแต่งงานเกี่ยวกองเป็นลายเครือญาติกันทั้งหมู่บ้านและมีการผสมผสานทางวัฒนธรรมเป็นอย่างดี มีการจัดตั้งวัดและโบสถ์คริสต์ เป็นศูนย์รวมครรภชาและมีโรงเรียนที่ชาวบ้านร่วมกันตั้งขึ้นเอง มีการรวมกลุ่มเป็นคณะกรรมการหมู่บ้าน กลุ่มออมทรัพย์และกลุ่มธรรมชาติอื่นๆ ตามวิถีการทำมาหากินและความเชื่อของชุมชน

ชุมชนบ้านโนนเป้าก่อมีระบบแบบแผนการจัดการปักครองตนเองตามจารีตประเพณีที่เป็นระบบความสัมพันธ์และขอบเขตอำนาจของแต่ละคน ในการอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน มีกฎระเบียบที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร เป็นเกติกาของชุมชน อันได้แก่ คุณค่าความเชื่อเรื่องผี คุณธรรมตามหลักศาสนา(พุทธ,คริสต์) คุณค่าในการยึดถือผลประโยชน์ส่วนรวมร่วมกันของชุมชน คุณค่าแห่งความยุติธรรมในการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มชุมชน มีกลไกและเครื่องมือในการสืบทอดความเชื่อและรักษาภารกิจชุมชน คือ สถาบันวัด โบสถ์ สถาบันผู้เฒ่า พระ บรรดายากร เผ่า ชา หมออสุตร หมออธรรมและกรรมการชุมชน มีพิธีกรรม มีประเพณีอีต ๑๒ คง ๑๔ มีการละเล่น สรงน้ำ แต่งตัวและพิธีกรรมทางศาสนา เป็นต้น มีการกำหนดโทษและกระบวนการในการแก้ไขความขัดแย้งและการลงโทษทางสังคม เหล่านี้คือ “ระบบสิทธิ์” ที่จารโลงให้ชาวชุมชนอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข

“ระบบกรรมสิทธิ์” ของชุมชน แบ่งได้เป็น

(๑) **สิทธิ์ส่วนบุคคล** มีการเดินทางสิทธิ์ของ “ผู้มาก่อน” สิทธิ์ในที่ดินทำกินและทรัพย์สินอื่น เป็นสิทธิ์ที่ชาวบ้านยอมรับกันเองในชุมชน สิทธิ์ส่วนบุคคลไม่ใช่สิทธิ์เด็ดขาด คนอื่นในชุมชนสามารถเข้ามาใช้ประโยชน์ในพื้นที่กรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลนั้นได้ เช่น การเก็บหาของป่า หาปลา เก็บเห็ด และเลี้ยงสัตว์ โดยไม่เข้าไปทำลายทรัพย์สินของเจ้าของ เป็นลักษณะสิทธิ์เชิงช้อน

(๒) **สิทธิ์ร่วมของคนในชุมชน** ที่จะใช้และดูแลรักษาร่วมกันมีทั้งถนน วัด โรงเรียน ป่าช้า ป่าปุต้า ป่าชุมชน สิ่งเหล่านี้มีแบบแผน กติการระบุขอบเขตของการใช้ร่วมกันอย่างแน่นอน และถือว่าทุกคนในชุมชนมี “หน้าที่” ต้องช่วยกันทะนุบำรุง รักษา

(๓) **สิทธิ์รัฐ** พื้นที่ทั้งหมดที่ก่อตัวมาตั้งแต่ปี ๒๕๐๖ มีจานะเป็นพื้นที่ป้าไม้ถาวร

ของรัฐ ตามมติคณะรัฐมนตรีในปี ๒๕๒๒ ถูกประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติ ซึ่งทั้ง ๒ ฐานะ ตามลำดับดังกล่าว รัฐมิได้กวดขันใด ๆ และยังส่งเสริมทั้งการทำไม้และการปลูกพืชเศรษฐกิจ ตามนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจและนโยบายความมั่นคง ต่อเมื่อมีการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่าในปี ๒๕๓๓ รัฐกลับใช้มาตราการที่แข็งตัว แข็งกร้าวในการประกาศสิทธิครอบครองของ รัฐบดทับลงบนสิทธิส่วนบุคคลและสิทธิชุมชนอย่างขาดการคิดเชิงประนีประนอมและบูรณาการ ได้

เหตุปัจจัยสำคัญของการละเมิดสิทธิชุมชนในปัจจุบันอื่น ๆ รอบภูสีฐานคือ การประกาศให้พื้นที่ป่าภูสีฐานเป็นเขตอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่า เมื่อเดือนมิถุนายน ๒๕๓๓ ซึ่งการ ประกาศเขตดังกล่าวได้ทับช้อนลงไปบนพื้นที่หมู่บ้านอยู่อาศัยและพื้นที่ครอบครองเพื่อการทำ กินของราษฎรมาแต่เดิม

อนึ่ง ก่อนหน้านั้น ในพื้นที่ภูสีฐาน ถูกประกาศเป็นพื้นที่ป่าไม้ถาวร(พฤษจิกายน ๒๕๑๖) ประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติ (สิงหาคม ๒๕๒๒) แต่ก็ไม่มีมาตรการใด ๆ ที่เข้มงวดต่อ ชุมชน ต่อเมื่อประกาศเป็นเขตอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่า รัฐได้ใช้แบบแผนการขึ้นทะเบียน การผลักดัน อพยพหมู่บ้านออกจากพื้นที่ ผลักดันจำช่องที่ดินออกจากที่ทำกินเดิม จัดสรรงรีพื้นที่ใหม่ให้ตั้ง “หมู่บ้านป่าไม้” โดยใช้ที่ดินทำกินที่ชาวบ้านหมู่บ้านอื่นทำกินอยู่ก่อนแล้ว และสนับสนุน สาธารณูปโภคต่าง ๆ ในพื้นที่รองรับ

มาตรการที่เข้มงวดนี้ได้สร้างความบาดหมาง ขัดแย้งขึ้นอย่างรุนแรงระหว่างรัฐกับชุมชน ความขัดแย้งยังเกิดขึ้นระหว่างประชาชนที่ยินยอมและไม่ยินยอมการจัดการของรัฐ และยังมี ประเด็นขัดแย้งระหว่างเจ้าของที่ดินเดิมที่ถูกรัฐยึดมาจัดสรรให้คนใหม่ทำกินในนามหมู่บ้านป่า ไม้

ชุมชนโน้นป่าก่อที่ก่อตั้งชุมชนและดำรงอยู่มาก่อนการประกาศสิทธิของรัฐทุกระยะ ขณะนี้จึงอยู่อย่างไรความมั่นคง การทำมาหากินตามวิถีเศรษฐกิจและวัฒนธรรมของชุมชนถูก คุกคามอย่างหนักจากการของทางราชการ และสิทธิที่พึงได้รับการพัฒนาและส่งเสริม สนับสนุนจากรัฐในฐานะผลเมืองและในฐานะของความเป็นชุมชนถูกกีจัด

ชาวโน้นป่าก่อจึงถูกละเมิดสิทธิ์ด้านต่าง ๆ คือ (๑) สิทธิการดั้งเดิมฐาน (๒) สิทธิใน ที่ดินทำกินและการประกอบอาชีพโดยสุจริต (๓) สิทธิในชีวิตและทรัพย์สิน (๔) สิทธิในการเดินทาง (๕) สิทธิในการรับสวัสดิการจากรัฐ (๖) สิทธิในการดูแลรักษาและใช้ ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ (๗) สิทธิในการสืบทอดวัฒนธรรมประเพณีของชุมชน (๘) สิทธิในการพัฒนาตนเอง และ (๙) สิทธิในการเข้าถึงข้อมูลและข่าวสารทางราชการ

เมื่อเชิญกับภัยคุกคามและการละเมิดสิทธิ์ ชาวชุมชนโนนป่าก่อได้แสดงออกดังนี้

(๑) หลบหลีกและหนีการจับกุมจากเจ้าหน้าที่ โดยการหลบหนีจากการจับกุมในแต่ละกรณีที่ทำผิดจากระเบียบกฎหมายของรัฐ ซึ่งจะถูกจับกุมดำเนินคดีจากเจ้าหน้าที่

(๒) การยินยอมและการเรียกร้องสิ่งชดเชย มี ๔ ครอบครัวที่ยินยอมโดยยั่งยืน ส่วน ๔๕ ครอบครัวยืนยันสิทธิ์และต่อสู้ด้วยวิธีอื่น การยินยอมเกิดจากความเห็นหนทางต่อสู้ แต่ก็ต่อสู้ในกรอบของการยอมโดยยั่งยืน เพื่อให้ได้รับการชดเชยอย่างเหมาะสม

(๓) การพึงพาอำนาจที่เหนือกว่า คือ การขอขึ้นทะเบียนกับหมู่บ้านอื่น หวังให้เกิดความชอบธรรมทางกฎหมายในฐานะของความเป็น “หมู่บ้าน” การไปหัวพึงอำนาจ ส.ส. และการยื่นฎีกา แต่ก็ไม่สำเร็จ ลักษณะนี้ถือเป็นแบบแผนความสัมพันธ์แบบอุปภัมภ์ซึ่งก็มีอยู่ในสังคมไทยทุกระดับ

(๔) การเคลื่อนไหวเรียกร้องด้วยสันติวิธี โดย

(๔.๑) การร้องเรียนต่อระบบราชการตามขั้นตอน ซึ่งไม่ได้ผล แต่ชาวบ้านก็ได้เรียนรู้ระบบราชการ ได้สะสมความกล้าของชาวบ้านและการสร้างที่ชอบธรรมในการต่อสู้ขั้นต่อไป

(๔.๒) การพาลังสนับสนุน คือ การประสานกับองค์กรเครือข่ายชาวบ้านในภาคอีสาน เช่น สมัชชาเกษตรกรรายย่อยภาคอีสาน สมัชชาชาวนาชาวไร่ภาคฯ เพื่อสนับสนุนการต่อสู้ มีบทเรียนสำคัญคือ ทำให้เพิ่มอำนาจการต่อรอง เกิดกระบวนการเจรจาเพื่อแก้ปัญหาขึ้นในระดับพื้นที่

(๔.๓) การรวมกลุ่มและสร้างเครือข่าย ทั้งการรวมตัวกันระดับชุมชน ระดับเครือข่ายผู้เดือดร้อนจากหляยชุมชนรอบพื้นที่ป่าภูสีฐาน เครือข่ายกลุ่มปัญหาที่ดินในภาคอีสาน และการร่วมกับเครือข่ายระดับชาติคือ สมัชชาคนจน สามารถสร้างอำนาจต่อรอง และเกิดการผลักดันกลไกในการแก้ปัญหาทุกระดับ

(๔.๔) การดื้อแพ่ง เช่น การเชิญหน้า ขัดขวางการทำงานของเจ้าหน้าที่ การปิดถนน การกลับเข้าไปยึดที่ดินทำกินเดิมของชาวบ้านรอบป่าภูสีฐาน เป็นการตัดสินใจแบบยอมรับชะตากรรมที่จะเกิดขึ้น เช่น การถูกจับกุม แต่เกิดผลสะเทือนต่อการเร่งรัดการแก้ปัญหาในระยะถัดมา

(๔.๕) การชุมนุม เพื่อสื่อปัญหา ความทุกข์ยากแก่สังคม และการสร้างแรงกดดันให้รัฐบาล มีการชุมนุมทั้งในพื้นที่ ศala กลางจังหวัด และหน้าทำเนียบรัฐบาล (ร่วมกับสมัชชาคนจน) เป็นวิธีที่ต้องลงทุนสูง ใช้ความอดทนและมีวินัย ซึ่งชาวบ้านสามารถปรับเปลี่ยนชีวิตชุมชนทั้งถิ่นไปใช้เป็นอย่างดี เช่น การกินอยู่อย่างเรียบง่าย ประหยัด การใช้ชีวิตร่วมหมู่

แบบชุมชนในการดูแลก่อรุ่มและการทำกิจกรรมร่วม การใช้ประเพณีและการละเล่นห้องถินเพื่อสร้างความหมายและความเข้าใจต่อสังคมและการกระตุ้นให้กำลังใจผู้ชุมนุม

(๔.๖) **การเดินเท้าทางไกล** เป็นกิจกรรมรณรงค์ต่อสังคม การสร้างความเห็นใจและสร้างแรงกดดันต่อรัฐ โดยเดินเท้าและขับรถไปจากเชิงภูส្ទีฐาน จังหวัดมุกดาหาร ไปจังหวัดขอนแก่น เพื่อเรียกร้องการแก้ไขปัญหาที่ดินทำกิน ปล่อยผู้ต้องหาและรับน้ำดื่มเรียกชาวบ้านโนนป่าก่อทั้งหมู่บ้าน เมื่อเดือนสิงหาคม ๒๕๕๔

(๔.๗) **การสร้างข้อตกลงในระดับพื้นที่กับเจ้าหน้าที่** เป็นการปรับตัวยึดหยุ่น ประสานประโยชน์ ในการดำเนินวิถีของชุมชนกับการใช้อำนาจของเจ้าหน้าที่ โดยเฉพาะเจ้าหน้าที่เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูส្ទีฐาน เช่น การเจรจาในการนีขัดแย้งทั่วไปในพื้นที่ การชวนเจ้าหน้าที่มาร่วมงานประเพณีและงานพัฒนาของชุมชน และการกวัดขั้นกันเองของชุมชน ที่จะควบคุมการล่าสัตว์และการบุกเบิกพื้นที่ป่าเพิ่ม วิธีนี้เป็นการใช้วัฒนธรรมชุมชนแห่งการประนีประนอมในการอยู่ร่วมกับเจ้าหน้าที่ และเราอาจถือเป็นการ “สร้างพื้นที่” แห่งความเข้าใจซึ่งกันและกัน บนฐานคิดตามหลักการสันติวิธี

(๕) การสร้างความเข้มแข็งภายในชุมชน

(๕.๑) **การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน** เช่น การตั้งกลุ่มออมทรัพย์ กองทุนข้าว กิจกรรมมาปันกิจสังเคราะห์ ท่ามกลางการต่อสู้กับรัฐเพื่อยืนยันสิทธิของชุมชน ชาวบ้านคำนึงถึงฐานเศรษฐกิจของสมาชิกชุมชนที่ต้องอยู่รอดให้ได้ และการพัฒนาด้านเศรษฐกิจของชุมชนยังมีผลต่อการลดแรงกดดันที่จะต้องบุกเบิกและใช้ประโยชน์จากป่าอย่างเข้มข้น การพัฒนาเศรษฐกิจยังคำนึงถึงรูปแบบการทำการเกษตรที่ยั่งยืนอนุรักษ์ทรัพยากร เช่น การทำสวนเกษตร เป็นต้น

(๕.๒) **การสร้างกติกาและกลไกการจัดการชุมชน** มีการสร้างข้อตกลงเป็นลายลักษณ์อักษรเพื่อสร้างความเข้มแข็งในการควบคุมดูแลซึ่งกัน ให้เป็นไปตามทิศทางของการสร้างรูปแบบการอยู่ร่วมกับป่าอย่างยั่งยืน และความสงบเรียบร้อย ความมั่นคง ปลอดภัยของชุมชน จึงเกิด “กฎกติกาชุมชน ๕ ข้อ” เช่น ห้ามตัดไม้ทำลายป่า ล่าสัตว์ ห้ามยิงปืน ห้ามขโมย ทะเลวิวาท ฯลฯ มือตราชำหนดโทชั้ดเจน ชุมชนได้กำหนดแผนพัฒนาของชุมชนด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ด้านเศรษฐกิจ ด้านการศึกษาเรียนรู้ร่วมกันด้วย และสร้างกลไกสำคัญในการติดตามตรวจสอบกันเองคือ “เวทีประชุมประจำเดือน”

(๕.๓) **การสร้างสรรค์แบบแผนทางวัฒนธรรม** คือ การตอกย้ำเรื่องคุณค่าของการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ การตัดสินใจรวมหมู่ การเอื้อเพื่อเกื้อกูลกัน ใช้การขับร้องสรภัญญาเป็นสื่อด้านคุณธรรม จิตใจและการสร้างความสามัคคีในหมู่คณะ การสร้างประเพณีปลูกป่า บัวชบาให้คนสำนึกรู้คุณของธรรมชาติ การใช้พิธีกรรมต่างๆ เพื่อเสริมความเข้มแข็ง

ของกระบวนการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น พิธีเช่นผีโรงหอราักษ์ เป็นต้น

(๔.๔) การสร้างกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เช่น กระบวนการวิจัยไทยบ้าน สร้างความตระหนักในศักยภาพและปัญหาภายในชุมชนร่วมกัน การเข้าร่วมประชุมสัมมนาร่วมกับหน่วยงานอื่น การศึกษาดูงานเพื่อเปิดขยายการรับรู้เท่าทัน สถานการณ์ภายนอก เรียนรู้กฎหมาย นโยบายและความเปลี่ยนแปลงต่างๆ และการแลกเปลี่ยนกันอย่างจริงจังในการประชุมประจำเดือน

(๕) การจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ด้วยคำนึงว่าความชอบธรรมของการอยู่และทำกินในเขตป่า ชุมชนจะต้องสามารถสร้างแบบแผนของการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน เพื่อสร้างการยอมรับต่อสังคมและรัฐ เป็นภาระท้าทายของการดำรงอยู่ของชุมชนบ้านโนนป่าก่อ ชาวบ้านโนนป่าก่อจึงเรียนรู้อย่างจริงจังโดยการศึกษาดูงาน กลับมาสรุปวางแผนและมีการจัดการที่ดิน มีการจัดสรรที่ดินทำกินใหม่ ไม่เกินครอบครัวละ ๑๕ ไร่ ผู้มีน้อยกว่าหันไม่กำหนดขั้นต่ำ และมีการจัดการป่าชุมชนโดยทำข้อบันทึกพื้นที่ชัดเจน ๙๙๖ ไร่ มีกฎกติกาในการใช้ประโยชน์ จำแนกเขตอนุรักษ์และเขตใช้สอย ตั้งคณะกรรมการดูแล และมีแผนการจัดการป่า

ในการปรับเปลี่ยนแบบแผนการใช้และจัดการป่าที่ดิน โดยตั้งระเบียบกฎหมายที่เป็นลายลักษณ์อักษร และการตั้งคณะกรรมการ มีแผนการจัดการอันเป็นแบบแผนสมัยใหม่ ในระยะแรกยังเป็นสิ่งแผลกแยกและขัดแย้งกับวิถีชาวบ้าน แต่ภาวะขัดแย้งก็ถูกจัดการโดยการตอบโต้ ต่อรองภัยใน นำมานำสู่การตั้งติกาใหม่ เช่น การจัดสรรที่ดิน ที่ชาวบ้านห่วงเห็นที่ดินที่ตนบุกเบิกมาหรือเป็นที่ดินมรดก และผู้ที่จะได้เพิ่มกิริยาสีสันด้วยธรรม จึงปรับข้อตกลงกันใหม่ เป็นแบบไม่กำหนดกฎหมายที่เรื่องจำนวนพื้นที่ถือครองขั้นต่ำ หรือกรณีห้ามล่าสัตว์ป่าซึ่งสร้างความไม่พอใจกับคนที่ล่าสัตว์ เกิดโดยเดียวและเรียนรู้เชื่อมโยงไปต่ออย่างเรื่องความจำเป็นที่จะต้องเข้มงวดจริงจัง เพราะกระบวนการกับหลักการขอให้ผู้ของชุมชนที่ว่า จะอยู่ที่นี่ได้อย่างชอบธรรม ต้องมีการจัดการใหม่

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ชาวบ้านโนนป่าก่ออย่างได้ประโยชน์ใช้หลักธรรมทางศาสนาและพลังของความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติอย่างได้ผล โดยค้นพบว่า “กฎหมายรัฐหรือแม้แต่กติกาของชาวบ้านที่ได้ร่วมวางแผนไว้เอง ก็ไม่สามารถรักษาป่าได้ สิ่งที่รักษาป่าไว้ได้คือ การเชื่อมกฎกติกาของพื้นท้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านนับถือ”

ภาพประกอบที่ ๘ พื้นที่รองรับการอพยพชาวบ้านภูสูตและการสร้างความเข้มแข็งภายใต้ชุมชนบ้านโนนป่าก่อ

ก้าวสู่การบริหารจัดการในมิติอาชีวะ

1. ผู้ดูแลบัญชีโดยชอบด้วยกฎหมายแต่ไม่ได้เป็นบัญชีทางบัญชีที่ได้รับอนุญาตให้ดูแลบัญชีทางบัญชีในส่วนของบัญชีรายรับรายจ่าย ค่าตอบแทนทางการเมือง ภาระภัยภัยต่างๆ
 2. บัญชีโดยชอบด้วยกฎหมายที่มีบัญชีรายรับรายจ่าย ค่าตอบแทนทางการเมืองและภาระภัยภัยต่างๆ รวมถึงบัญชีที่ดูแลบัญชีรายรับรายจ่าย ค่าตอบแทนทางการเมืองและภาระภัยภัยต่างๆ
 3. บัญชีโดยชอบด้วยกฎหมายที่ดูแลบัญชีรายรับรายจ่าย ค่าตอบแทนทางการเมืองและภาระภัยภัยต่างๆ ที่ได้รับอนุญาตให้ดูแลบัญชีทางบัญชี
 4. บัญชีโดยชอบด้วยกฎหมายที่ดูแลบัญชีรายรับรายจ่าย ค่าตอบแทนทางการเมืองและภาระภัยภัยต่างๆ ที่ได้รับอนุญาตให้ดูแลบัญชีทางบัญชี

โครงการสหชุมชนศึกษา ภาคอีสาน

๖.๒ พื้นที่วิจัย: ชุมชนลุ่มน้ำมูลตอนกลาง

๖.๒.๑ ระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำมูลตอนกลาง อาณาบริเวณที่เรียกวันว่า “ลุ่มน้ำมูล” คือ บริเวณพื้นที่ทั้งหมดที่น้ำไหลลงสู่แม่น้ำมูล ซึ่งครอบคลุมพื้นที่ ๑๐ จังหวัดในภาคอีสานตอนล่าง และบางส่วนของภาคอีสานตอนกลาง โดยมี ๒ จังหวัดที่มีพื้นที่ทั้งหมดของจังหวัดอยู่ในลุ่มน้ำมูล คือ จังหวัดบุรีรัมย์และสุรินทร์ อีก ๘ จังหวัดมีพื้นที่บางส่วนอยู่ในลุ่มน้ำ คือ นครราชสีมา ศรีสะเกษ อุบลราชธานี มหาสารคาม ยโสธร ขอนแก่น ร้อยเอ็ด และอำนาจเจริญ มีพื้นที่ทั้งสิ้น ๖๕,๗๐๑ ตารางกิโลเมตร หรือ ๕๓,๕๖๓,๑๓๕ ล้านไร่ (สถาบันแหล่งน้ำและสิ่งแวดล้อม, ๒๕๓๗) ถือเป็นลุ่มน้ำกว้างใหญ่ที่สุดในบรรดา ๒๕ ลุ่มน้ำในประเทศไทย

“ลุ่มน้ำมูลตอนกลาง” ในงานวิจัยนี้เป็นระบบนิเวศน์แม่น้ำที่มี “บุ่งทาม” เป็นองค์ประกอบสำคัญเป็นพื้นที่รับน้ำท่ามถึงอันกวางใหญ่สองฝั่งล้ำน้ำมูล เป็นความยาวประมาณ ๒๐๐ กิโลเมตร อยู่ในพื้นที่จังหวัดสุรินทร์ ร้อยเอ็ดและศรีสะเกษ มีชุมชนสองฝั่งแม่น้ำมูลประมาณ ๘๐ ชุมชน ความกว้างของพื้นที่บุ่งทามสองฝั่งแม่น้ำมูล ๓ - ๔ กิโลเมตร เป็นพื้นที่ที่อุดมไปด้วยปุ่ยธรรมชาติอันเกิดจากการสั่งสมของตากอนแม่น้ำ อิทธิพลของกระแสน้ำทำให้เกิดมีภูมิสังฐานที่หลากหลาย เรียกตามภาษาท้องถิ่นได้ ๑๙ ลักษณะ เช่น กุด หนอง ช่อง ยอม เลิง วัง คุย คุ ฯลฯ เป็นที่เกิดของสังคมพีชัตต์ คือ ป่า ๓ ประเภท คือ ป่าดิบแล้ง – ดิบชื้น, ป่าโกรและป่าบุ่งป่าทาม หรือป่าทาม ทางนิเวศวิทยา บุ่งทามเป็นเขตที่มีบทบาทสำคัญยิ่ง คือ เป็นแหล่งรักษาความสมดุลระหว่างผิวดินและผิวน้ำ เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติเก็บกักน้ำฝนและผันน้ำท่าในฤดูน้ำท่วม ป้องกันภาระน้ำหลักท่วมเนียบพลัน ช่วยเก็บกักตากอนแม่น้ำ ปักป้องรักษาชายฝั่ง เป็นแหล่งหลบภัยและเพาะพักตัวอ่อนของสัตว์น้ำ เป็นแหล่งความหลากหลายทางชีวภาพ

ด้านคุณค่าต่อชีวิตชุมชน ชุมชนใช้พื้นที่ทำเกษตรกรรม ประมาณ เลี้ยงสัตว์ แหล่งเชื้อเพลิง เก็บเกี่ยวผลผลิตจากป่า แหล่งต้มเกลือสินเช้า แหล่งน้ำการเกษตรและบริโภค อุบโภค แหล่งนันทนาการและท่องเที่ยว ทั้งเป็นที่ประกอบพิธีกรรมและประเพณีต่าง ๆ ของชุมชน

ด้วยความหลากหลายทั้งทางกายภาพและชีวภาพดังกล่าว จึงเป็นฐานทรัพยากรสับเปลี่ยน การรับการตั้งถิ่นฐานและการสร้างระบบเศรษฐกิจ วัฒนธรรมและระบบสิทธิของชุมชนอย่างมีลักษณะเฉพาะและมีความมั่นคง อย่างไรก็ได้ในยุคของการพัฒนาเศรษฐกิจทุนนิยม สารบบวิชาการและนโยบายสาธารณะต่าง ๆ ก็ไม่เลิงแลให้ความสำคัญกับพื้นที่นี้ เพราะเป็นภาคเศรษฐกิจที่ไม่ตอบสนองการพัฒนาการและหลัก แต่ท่ามกลางการและภาระการพัฒนา พื้นที่บุ่ง

ท่านในบริเวณซึ่งมีประมาณ ๔ แสนกว่าไร่ ก็ถูกคุกคามทำลายให้เสื่อมโทรมลงเรื่อย ๆ และเกิดความเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วrunแรงที่สุดเมื่อรัฐตัดสินใจใช้พื้นที่นี้พัฒนาเป็นอ่างเก็บน้ำในโครงการโขง ชี มูล

๖.๒.๒ ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน จากการร่องรอยทางโบราณคดี พบร่องรอยการตั้งชุมชนในบริเวณบุ่งทามแม่น้ำมูลตอนกลางมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ หลักฐานสำคัญคือ เครื่องปั้นดินเผา เครื่องมือหินขัด แหล่งทำเกลือและถลุงเหล็ก ในหลายชุมชนมีคุ้นห้ามล้อมรอบสองข้าง สมัยทวาราวดี ที่บ้านหลุบโมก อ.ราชบีศิล และปราสาทแบบขอมสมัยพระนคร เช่น ก่อพระโกรนา จ.ร้อยเอ็ด

โฉมหน้าชุมชนหมู่บ้านในลุ่มน้ำมูลตอนกลางที่ปรากฏตัวในปัจจุบันตั้งขึ้นในยุค ๑๐๐ - ๒๕๐ ปีที่ผ่านมา ท่ามกลางการซึ่งชิงอำนาจของราชธานีสยามและลาว โดยการอพยพหนีภัยสงครามและการปักครองของกลุ่มชาติพันธุ์กวางและเยอจากภาคใต้ของลาว มาตั้งชุมชนอยู่ในเขตลุ่มน้ำมูลตอนกลางตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย การขยายอำนาจการปักครองของราชอาณาจักรล้านช้างจำปาศักดิ์มาทางเมืองสุวรรณภูมิแล้วกกลุ่มชาติพันธุ์ลาวค่อยๆ เคลื่อนลงมาตั้งชุมชนแบบลุ่มน้ำมูลแห่งนี้ อีกสายหนึ่ง คือ การอพยพของกลุ่มพระอพراتาทางสายเมืองอุบลแล้วอพยพมาทางสายน้ำมูลและกลุ่มสุดท้าย คือ กลุ่มชาติพันธุ์ໄทโคราชที่หนีการเกณฑ์แรงงานของเมืองนครราชสีมาตามสายน้ำมูลตั้งชุมชนและหากินด้วยการใช้ดินทามปั้นหม้อ เป็นเอกลักษณ์ถึงปัจจุบัน การขยายตัวของประชากรและการแสวงหาแหล่งทำกินใหม่ๆแทนที่เดิมซึ่งเกิดความแห้งแล้งหรือโรคระบาด ทำให้มีการขยายชุมชนเข้ามาในแบบนี้จนเต็มพื้นที่ในปัจจุบัน โดยจานเศรษฐกิจสำคัญอยู่กับการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ “บึงทาม”

คนหลักหลายวัฒนธรรมที่มาตั้งถิ่นฐานอยู่บนฐานทรัพยากรแห่งลุ่มน้ำมูลต่อนกลาง มีสิ่งร่วมกันคือ ความเชื่อเรื่องผีและการนับถือพุทธศาสนา จึงมีการอยู่ร่วมกันอย่างกลมกลืน มีแบบแผนการทำกินและแบบแผนชีวิตที่คล้ายกัน แต่คงไว้ซึ่งบุคลิกภาพและวิธีคิดอยู่ๆ ที่แตกต่างกันไปตามความเป็นมาของกลุ่มชาติพันธุ์ วิถีของการทำกินของชุมชนขึ้นอยู่กับการ “ເຊືດອູ່ ເຊືດກິນ ເຊືດໄໝ ເຊືດນາ” วิถีเกษตรขึ้นอยู่กับน้ำฝนและแหล่งน้ำธรรมชาติในบุ่งทาม เลือกพื้นที่เนินที่ปีลอดภัยจากน้ำท่วมเป็นที่ตั้งชุมชน ชุมชนถูกสถาปนาขึ้นจากกลุ่มเครือญาติ และกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกัน มีพิธีกรรมการเสี่ยงทายในการตั้งหมู่บ้าน เรียกชื่อหมู่บ้านตามลักษณะเด่นของระบบนิเวศน์ เช่น นำหน้าด้วย หนอง กุด ร่อง หัวย โนน โพน หรือตามชื่อต้นไม้ เช่น เปือย ม่วง ยาง กอก ตามชื่อสัตว์ เช่น ผึ้ง ปลาคูณ และตามวัฒนธรรม เช่นตั้งตามชื่อบ้านเดิมที่อพยพมา ตามกู่หรือราชดุที่มีอยู่ก่อน เป็นต้น เมื่อมีหมู่บ้านต้องมีศาลปู่ๆ หลัก ป้าน มีวัดในการworship ศาสนาพุทธและต้องกันพื้นที่เป็นทรัพย์สินส่วนรวมໃຫ້ประโยชน์

ร่วมกันเสมอ เช่น ป้าดอนปู่ตา ป้าข้า ทำเลเลี้ยงสัตว์ แหล่งน้ำของหมู่บ้าน เช่น หนองน้ำ บ่อ น้ำ เป็นต้น

การอยู่ร่วมกันของคนในชุมชนหมู่บ้าน เกิดกระบวนการหล่อหลอมให้เป็น “คนบ้านเดียวกัน” เกิดแบบแผนของความร่วมมือ ช่วยเหลือกัน การรวมกลุ่ม เช่น กลุ่มเครือญาติ กลุ่มล่าสัตว์ กลุ่มเลี้ยงวัว – ควาย ลงตัว ล้อมเยะ ลงแขก กลุ่มทำบุญ กลุ่มอาชีพสมัยใหม่ กลุ่มออมทรัพย์ ทั้งยังมีเครือข่ายการซ่วยเหลือเพื่อพากันระหว่างบ้านทุ่ง – บ้านโภค เป็นเครือข่ายเสี่ยง เครือข่ายลูกอั้ก การเกี่ยวดองด้วยการแต่งงาน เครือข่ายผู้นับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ร่วมกัน เครือข่ายผู้ใช้ทรัพยากรร่วมกัน ขณะเดียวกันก็เกิดระบบแก้ไขความขัดแย้งที่เกิดขึ้น เป็นระบบบุติธรรมของชุมชน เกิดกฎระเบียบที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่อยู่ในความจำและความตระหนักร่วมกันของสมาชิกชุมชน ทั้งคุณค่าจากความเชื่อเรื่องผู้ร่วมกัน ความยึดมั่นตัวบทคำสอนทางศาสนา และความเชื่อในศักดิ์ศรีของมนุษย์ตามความสัมพันธ์ มีผู้อาวุโส ญาติผู้ใหญ่ ผู้นำบารมีและผู้นำทางการเป็นกลไกแก้ความขัดแย้งและดูแลความสงบเรียบร้อย สิ่งเหล่านี้ได้ถูกผลิตขึ้นผ่านคำสอน พิธีกรรม ประเพณีของชุมชนและบัญญัติไว้อย่างเป็นระบบ ที่เรียกว่า “ชีตสิบสอง คงสิบสี่” และปรากฏในวรรณกรรม นิทาน ผู้ฯ บทกลอนต่าง ๆ มากมาย ซึ่งชุมชนก็ยังยึดถือปฏิบัติกันอย่าง恒ี恒น และบรรดากลไกการสืบทอดทางวัฒนธรรมก็ยังทำหน้าที่ของตนในชุมชนอย่างต่อเนื่อง ทั้งพระสงฆ์ มรรคทายก เที่ยม จ้า หมอดรรน หมอสูตร หมอดู และสัปเหรือ

จะเห็นได้ว่าชุมชนหมู่บ้านที่ดำรงอยู่อย่างยาวนานมีลักษณะเป็นสถาบันหนึ่งที่มีการจัดการภายใน หรือการปกครองตนเอง พร้อม ๆ กับมีระบบเศรษฐกิจ สังคม ระบบสุขภาพ การศึกษา ระบบการจัดการทรัพยากร ระบบเศรษฐกิจ ซึ่งเหล่านี้เป็นรากฐานอันแน่นหนาของระบบ “สิทธิ์” ของชุมชน แต่ระบบต่าง ๆ ของสถาบันชุมชนก็มีการປะทะสรุกันภายนอก คือ รัฐและตลาดตลอดเวลา ระบบและกลไกต่าง ๆ ภายในชุมชนจึงปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา เช่นกันด้วยกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ต่อสู้ ต่อรอง เพื่อปรับดุลความสัมพันธ์กับรัฐและตลาดเพื่อความอยู่รอดของชุมชน

๖.๒.๓ ระบบเศรษฐกิจของชุมชน ระบบเศรษฐกิจของชุมชนล้วนนำมุนต่อนกลางอยู่บนพื้นฐานของการใช้ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ในพื้นที่บุ่งทามอย่างแท้จริง โดยมีกิจกรรมการผลิต ที่อิงฐานทรัพยากรธรรมชาติในบุ่งทามนับได้ ๒๕ กิจกรรม การผลิตเหล่านี้เกิดขึ้นตลอดปี หมุนเวียนตามช่วงฤดูกาล เป็นระบบการผลิตที่อยู่บนฐานการปรับตัวให้อยู่ร่วมกับธรรมชาติ มีรูปแบบการทำงาน ๔ แบบ คือ นาทุ่งหรือน้ำปีในฤดูปกติ ในพื้นที่บุ่งทามมีการทำงานข้าวไร่ตามนาหนองหรือนาปี และนาแห้งซึ่งต่อมาพัฒนามาเป็นนาปรัง และมีการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น

ปอ ปลูกพืชสวนครัว ปลูกผักน้ำ เช่น ผักกะเฉด ปลูกพริก หอม กระเทียม การเก็บเกี่ยวหาของป่า เช่น เห็ด ผักธรรมชาติ ผลไม้ หน่อไม้ มัน แมลง ไข่แมดแดง ประเภทเชือเพลิง คือ พื้นถ่านและขี้ใต้ วัตถุดิบสำหรับงานหัตถกรรม คือ หวย เครื่อไม้และกาก ผื อ การทำการประมงด้วยเครื่องมือประมงพื้นบ้าน ๔๗ ชนิด การต้มเกลือสินເຫວົາໃນหน้าแล้ง เศรษฐกิจสำคัญของครอบครัว คือ การเลี้ยงวัว – ควาย ซึ่งมีเก็บทุกหลังค่าเรือน และมี ๒ หมู่บ้านที่ยืดอาชีพปั้นหม้อเป็นเศรษฐกิจหลักของครอบครัว – ชุมชน

กิจกรรมการผลิตทั้ง ๒๕ กิจกรรมนี้ ครัวเรือนหนึ่ง ๆ ทำเป็นหลัก ๓ - ๕ กิจกรรม และทำอย่างอื่นเป็นลำดับรองลงไป hely ตามกิจกรรม จะเห็นได้ว่ากิจกรรมส่วนใหญ่ใช้ทรัพยากร “ส่วนรวม” เป็นหลัก มีกิจกรรมที่ใช้ที่ดินตนเองก็คือ การทำนาและปลูกพืชผักเท่านั้น มีระบบสิริที่ผู้คนสามารถใช้ร่วมบันพันที่เดียวกันได้ในต่างถูกันออกไป

ระบบเศรษฐกิจชุมชนมี “ครอบครัว” เป็นหน่วยการผลิตหลักโดยเน้นการใช้แรงงานในครอบครัว แม้ในปัจจุบันจะมีแรงงานรับจ้างก็ยังถือว่าแรงงานครอบครัวเป็นหลักอยู่ เป้าหมายหลักของการผลิตก็เพื่อยังชีพ บริโภค อุปโภคในครอบครัวอย่างพอเพียง และขยายเพื่อแลกเปลี่ยนภาระรายจ่ายอื่นที่จำเป็นจากกิจกรรมการผลิตที่กล่าวมา เห็นได้ว่าชุมชนบริเวณลุ่มน้ำมูนตอนกลางเป็นเขตที่มีความมั่นคงทางอาหาร มีรายได้สม่ำเสมอและมีศักยภาพของการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจสูง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับฐานทรัพยากรบุ้งทามที่อุดมสมบูรณ์และการใช้อย่างยั่งยืนและเป็นธรรม

๖.๒.๔ ปัญหาและผลกระทบ ความขัดแย้งและการละเมิดสิทธิชุมชน เหตุปัจจัยจากภายนอกที่สำคัญของการละเมิดสิทธิชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลางในงานวิจัยนี้ คือ การเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดใหญ่ “โขง ชี นูล” ซึ่งมีโครงการเขื่อนราชีไศลและเขื่อนหัวนาสร้างปีกันล้าน้ำมูน เพื่อสูบน้ำไปใช้ในการเกษตรและอุปโภคบริโภค เขื่อนราชีไศลมีพื้นที่ชลประทาน ๓๔,๔๒๐ ไร่ และเขื่อนหัวนา ๑๕๔,๐๐๐ ไร่ นับแต่ปี ๒๕๓๔ จนถึงปัจจุบันยังไม่เกิดการใช้ประโยชน์ แต่ก่อให้เกิดผลกระทบอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะเขื่อนราชีไศลที่เก็บกักน้ำมาตั้งแต่ปี ๒๕๓๖ ส่วนเขื่อนหัวนาที่ยังไม่เก็บกักน้ำ ชาวบ้านในพื้นที่เกิดความกังวลว่าจะเกิดผลกระทบเช่นเดียวกันกับเขื่อนราชีไศล

ผลกระทบที่สำคัญจากการสร้างเขื่อนราชีไศล คือ การสูญเสียที่ดินทำกินในพื้นที่บุ่งทามของราชภูมิร้าว ๗,๘๕๖ ครัวเรือน เป็นพื้นที่ประมาณ ๔๖,๘๗๗ ไร่ การแพร่กระจายของดินเค็มน้ำเค็มรอบอ่างเก็บน้ำ การสูญเสียทำเลเลี้ยงสัตว์ ปัญหาพื้นที่นาอกร่องอ่างเก็บน้ำถูกน้ำท่วม การสูญเสียแหล่งชลประทานเดิม ๑๒ โครงการ และปัญหาการสูญเสียพื้นที่ทางวัฒนธรรมภูมิปัญญาของชุมชน ส่วนพื้นที่เขื่อนหัวนา ชาวบ้านบางส่วนสูญเสียที่ดินไปจากการก่อสร้าง

ได้รับค่าชดเชยไม่เป็นธรรม นอกนั้นเป็นผลกระทบทางด้านจิตใจที่กังวลว่าจะเกิดปัญหา เช่นเดียวกันเขื่อนราษฎร์ฯ และมีปัญหาเฉพาะที่แตกต่างกับพื้นที่ราษฎร์ฯ ๒ ด้าน คือ จะมีการอพยพชาวบ้านหนองโอง ออกจากพื้นที่และอ่างเก็บน้ำจะท่วมแหล่งดินปั้นหม้อของชาวบ้านโพนทราย

กระบวนการสร้างเขื่อนหั้งสองดำเนินไปโดยไม่มีการเปิดเผยข้อมูลและให้ชุมชนท้องถิ่นมีส่วนร่วมใด ๆ เมื่อเกิดปัญหาและมีการรวมกลุ่มแสดงสิทธิของชุมชน ก็มีการกีดกัน ชุมชน เดอะถ่วง จับกุม โดยเฉพาะกรณีราษฎร์ฯ ได้เกิดความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับรัฐ และระหว่างชุมชนกันเอง ความขัดแย้งขยายขอบเขตสู่ทุกปริมณฑลในสังคมไทย เกิดคดีฟ้องร้องกันขึ้นหลายคดี

ลักษณะการละเมิดสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำมูลตอนกลางมี ๕ ลักษณะ คือ (๑) การละเมิดสิทธิในการทำมาหากินและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรตามระบบสิทธิของชุมชนดังเดิม (๒) การละเมิดสิทธิ์การครอบครองที่ดินทำกินตามเจตประเพณี (๓) การละเมิดสิทธิ์การดูแลจัดการทรัพยากรโดยชุมชน (๔) การละเมิดสิทธิ์ในการอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีและความสงบสุขของชุมชน และ (๕) การละเมิดสิทธิ์การรับรู้ข่าวสาร สิทธิการมีส่วนร่วมและสิทธิการชุมนุมอย่างสงบ

๖.๒.๕ ปฏิบัติการสิทธิชุมชนของชาวลุ่มน้ำมูลตอนกลาง แยกได้ดังนี้

๖.๒.๕.๑ ปฏิบัติการสันติวิธีเพื่อสร้างดุลอำนาจกับรัฐ

(๑) **การเรียนรู้ปัญหา** โดยการเชื่อมกับปัญหาจริงของชาวบ้าน การสนับสนุนส่งเสริมขององค์กรพัฒนาเอกชน เช่น การให้ข้อมูล การเชื่อมโยงให้เรียนรู้แลกเปลี่ยน กับกลุ่มปัญหาอื่น ๆ การลงไบส์สำรวจพื้นที่ การศึกษาตรวจสอบผลกระทบที่คาดว่าจะเกิดขึ้น นำมาสู่ความรู้ความตระหนักรของแกนนำรุ่นบุกเบิกจำนวนหนึ่ง เป็นผู้อาสาและปัญญาชน ท้องถิ่น เช่น กลุ่มครู แล้วนำไปสู่กระบวนการเรียนรู้ร่วมเป็นกลุ่ม เรียนรู้จากการปฏิบัติ สรุปบทเรียน ปฏิบัติข้าม มีกระบวนการฝึกอบรมสัมมนาเพื่อเสริมความรู้ ความมั่นใจ ต่อมาเกิดกระบวนการเรียนรู้โดยการตั้งกลุ่มศึกษาวิจัยปัญหาและศักยภาพของตนเอง และเกิดการยกระดับสร้างแบบแผนใหม่ ๆ ของกระบวนการเรียนรู้ขึ้นมา

(๒) **การรวมกลุ่มและการสร้างเครือข่าย** กรณีราษฎร์ฯ เกิดการขยายกลุ่มของผู้เดือดร้อนจากผู้นำกลุ่มเล็ก ๆ ด้วยการตั้งวงแลกเปลี่ยน ขยายสมาชิกไปตามสายเครือญาติ เพื่อบ้าน กลุ่มที่ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรด้วยกัน สู่หมู่บ้านข้างเคียง แต่ละบ้านเกิดผู้นำขึ้นตามธรรมชาติของการเคลื่อนไหว จากนั้นจึงประกาศจัดตั้งกลุ่ม “กลุ่มชาวบ้าน

อนุรักษ์ป่าทามราชีไศล” และเริ่มสร้างเป้าหมายการเคลื่อนไหวแล้วยื่นข้อเรียกร้องให้ทางราชการแก้ปัญหา เครือข่ายผู้เดือดร้อนยังขยายไปย่างกว้างขวางด้วยการใช้การสร้างเวทีแลกเปลี่ยนประชุมหมุนเวียนกันไปตามหมู่บ้านต่าง ๆ แล้วยกระดับการจัดตั้งจากกลุ่มเป็นเครือข่าย “คณะกรรมการร่วมอนุรักษ์ป่าทามแม่น้ำมูล” การขยายเครือข่ายทำไปขณะอีกด้านหนึ่งก็คือการติดตามยื่นข้อเสนอต่อทางราชการระดับต่าง ๆ และการสร้างกิจกรรมกลุ่มอาชีพเพื่อสร้างฐานเศรษฐกิจของสมาชิก ต่อมาได้เข้าร่วมเป็นกลุ่มปัญหาทั่วประเทศเคลื่อนไหวร่วมกันในนาม “สมัชชาคนจน” ส่วนเครือข่ายชาวบ้านหัวรวมกลุ่มโดยการรวมคนครั้งใหญ่โดยใช้บทเรียนจากราชีไศลแล้วค่อยสร้างความเข้มข้นในระดับฐานในระยะต่อ ๆ มา

(๓) การร้องเรียนการแก้ไขปัญหาตามระบบการเมืองปกติ ทุกระดับตั้งแต่ระดับอำเภอ จังหวัด กรม กระทรวง ทำเนียบรัฐบาล สถาบันแพนราษฎร์ ในที่สุดก็พบความจริงว่าระบบราชการไม่สามารถแก้ปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้นได้ แต่เกิดกระบวนการเรียนรู้สำคัญแก่องค์กรชาวบ้านในการรู้จักการต่อต้านชุมชนระบบราชการ และเป็นการสะสมความกล้าของแก่นนำและสมาชิก

(๔) ใช้สันติวิธีหรือปฏิบัติการไร้ความรุนแรง เป็นการสร้างความเคลื่อนไหวโดยวิธีท้าทายระบบการเมืองปกติ ด้วยยุทธวิธีอันหลากหลาย เพื่อสร้างดุลอำนาจใหม่และเกิดช่องทางใหม่ในการแก้ไขปัญหา หลักสำคัญของสันติวิธี คือ การยึดมั่นในสัจจะการไม่ใช้ความรุนแรง และความอดทนและยอมรับความยากลำบาก เป้าหมายเพื่อสร้างความเข้าใจแก้สังคมและคู่กรณี ยุทธวิธีที่ใช้ได้แก่ การชุมนุม การเดินขบวน การดื้อแฝงโดยการชุมนุมในอ่างเก็บน้ำ หัวงานเขื่อนและการปิดล้อมหน่วยงานที่รับผิดชอบ เกิดการตอบโต้กลับโดยฟ้องร้องเป็นคดีกันหลายคดี การปฏิบัติการสันติวิธีทำให้มีพันธมิตรที่กว้างขวางสนับสนุน การเคลื่อนไหวและเกิดช่องทางการแก้ปัญหา เช่น เวทีการเจรจา การตั้งคณะกรรมการร่วมรู้ - ราชภรในการแก้ไขปัญหาจนมีความคืบหน้าเป็นลำดับ แต่เป็นปฏิบัติการที่ต้องใช้เวลากับความอดทนใช้เวลาและลงทุนสูง

(๕) การพัฒนาองค์ความรู้ โดยการรวบรวมข้อมูลปัญหา ผลกระทบ เพื่อนำเสนอต่อสังคมและเพื่อการเจรจา ต่อมายกระดับเป็นการวิจัยโดยชาวบ้าน ทั้งพื้นที่ราชีไศล - หัวนา นอกจากเป็นการรวบรวมองค์ความรู้ของชุมชนอย่างเป็นระบบแล้ว กระบวนการวิจัยยังเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีพลังของชุมชนอีกด้วย

(๖) การสร้างพื้นที่ทางสังคม การเคลื่อนไหวและรณรงค์อย่างต่อเนื่องของเครือข่ายชาวบ้านราชีไศล - หัวนา กระเพื่อมให้เกิดความรู้ความเข้าใจขึ้นในสังคม ในเรื่องป่าทาม เกิดกระบวนการผลักดันอย่างเป็นระบบในเวลาต่อมาด้วยการร่วมสร้างองค์ความรู้โดยหน่วยงานรัฐ วิชาการและองค์กรพัฒนาเอกชน ด้วยการวิจัย การประชุมสัมมนา

การเผยแพร่ เรื่องป่าทามถูกบรรจุไว้ในแผนพัฒนา ๓ จังหวัด และอยู่ในสารบบวิชาการและข้อกำหนดในประเด็นศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อม

(๗) การสร้างช่องทางในการแก้ปัญหา เป็นการสร้างแบบแผนและกระบวนการในการแก้ปัญหาแบบใหม่ ๆ ที่ก้าวหน้า เช่น เวทีเจรจาอย่างเสมอหน้าระหว่างรัฐ – ชาวบ้าน การตั้งคณะกรรมการร่วม การใช้กระบวนการทางวิชาการ คณะกรรมการไตรภาคี (รัฐ ชาวบ้าน คนกลาง) และการเปิดเวทีสาธารณะ เป็นต้น

(๘) การใช้วัฒนธรรมท้องถิ่นในการต่อสู้ เช่น การดูถูกชี้ยาม พิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ในการรวมคน การสร้างกำลังใจหรือเพื่อการระดมทุน ใช้ระบบศิลธรรมของชุมชนในการดูแลกระบวนการเคลื่อนไหวให้เกิดความสงบเรียบร้อย การใช้ศิลปะพื้นบ้าน เช่น กลอนลำ หนังปะโนทัย ผัญญา สรภัญญา เพื่อเล่าเรื่องและปลูกเร้า เป็นต้น

๖.๒.๕.๒ การสร้างความเข้มแข็งภายในองค์กรชาวบ้านและเครือข่าย

(๑) การจัดการองค์กร แบบแผนหลัก คือ เวทีประชุมเครือข่าย ตัวแทนของแต่ละพื้นที่ (หมู่บ้าน) ในกรณีเคราะห์ปัญหา กำหนดแผนและการตัดสินใจ ต่าง ๆ อย่างมีส่วนร่วม มีวาระการประชุมที่แน่นอน มีการสร้างกลุ่มกิจกรรมย่อยเพื่อรับการแก้ไขปัญหาของสมาชิก เช่น กลุ่มกองทุน ออมทรัพย์ กลุ่มอาชีพ และกลุ่มอนุรักษ์ป่าทาม ทั้งระดับหมู่บ้าน และระดับเครือข่ายและมีแบบแผนย่อย ๆ เช่น แผนการวิจัย แผนการติดตามแก้ปัญหาผลกระทบโดยมีคณะกรรมการย่อยรับผิดชอบ เปิดโอกาสให้สมาชิกมีส่วนร่วมได้มากและมีกระบวนการแก้ปัญหาระยะยาว มีกิจกรรมทางกายภาพร่วมกัน ให้ความรู้และดำเนินการได้อย่างต่อเนื่อง

(๒) การสร้างทางเลือกการพัฒนาตนเอง เช่น ป่าชุมชน กลุ่มเกษตรตามมุน กลุ่มเกษตรอินทรีย์ กลุ่มหัตถกรรมก ก ผ้าทาม กลุ่มออมทรัพย์ เป็นกิจกรรมที่เป็นทางออกทางเศรษฐกิจ สังคม และการเกษตรเกี่ยวกับกลุ่มสร้างความเห็นใจแన่นในเครือข่าย และเป็นฐานความเข้มแข็งของการปฏิบัติการสันติวิธีต่อสังคม – รัฐ

(๓) การสร้างกระบวนการเรียนรู้ของกลุ่ม / ชุมชน มีการยกระดับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เช่น พัฒนาเทคนิคการประชุมอย่างมีประสิทธิภาพ การสรุปบทเรียนหลังปฏิบัติการทุกครั้ง การใช้การวิจัยเสริมกระบวนการเรียนรู้ การเรียนรู้จากการปฏิบัติจริงด้วยสันติวิธี และกระบวนการเรียนรู้จากภายนอกโดยการส่งเสริมของพันธมิตรต่าง ๆ